

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

1(23) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2015 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України

Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037–7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України

Згідно з постановою Президії ВАК
України №01–05/01
від 10 лютого 2010 р. журнал «Де-
мографія та соціальна економіка»
включено до нового Переліку №17
наукових фахових видань, в яких мо-
жуть публікуватися результати дисер-
таційних робіт на здобуття наукових
ступенів доктора і кандидата наук

Затверджено до друку
Вченою радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
3 квітня 2015 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
<http://www.dse.org.ua>

Підп. до друку 20.04.2015 р.
Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 16,4.
Обл.-вид. арк. 15,8.
Тираж 200 прим.
Зам. № 4206 від 22.04.15 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серія
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –

директор Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.

Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.

Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
д-р екон. наук, заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: *А.Л. Баланда*, д-р екон. наук, проф. Національної академії
Служби безпеки України

А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний
університет «Высшая школа экономики», м. Москва, РФ

І.Ф. Гнибіденко, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана»,
м. Київ, Україна

О.А. Гришнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Н.М. Десева, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти
АПН України, м. Київ, Україна

А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна

Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна

А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна

І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна

І.О. Курило, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут

стратегічних досліджень, м. Київ, Україна

Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних
досліджень, Париж, Франція

В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості
НАН України, м. Київ, Україна

Б. Переллі-Харріс, к.н., проф., Саутгемптонський Університет, Саутгемптон,
Велика Британія

І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «Крок»,
м. Київ, Україна

О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет
ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна

В.Г. Саріюгло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, Єрусалим, Ізраїль

О.І. Цимбал, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.М. Черенко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Біларусі, м. Мінськ, Біларусь

С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія

Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка, Росток,
Німеччина

Редакційна підготовка до друку *А.І. Радченко*

Технічний секретар редакційної колегії *Ю.М. Клименко*

Редактор-перекладач англ. тексту *Т.О. Охмачевич*

Комп'ютерна верстка: *Н.В. Тілікіної*

*Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net*

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано
22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной
регистрационной
службой Украины

Согласно постановлению
Президиума ВАК Украины
№01-05/01 от 10 февраля
2010 г. журнал «Демография и со-
циальная экономика»
включен в новый Перечень №17 на-
учных профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться ре-
зультаты диссертационных работ на
получение научных степеней доктора
и кандидата наук

Утверждено к печати
Ученым советом ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
3 апреля 2015 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
Ю.М. Клименко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка:
Н.В. Тилюкиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины
А.Г. Вишневский, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ
И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана»
г. Киев, Украина
Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина
Н.Н. Деева, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина
А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
Г.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина
А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина
И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, Париж, Франция
В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина
Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, Саутгемптон,
Великобритания
И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «Шаг»,
г. Киев, Украина
О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина
В.Г. Сарюoglio, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, Иерусалим, Израиль
А.И. Цимбал, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ИЭ НАН Беларуси, г. Минск, Беларусь
С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия
Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State
Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series HF
№19037-7827 PR) by Government
registration service of Ukraine

According to the decree of the Presidium
of the Higher Attestation Commission
of Ukraine
№1-15/03 as of March 9, 2006 and №1-
05/1 as of February 10, 2010, the journal
“Demography and social economy” is
included in the list of academic publica-
tions №17, which can publish the results
of PhD theses in Economics

Approved for publication
by the Academic Senate the Ptoukha
Institute for Demography and Social
Studies of the National Academy of
Sciences of Ukraine
as of April, 3, 2015

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvr. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net,
[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial
Board *Y.M. Klimenko*

Editor-translator in English
T. Ohmakevych

Artwork: *N.V. Tilikina*

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV –

Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym
Hetman, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Meslé, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Démographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «Krok», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.P. Shahotko, D.Sc., Prof., IE NAS of Belarus, Minsk, Belarus

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

E-mail: j_dse@ukr.net

НОВІ ВИКЛИКИ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ

ЧЕРЕНЬКО Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища	11
ПОЛЯКОВА С.В., НОВОСІЛЬСЬКА Т.В. Бідність населення за споживанням: нові виміри	22
КОГАТЬКО Ю.Л. Бідність сільського населення України	32
РЕУТ А.Г. Система державної соціальної допомоги в Україні: сучасні виклики та вплив на бідність	44

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА

НОВІКОВ В.М. Совершенствование бюджетной политики – основная детерминанта развития социальной инфраструктуры	55
GVELESIANI A.G., LITVINE I.N. The State of Investment in Social Infrastructure in Ukraine	67
ГОРЕМИКІНА Ю.В. Класифікація підходів до оцінювання соціальних послуг	79
ГРІШНОВА О.А., БРІНЦЕВА О.Г. Фіктивний людський капітал: сутність, характерні особливості, чинники формування	90
КАЛАШНІКОВА Т.М. Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку	102

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ

ШЕВЧУК П.Є. Реконструкція структури народжених за черговістю народження та віком матері в Україні в 1995–1998 роках	113
КРІМЕР Б.О. Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи	126
ЛЕВЧУК Н.М. Соціальна диференціація смертності населення м. Лебедин під час голодомору у 1933 році	137
САДОВА У.Я., БАЧИНСЬКА М.В. Організація і розвиток системи геріатричної допомоги населенню в Україні: регіональні аспекти	150

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ПРАЦЯ

LISOGOR L. European Experience of Skills Anticipation: Lessons for Ukraine 163

САРІОГЛО В.Г., ТЕРЕЩЕНКО Г.І. Заробітна плата в Україні: актуальні питання інформаційного забезпечення вимірювання та аналізу 173

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД 184

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вітання А.Г. Вишневецького з 80-річчям від дня народження 189

Правила для авторів 190

Правила для авторов 195

Guidelines for Authors..... 200

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, грудень 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line)

НОВЫЕ ВЫЗОВЫ БЕДНОСТИ В УКРАИНЕ

ЧЕРЕНЬКО Л.Н. Новые формы бедности в Украине: основные проявления и оценка масштабов явления	11
ПОЛЯКОВА С.В., НОВОСИЛЬСКАЯ Т.В. Бедность населения по потреблению: новые измерения	22
КОГАТЬКО Ю.Л. Бедность сельского населения Украины	32
РЕУТ А.Г. Система государственной социальной помощи в Украине: современные вызовы и влияние на бедность	44

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА

НОВИКОВ В.Н. Совершенствование бюджетной политики — основная детерминанта развития социальной инфраструктуры	55
ГВЕЛЕСИАНИ А.Г., ЛИТВИН И.Н. Состояние инвестиционного обеспечения социальной инфраструктуры	67
ГОРЕМЫКИНА Ю.В. Классификация подходов к оценке социальных услуг	79
ГРИШНОВА Е.А., БРИНЦЕВА О.Г. Фиктивный человеческий капитал: сущность, характерные особенности, факторы формирования	90
КАЛАШНИКОВА Т.Н. Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития	102

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

ШЕВЧУК П.Е. Реконструкция структуры рожденных по очередности рождения и возрасту матери в Украине в 1995—1998 годах	113
КРИМЕР Б.А. Влияние на рождаемость военных конфликтов последних десятилетий в странах Европы	126
ЛЕВЧУК Н.М. Социальная дифференциация смертности населения г. Лебедин во время голодомора в 1933 году	137
САДОВАЯ У.Я., БАЧИНСКАЯ М.В. Организация и развитие системы гериатрической помощи населению в Украине: региональные аспекты	150

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РОЗВИТИЕ И ТРУД

ЛИСОГОР Л.С. Европейский опыт прогнозирования навыков: уроки для Украины 163

САРИОГЛО В.Г., ТЕРЕЩЕНКО А.И. Заработная плата в Украине:
актуальные вопросы информационного обеспечения измерения и анализа 173

КНИЖНЫЙ ОБЗОР 184

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Поздравление А.Г. Вишневого с 80-летием со дня рождения 189

Правила для авторів 190

Правила для авторов 195

Guidelines for Authors..... 200

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, декабрь, 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line).

NEW POVERTY CHALLENGES IN UKRAINE

CHERENKO L.M. New Forms of Poverty in Ukraine: Key Manifestations and Evaluation of Scale of the Phenomenon	11
POLYAKOVA S.V., NOVOSILSKA T.V. Population Consumption Poverty: New Measuring	22
KOGATKO Yu. Rural Poverty in Ukraine	32
REUT A.G. The System of State Social Support in Ukraine: New Challenges and Impact on Poverty	44

HUMAN DEVELOPMENT AND SOCIAL INFRASTRUCTURE

NOVIKOV V.N. Improving Fiscal Policies – the Main Determinant of Development of Social Infrastructure.....	55
GVELESIANI A.G., LITVINE I.N. The State of Investment in Social Infrastructure in Ukraine.....	67
GOREMYKINA YU.V. The Classification of the Approaches for the Evaluation of Social Servicers	79
GRISHNOVA O.A., BRINCEVA O.G. Fictitious Human Capital: Essence, Characteristics, Formation Factors	90
KALASHNIKOVA T.N. Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development	102

DEMOGRAPHIC PROBLEMS

SHEVCHUK P. Reconstruction of Birth Structure by Parity of Birth and Age of Mother in Ukraine in 1995–1998	113
KRIMER B. Effect of Recent Decades Wars on Fertility in Europe	126
LEVCHUK N.M. Social Differentiation in Mortality During the 1933 Holodomor: the Case of Lebedyn	137
SADOVA U., BACHYNSKA M. Organization and Development of Geriatric Care to the Population in Ukraine: Regional Aspects	150

SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT AND LABOUR

LISOGOR L.S. European Experience of Skills Anticipation: Lessons for Ukraine 163

SARIOGLO V.G., TERESHCHENKO G. I. Wages in Ukraine: Up-to-date Issues
of the Information Support of Measurement and Analysis 173

BOOK REVIEW 184

SCIENTIFIC LIFE

Congratulation to A.G. Vishnevskiy on occasion of his 80th Anniversary 189

Правила для авторів 190

Правила для авторов 195

Guidelines for Authors 200

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, December, 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line).

УДК 364.22 (477)

Л.М. ЧЕРЕНЬКО

канд. екон. наук, зав. відділу
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: cherenko@ukr.net

НОВІ ФОРМИ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ПРОЯВИ ТА ОЦІНКА МАСШТАБІВ ЯВИЩА

Розглянуто ключові прояви бідності населення України, що можуть бути ідентифіковані за даними 2013–2014 років, — неспроможність оплати за лікування, незадовільні житлові умови чи ризик їх погіршення, кредитно-фінансова неспроможність домогосподарства, втрата майна і джерел існування внаслідок бойових дій. У роботі зроблено спробу обґрунтувати трансформацію означених проявів у нові форми бідності та оцінити масштаб явища. Для цього теоретична схема дослідження передбачає: визначення лінії бідності (монетарної чи немонетарної), а також встановлення порогу вразливості до кожної з форм бідності. Розглянуті чотири форми бідності (через захворювання, за житловими умовами, за ознакою заборгованості та раптова бідність внаслідок бойових дій) мають різний масштаб, але тою чи іншою мірою визначають сучасне «обличчя» української бідності та вимагають принципового перегляду політики протидії бідності та соціальному виключенню.

Ключові слова: бідність, фінансова неспроможність, раптова бідність, витрати на лікування, житлові умови, заборгованість, втрата майна та джерел існування, політика протидії бідності.

Л.М. Черненко

канд. екон. наук, зав. отделом
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: cherenko@ukr.net

НОВЫЕ ФОРМЫ БЕДНОСТИ В УКРАИНЕ: ОСНОВНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ И ОЦЕНКА МАСШТАБОВ ЯВЛЕНИЯ

Рассмотрены ключевые проявления бедности населения Украины, которые могут быть идентифицированы по данным 2013–2014 годов, — невозможность оплаты за лечение, неудовлетворительные жилищные условия или риск их ухудшения, кредитно-финансовая несостоятельность домохозяйства, потеря имущества и источников существования вследствие боевых действий. В работе сделана попытка обосновать трансформацию данных проявлений в новые формы бедности и оценить масштаб негативного явления. Для этого теоретическая схема исследования предполагает: определение линии бедности (монетарной или немонетарной), а также установление порога уязвимости к каждой из форм бедности. Рассмотренные четыре формы бедности (вследствие заболевания, по жилищным условиям,

© ЧЕРЕНЬКО Л.М., 2015

по признаку задолженности и внезапная бедность в результате боевых действий) имеют разный масштаб, но в той или иной степени определяют современное «лицо» украинской бедности и требуют принципиального пересмотра политики противодействия бедности и социальному исключению.

Ключевые слова: бедность, финансовая несостоятельность, внезапная бедность, расходы на лечение, жилищные условия, задолженность, потеря имущества и источников существования, политика противодействия бедности.

L.M. Cherenko

PhD (Economics), Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: cherenko@ukr.net

NEW FORMS OF POVERTY IN UKRAINE: KEY MANIFESTATIONS AND EVALUATION OF SCALE OF THE PHENOMENON

This article considers key manifestations of poverty in Ukraine that can be identified according to the data for the years 2013–2014, such as: the inability to pay for treatment, poor living conditions or the risk of their deterioration, credit and financial inability of households, loss of property and livelihoods because of war. The paper attempts to justify transformation of these manifestations in new forms of poverty and assess the scale of the phenomenon. For these goals the theoretical scheme of study consist of: the definition of the poverty line (monetary or non-monetary), and setting of the threshold of vulnerability to each poverty form. Four poverty forms, which are considered in the article, (due to disease, for living conditions, on the basis of debt and poverty due to sudden combat action) show different scale of the phenomenon, but to some extent determine the current «face» of Ukrainian poverty and require a fundamental revision of policies against poverty and social exclusion.

Key words: poverty, financial inability, sudden poverty, expenditures for treatment, living conditions, debt, loss of property and livelihoods, policies against poverty

Постановка проблеми. Впродовж тривалого періоду досліджень бідності в Україні спостерігалось формування усталених тенденцій щодо масштабу явища та профілів бідного населення. Так, починаючи з 2001 року невпинно знижувалися рівні абсолютної бідності, і лише криза 2008–2009 років призупинила позитивний рух. Показники відносної бідності залишалися практично незмінними впродовж 2000-х років, з незначними коливаннями у бік збільшення в періоди економічного зростання і зниженням значень із початком останньої кризи, що стало результатом політики перерозподілу доходів від середніх до бідніших прошарків суспільства. Стабільними залишалися і основні профілі бідності, що свідчило про неефективність політики та незмінні принципи розподілу доходів у суспільстві.

Ситуація почала змінюватися після 2011 року: економічні події, які розвивалися внаслідок останньої кризи та пов'язаних з нею процесів стагнації, провокували звуження споживчих можливостей переважної більшості населення та спричиняли гострий дефіцит поточних ресурсів домогосподарств. В свою чергу ці процеси підштовхували до формування нових проявів бідності, принципово відмінних від попереднього періоду. Україна у 2012 році перебувала в стані невизначеності, коли будь-яка подія могла відіграти роль каталізатора як негативного, так і позитивного сценарію розвитку ситуації з бідністю. Події наступного року свідчили про розгортання економічної кризи та погіршення становища переважної більшості населення. Отже, ще до активних бойових дій, станом на початок 2014 року можна констатувати появу принципово нових ознак бідності, або навіть нових її форм, які потребують

детального дослідження. В подальшому бойові дії на Донбасі не лише загострили наявні проблеми, але й призвели до масштабного явища раптової бідності, з яким Україна досі не стикалася.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. З середини 1990-х років проблему бідності активно обговорювали в наукових колах України. Найбільш відомими є роботи Е.М. Лібанової (E. Libanova) [1], де вперше в Україні закладено теоретико-методологічне підґрунтя бачення проблеми; Ю.І. Саєнка (Yu. Saenko) [3], в яких розглядаються здебільшого соціологічні аспекти проявів бідності; А.Ф. Ревенка (A. Revenko) [2], які були присвячені статистичній оцінці явища та порівнянню його масштабів з радянським періодом; І.Ф. Гнібіденка (I. Hnybidenko) [4], який розглядає бідність як складову соціальної безпеки та акцентував увагу на специфіці бідності сільського населення; В.О. Мандибури (V. Mandybura) [5], де бідність визначено в контексті загального зниження життєвого рівня населення та кризи суспільного устрою, В.І. Паніотто (V. Paniotto), присвячених особливостям вимірювання бідності з використанням даних соціологічних опитувань. Однак в останні роки ця тема певним чином випала з переліку пріоритетних напрямів досліджень, оскільки сталість тенденцій та профілів бідності робили малоефективними подальші наукові пошуки. Публікації останніх років концентрувалися переважно на оцінках масштабів явища серед окремих груп населення та немонетарних аспектах бідності. Поява нових форм бідності поки не мала активного обговорення в науковій літературі, оскільки з об'єктивних причин не могла бути повністю ідентифікована.

Метою статті є обґрунтування появи нових форм бідності та оцінка можливого масштабу явища.

Виклад основного матеріалу. Пошуковий аналіз, здійснений на основі наявних інформаційних джерел та експертних висновків, дає підстави для ідентифікації чотирьох нових проявів бідності, які можуть трансформуватися чи вже трансформуються у новій формі.

Насамперед, це *бідність через захворювання або медична бідність*. Зниження фінансової спроможності домогосподарств, особливо в частині так званих вільних від обов'язкових витрат коштів, співпало в часі з процесами постійного звуження каналів фінансування охорони здоров'я з бюджетів усіх рівнів, відомих структур та страхових фондів. До цього вже традиційно додавалося недосконале управління галуззю і неефективне ціноутворення на комерційні медичні послуги, які не змогли створити справжньої конкуренції у сегменті середніх прошарків суспільства. Всі ці процеси разом призвели до ситуації, коли більш-менш серйозне захворювання одного з членів сім'ї (особливо з необхідністю хірургічного втручання) могло стати причиною настання бідності для родини з середніми доходами.

До 2009 року ця форма бідності не була чітко окресленою, ситуація залежала від низки чинників і складалася по-різному залежно від місця проживання, відомчого підпорядкування медичного закладу, можливості отримати допомогу від родичів, приналежності до пільгових категорій тощо. Отже, впродовж міжкризових років традиційно вкрай важкі захворювання спричиняли бідність сімей. Натомість, в останні роки проблема зазнає критичних масштабів: за період 2005–2012 років витрати домогосподарств на охорону здоров'я зросли майже вдвічі (за системою національних рахунків у співставних цінах 2012 року)¹ [6, 7], а реальні грошові доходи

¹ Розраховано на основі даних статистичних збірників: Національні рахунки України за 2011 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – С. 27–31; Національні рахунки України за 2012 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – С. 25–29.

домогосподарств виросли за цей період лише у 1,6 рази². Зрозуміло, що 2013–2014 роки суттєво погіршили дане співвідношення, поставивши численні родини в ситуацію виживання. Якщо врахувати, що плата за медичні товари та послуги частіше не залежить від фінансової спроможності домогосподарства³, а визначається специфікою захворювання, то можна припустити, що досить висока частка населення стикається з серйозними ризиками збідніння у зв'язку з хворобою одного з членів родини.

Друга специфічна форма бідності пов'язана з успадкованою ще з радянських часів житловою проблемою, яка останнім часом загострюється та набуває ознак *бідності за ознакою житлових умов*. Значний відсоток родин традиційно має незадовільні житлові умови як за кількісними, так і за якісними характеристиками помешкання. В останні роки стала поширеною практика оренди квартир тими сім'ями, які отримують пристойні поточні доходи, проте не мають власного житла або хочуть покращити свої житлові умови. Звуження ринку праці внаслідок останньої кризи та подальшої стагнації економіки, загострення кризових явищ впродовж останнього року, поставили в особливо хитку ситуацію ті сім'ї, які вирішували житлову проблему шляхом оренди житла за рахунок поточних доходів. Втрата бодай одного з джерел доходів для таких сімей означала фактичну втрату традиційних житлових умов і значне погіршення умов життя в цілому.

Тісно пов'язаним з житловою проблемою, але окремим проявом бідності сьогодні є кредитно-фінансова неспроможність домогосподарств. З одного боку, її заручниками стали практично всі сім'ї зі значними кредитними зобов'язаннями, особливо у валюті, оскільки впродовж тривалого періоду в країні відбувалися процеси звуження купівельної спроможності доходів і відповідно так званих вільних коштів. Отже, віддавати борги з кожним роком стає важче, а накопичення боргу ставить родини у ситуацію безвиході. З іншого боку, значна кількість родин, вимушених сьогодні з різних обставин звертатися за кредитами, потрапляють у кабалу через підвищення і без того надвисоких банківських ставок. А група традиційно бідних взагалі обмежена у можливості кредитування. Таким чином, масштабність явища заборгованості перед банківськими установами та надвисокі ставки по кредитах на фоні зниження реальних доходів населення дають підстави говорити про бідність *за ознакою заборгованості*.

Внаслідок бойових дій на Донбасі у 2014 році з'явилася нова форма бідності – *раптова бідність через втрату майна та джерел для існування*, якої зазнали як вимушені переселенці, так і сім'ї, постраждалі внаслідок бойових дій на територіях проживання. Станом на кінець року чисельність зареєстрованих переселенців наближалася до одного мільйону осіб, і більшість з них опинилася у зоні ризику раптової бідності, оскільки не мали значних заощаджень, здатних компенсувати втрати (навіть тимчасові), або рівня кваліфікації, який гарантував би відновлення на новому місці проживання трудових джерел доходів у повному обсязі. Оцінити масштаби втрат майна та ризику раптової бідності населення, яке залишилося у місцях постійного проживання, поки що надзвичайно важко, насамперед тому, що процес нині перебуває в розвитку, і загальна ситуація є мало прогнозованою.

² Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Держслужба статистики України на постійній основі.

³ Якщо при купівлі споживчих товарів та послуг є широкий вибір за ціновою групою, то у випадку з медичними товарами та послугами такий вибір украй обмежений.

Усі означені форми бідності висувають нові виклики для політики, оскільки не можуть бути подолані лише традиційними методами — через політику оподаткування, перерозподіл доходів, вдосконалення політики на ринку праці та у системі соціальної підтримки. Розробка нових напрямів політики вимагає всебічної оцінки явища, ідентифікованого в сьогоdnішніх реаліях. На жаль, для поглибленого дослідження проблеми наявне інформаційне поле є завузьким, проте воно дає можливість окреслити масштаби явища та дати окремі структурні оцінки.

Нові підходи у вимірюванні бідності впродовж останніх десятиріч зосереджувалися на розвитку немонетарної складової, що вкрай ускладнювало методичний апарат та знижувало точність оцінок. Однак, немонетарна бідність є причиною та наслідком монетарної бідності, тобто так чи інакше замикається на традиційних вимірах.

Коли ми говоримо про масштаби монетарної бідності, то маємо на увазі ті сім'ї, які опинилися за проведеною межею. Ми можемо впевнено стверджувати, що такі сім'ї є вразливими до будь-яких зовнішніх обставин, оскільки вже вимушені відмовляти собі в найнеобхідніших благах для нормального життя. Проте існує певна група сімей, чиї доходи перевищують межу бідності, але ця дистанція настільки незначна, що будь-які негативні суспільні процеси та явища можуть спричинити різке погіршення їх становища. Отже, вони займають нестійку позицію у соціальній ієрархії та мають вищі за середні в країні ризики бідності, а отже є вразливими (рис. 1). Чисельність групи вразливих до бідності прямо залежить від специфіки розподілу населення за доходами. В українських реаліях, коли скупченість у зоні низьких доходів є високою, чисельність групи вразливих може перевищувати чисельність саме бідних.

Якщо виходити з такої позиції, то поширення нових форм бідності зачіпає насамперед групи бідних та вразливих до бідності, і значно меншою мірою — тих, хто має стійке матеріальне становище. Проте надзвичайно складно провести межу між вразливістю до бідності і стійким становищем. Доцільніше обґрунтовувати межу вразливості окремо для кожної з визначених нових форм бідності.

Рис. 1. Теоретична схема розподілу населення за ступенем вразливості до бідності

Наприклад, якщо ми говоримо про *бідність через захворювання*, то навіть представники найбільш забезпечених 10 % населення можуть опинитися в критичному стані у випадку складної хірургічної операції, необхідності лікування за кордоном та ін. Наприклад, у 2013 році домогосподарство з 10 децильної групи мало витрати на охорону здоров'я понад 72 тисячі грн на рік, що становило 73 % річного бюджету домогосподарства. Кошти, які залишилися після оплати медичних товарів та послуг, становили два прожиткових мінімуми на особу на місяць. Таким чином, домогосподарство не потрапило до категорії бідних, хоча і витратило левову частку своїх доходів на лікування. Інше домогосподарство (із сьомої децильної групи) витратило за рік майже 37 тисяч грн на охорону здоров'я, що становило 40 % його річного бюджету. В результаті таких витрат ресурси домогосподарства скоротилися до 1154,6 грн на особу на місяць, що лише на 40 грн перевищує прожитковий мінімум, але є на 33 грн нижчим за межу відносної бідності (1187 у 2013 році). Таким чином, це домогосподарство опинилося серед бідних внаслідок витрат на лікування, хоча мало досить пристойні доходи.

Однак, у разі необхідності проведення нескладної операції із середнім реабілітаційним періодом таким сім'ям нічого не загрожує. Натомість, бідні вимушені будуть для такого лікування накопичувати борги (якщо зможуть стати позичальниками), а вразливі до цього виду бідності витратять всі свої резерви, і вірогідно, перейдуть до категорії бідних. У гіршому випадку такі сім'ї взагалі не зможуть скористатися послугами охорони здоров'я: у 2013 році 22,1 % населення, яке потребувало лікування, не змогли отримати медичні послуги або купити необхідні ліки, переважно через відсутність коштів.

Якщо провести межу вразливості до бідності внаслідок захворювання на рівні прожиткового мінімуму, збільшеного на розмір фактичних медіанних витрат на медичні товари та послуги, то частка вразливих (крім бідних за критерієм прожиткового мінімуму) становитиме близько 16 %, а рівень бідності (включаючи вразливість) сягатиме майже 36 % (табл. 1). У випадку використання не медіанних, а середніх витрат на охорону здоров'я, рівень бідності зростає до 55,4 %. Якщо у якості межі

Таблиця 1. Оцінка рівня бідності внаслідок захворюваності та рівня вразливості до даної форми бідності за різними порогами, 2013 р.

Поріг вразливості до медичної бідності	Вартісне значення порогу вразливості, грн на особу на місяць	Частка вразливих до медичної бідності (без бідних), %	Рівень медичної бідності, %
Прожитковий мінімум + річні медіанні фактичні витрати на медицину	1351	16,1	35,9
Прожитковий мінімум + річні середні фактичні витрати на медицину	1677	35,6	55,4
Прожитковий мінімум + річні медичні витрати між 8-ю і 9-ю децильними групами (за медичними витратами)	1868	45,7	65,5
Максимальні середньомісячні фактичні медичні витрати	6024	79,5	99,3

Джерело: розраховано автором за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств у 2013 році Державної служби статистики України.

вразливості до даної форми бідності використати максимальні фактичні середньомісячні витрати (6024 грн на особу на місяць у 2013 році) і припустити, що домогосподарство витрачатиме всі свої ресурси на лікування, не залишивши при цьому навіть мінімальних коштів на споживання, то рівень бідності перевищить 99 %.

Таким чином, у випадку настання неважкої хвороби, лікування якої потребуватиме медіанних чи середніх сум, серед бідних може додатково опинитися від 16,1 до 35,6 % населення, а рівень вразливості до бідності внаслідок захворюваності становитиме 35,9–55,4 %. У випадку настання тяжкої хвороби, яка потребує витрачання значних коштів (навіть для забезпечених верств населення), серед бідних ризикують опинитися майже всі українські родини, включаючи представників десятої децильної групи.

Якщо розглядати бідність у немонетарному вимірі, то нараженими на ризик через захворювання також вважаються особи, які не можуть з інфраструктурних причин вчасно отримати допомогу. Такі особи чи сім'ї доповнюють групу вразливості до медичної бідності, вони переважно мешкають у сільській місцевості: 41,8 % сільських домогосподарств потерпає від незабезпеченості населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги, а 28,5 % – від відсутності поблизу житла будь-якої медичної установи. В окремих випадках навіть впевнене фінансове становище домогосподарства не може компенсувати інфраструктурну недоступність медичних послуг, а для вразливих до бідності сімей такі проблеми суттєво посилюють негативні впливи.

У випадку бідності за житловими умовами теоретична схема дослідження виглядає інакше. Однозначно бідними за цією формою можна вважати ті сім'ї, які мають незадовільні житлові умови (за наявністю хоча б одного фактору: замала площа житла, високе навантаження мешканцями на одну кімнату, відсутність елементарних зручностей, аварійність чи занедбаність помешкання внаслідок відсутності капремонту). Набагато важче визначити контингент вразливих до житлової бідності, адже його фактично можна виокремити лише серед сімей, які орендують житло. Решті сімей можна у якості межі вразливості присвоювати середню за регіоном орендну плату за житло, але такий підхід має низку припущень та обмежень.

Сьогодні більше половини населення країни потрапляє під визначення житлової бідності, оскільки умови їх проживання мають принаймні одну негативну характеристику: 13,7 % – замалу житлову площу, майже 9 % – надвисоке навантаження особами на одну кімнату, 27 % мешкають у вкрай застарілому і занедбаному житлі, а практично кожна четверта особа проживає у помешканні без елементарних зручностей.

Таблиця 2. Поширеність ознак житлової бідності, %, 2013 р.

Ознаки житлової бідності	Частка населення, що мають відповідні ознаки житлової бідності
Житлова площа менше 7,5 кв. м на особу	13,7
Навантаження більше 2-х осіб на 1 кімнату	8,9
Будинок збудовано до 1980-х років і не було жодного капремонту	27,0
Відсутність туалету зі зливом (каналізації) в помешканні	23,4
Наявність хоча б однієї з 4-х ознак	51,0

Джерело: розраховано автором за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств у 2013 році Державної служби статистики України.

Таблиця 3. Розподіл винаймачів житла за квінтільними групами

Квінтільні групи за витратами	Частка винаймачів житла за квінтільними групами, %	Розподіл винаймачів житла за квінтільними групами, %
1	1,83	11,45
2	2,05	12,76
3	3,26	20,34
4	3,81	23,73
5	5,17	31,71
Україна	3,22	100

Джерело: розраховано автором за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств у 2013 році Державної служби статистики України.

Згідно з даними обстеження⁴, сьогодні 3,4 % домогосподарств або 3,2 % населення вирішує житлову проблему шляхом оренди житла (табл. 3). З кожною квінтільною групою зростає частка винаймачів житла і при цьому зменшується ризик втрати основних джерел доходів. Проте, у нестабільній економічній ситуації ризик втрати роботи і основних джерел для існування менше корелює з добробутом родини, на відміну від періоду економічної стабільності. Зрозуміло, що представники п'ятої квінтільної групи мають більше шансів «втриматися на плаву» в важкі часи, проте серед винаймачів житла вони складають менше третини (31,7 %). Отже, можна припустити, що близько 2,5 % сімей підпадуть під дію житловою бідності у разі втрати одного з основних джерел доходів. Відповідно, рівень житлової бідності, включаючи сегмент вразливості, становить 53,6 %.

Ще складнішою є ситуація з оцінкою бідності за ознакою заборгованості, адже в даному випадку важко провести саму межу бідності, і зрозуміло, набагато складніше визначити межу вразливості до даної форми бідності. Вчасне повернення кредитів може стати проблемою для значної частки домогосподарств, насамперед, через зменшення або часткову втрату основних джерел доходів. Навіть далеко небідні сім'ї можуть опинитися у зоні вразливості, особливо ті з них, які позичали гроші у валюті і стали заручниками не лише зниження реальних доходів і зменшення умовно вільних коштів, але й знецінення гривні.

А даними ОУЖД⁵, у 2013 році 11,7 % домогосподарств повертали позики та кредити, ще 3,7 % оплачували фінансові послуги. Зрозуміло, що дані абсолютно не координуються із фінансовою статистикою, яка опосередковано свідчить про значне кредитне навантаження на домогосподарства. Якщо припустити, що переважна більшість сімей, які повертали у 2013 році кредити⁶, може в будь-який момент потрапити до категорії фінансово неспроможних внаслідок втрати доходів, знецінення гривні та т. ін., і додати до них бідних за критерієм прожиткового мінімуму, які мають мізерні шанси скористатися кредитом, а тим більше його повертати, то рівень бідності за ознакою заборгованості можна оцінити в 30 %.

⁴ Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Держслужба статистики України на постійній основі.

⁵ Обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Держстат України на постійній основі.

⁶ За даними ОУЖД, близько 38 % позичальників перебувають у відносно впевненому фінансовому становищі — належать до п'ятої квінтільної групи.

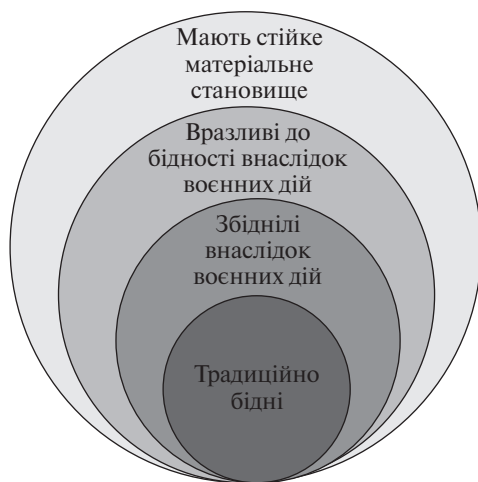

Рис. 2. Теоретична схема дослідження раптової бідності внаслідок бойових дій на Донбасі

Абсолютно новим явищем для України стала *бідність внаслідок бойових дій*. Бідні сім'ї, які в результаті військових подій ще й втратили майно (через евакуацію чи руйнування помешкання), опинилися на межі виживання і можуть сьогодні розраховувати виключно на підтримку держави та волонтерів. До другої групи можна віднести сім'ї, які раніше мали певні заощадження та непогану роботу, але внаслідок бойових дій втратили все і раптово стали бідними. Це і є група так званих нових бідних. Межа вразливості до цієї форми бідності (межа третьої групи) проходить надто високо, оскільки накопичення чи поточні доходи постраждалих сімей сьогодні мають перекривати такі витрати, як оренда житла, оновлення вкрай необхідного у щоденному користуванні втраченого (або навіть тимчасово втраченого) домашнього майна, одягу та взуття, навчальних товарів для дітей тощо.

Форму раптової бідності внаслідок бойових дій та пов'язаних з ними процесами можна розглядати таким чином: з чотирьох шарів постраждалого від бойових дій населення лише верхня частина, яка мала дуже впевнене матеріальне становище (рахунки у банках, нерухомість у непостраждалих районах тощо) або надвисокий рівень кваліфікації у конкурентному сегменті, змогла зберегти прийнятний рівень життя і не опинитися у зоні високих ризиків бідності (рис. 2). Решта населення постраждалих територій у тій чи іншій мірі стала заручником ситуації та вже потрапила у зону раптової бідності або балансує на її межі.

Оцінки масштабів *раптової бідності внаслідок бойових дій сьогодні* є значно обмеженими з двох причин. По-перше, пройшов незначний період часу для узагальнення статистичних потоків інформації та зіставлення даних поточної статистики та вибірових обстежень. По-друге, нестандартність ситуації потребує додаткових до традиційних джерел інформації з метою поглибленого дослідження ситуації, адже в рамках наявної системи спостережень неможливо виявити всі аспекти нового явища.

Станом на перший квартал 2014 року більше половини населення Донецької та Луганської областей (59,1 %) мали доходи в межах від одного до двох прожиткових мінімумів, ще 27,4 % — взагалі нижче від прожиткового мінімуму. Отже, переважна більшість мешканців, які могли опинитися у зоні бойових дій, підпадала під визна-

чення раптової бідності або вразливості до неї: з 6 млн мешканців зони АТО і прилеглих територій понад 5 млн потрапили або до групи раптово збіднілих або до групи вразливих до бідності внаслідок бойових дій, незалежно від того, переїхали вони в іншу частину країни чи залишилися в місці постійного проживання.

Вже сьогодні стає зрозумілим, що система державної соціальної підтримки як важіль прямого впливу на бідність виявилася абсолютно непристосованою до нових умов, і не здатна відповісти на нові виклики. Крім того, система економічних механізмів сьогодні не виконує основних функцій і має буди кардинально перебудована відповідно до вимог запобігання негативним впливам на суспільне середовище. Розворот вектору політики у економічній та соціальній сфері потребує чіткого уявлення щодо масштабу та структурних особливостей негативного соціального явища, ризиків його поширення та можливих ефектів від реалізації реформ. Для цього насамперед необхідно вдосконалювати інформаційне поле як у напрямку забезпечення більш повної та достовірної інформації, так і стосовно пошуку нових ефективних джерел статистичних даних.

Висновки. Проведене дослідження доводить, що нові вагомі прояви бідності, як то 1) неспроможність оплати за лікування, 2) незадовільні житлові умови чи ризик їх погіршення, 3) кредитно-фінансова неспроможність домогосподарства, 4) втрата майна і джерел існування внаслідок бойових дій, сьогодні можуть бути ідентифіковані як нові форми української бідності, що мають принципову відмінність від поширених раніше. Оцінки нових форм бідності свідчать про масштабність явища та високий ступінь вразливості населення і дають підстави для перегляду традиційних підходів у формуванні державної політики протидії бідності та соціальному відторгненню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу : монографія / Е.М. Лібанова. — К. : КНЕУ, 2008. — 330 с.
2. Ревенко А. Бідні верстви населення в Україні (за даними досліджень сімейних бюджетів Держкомстатом України) // Україна: аспекти праці. — К., 1997. — №7. — С. 13–25.
3. Саєнко Ю. Феномен і особливості бідності в Україні // Україна: аспекти праці. — К., 1997. — №7. — С. 11–12.
4. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / За ред. І.Ф. Гнибіденка, А.М. Колота, В.В. Рогового. — К. : КНЕУ, 2006. — 292 с.
5. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. — К. : Парламентське вид-во, 1998. — 256 с.
6. Національні рахунки України за 2011 рік. Статистичний збірник. — К. : Державна служба статистики України, 2013. — С. 27–31.
7. Національні рахунки України за 2012 рік. Статистичний збірник. — К. : Державна служба статистики України, 2014. — С. 25–29.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (2008). *Bidnist' naselelnyya Ukrayiny: metodolohiya, metodyka ta praktyka analizu [Poverty in Ukraine: methodology, methods and practices of analysis]*. K. KNEU [in Ukrainian].
2. Revenko, A. (1997). *Bidni verstvy naselelnyya v Ukrayini [Poor populations in Ukraine]*. *Ukrayina: aspekty pratsi — Ukraine: aspects of labor*, 7, 13-25 [in Ukrainian].
3. Sayenko, Yu. (1997). *Fenomen i osoblyvosti bidnosti v Ukrayini [Phenomenon and characteristics of poverty in Ukraine]*. *Ukrayina: aspekty pratsi — Ukraine: aspects of labor*, 7, 11-12 [in Ukrainian].

4. Hnybidenko, I.F., Kolot, A.M., Rohovohyy, V.V. (Eds.). (2006). *Sotsial'na bezpeka: teoriya ta ukrayins'ka praktyka [Social Security: Theory and Practice Ukrainian]*. K. KNEU in Ukrainian].
5. Mandybura, V.O. (1998). *Riven' zhyttya naselennya Ukrayiny ta problemy reformuvannya mekhanizmv yoho rehulyuvannya [The living standards of the population of Ukraine and problems on the mechanisms of its regulation]*. K.: Parlaments'ke vyd-vo [in Ukrainian].
6. *Natsional'ni rakhunky Ukrayiny za 2011 rik. Statystychnyy zbirnyk [National Accounts of Ukraine in 2011. Statistical Yearbook]*. (2013). K.: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny [in Ukrainian].
7. *Natsional'ni rakhunky Ukrayiny za 2012 rik. Statystychnyy zbirnyk [National Accounts of Ukraine in 2012. Statistical Yearbook]*. (2014). K.: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 03.02.2015

УДК 332.14

С.В. ПОЛЯКОВА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: polyakova_@ukr.net

Т.В. НОВОСІЛЬСЬКА

головний економіст
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: tyskanovo@gmail.com

БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЗА СПОЖИВАННЯМ: НОВІ ВИМІРИ

В статті представлено нові методичні підходи до дослідження бідності населення за споживанням. До категорії нужденних запропоновано відносити населення, яке одночасно є бідним за відносним критерієм та структурним (комбінований критерій 1), за відносним та добовою калорійністю раціону менше 2100 ккал (комбінований критерій 2). Доведено, що застосування у якості критеріїв лише частки витрат на харчування або енергетичної цінності раціону має певні застереження та не відображає реальної картини бідності населення за споживанням. Відповідність одному, окремо взятому критерію не завжди означає бідність, а може бути результатом споживчого вибору. Натомість застосування комбінованих критеріїв дасть змогу виокремлювати населення, яке не з власної волі, а через нестачу коштів не в змозі забезпечити споживання на характерному для українського суспільства рівні.

Ключові слова: бідність, критерії бідності, споживання, суспільство споживання, модель споживчої поведінки, бідність за споживанням.

С.В. Полякова

канд. екон. наук, вед. научн. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: polyakova_@ukr.net

Т.В. Новосильская

главный экономист
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: tyskanovo@gmail.com

БЕДНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ ПО ПОТРЕБЛЕНИЮ: НОВЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ

В статье представлены новые методические подходы к изучению бедности населения по потреблению. К категории нуждающихся предложено относить население, которое одновременно является бедным

© ПОЛЯКОВА С.В., НОВОСІЛЬСЬКА Т.В., 2015

по относительному критерию и структурному (комбинированный критерий 1), по относительному и суточной калорийности рациона менее 2100 ккал (комбинированный критерий 2). Доказано, что использование в качестве критериев только удельного веса расходов на питание или энергетической ценности суточного рациона имеет определенные ограничения и не отображает реальной картины бедности населения по потреблению. Соответствие одному, отдельно взятому критерию не всегда свидетельствует о бедности, а может быть результатом потребительского выбора. Вместе с тем, использование комбинированных критериев позволит выделять население, которое не по собственной воле, а из-за недостатка средств не может обеспечить потребление на характерном для украинского общества уровне.

Ключевые слова: бедность, критерии бедности, потребление, общество потребления, модель потребительского поведения, бедность по потреблению.

S.V. Polyakova

PhD Economics, Leading Researcher Ptukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: polyakova_@ukr.net

T.V. Novosilska

chief Economist Ptukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: tyskanovo@gmail.com

POPULATION CONSUMPTION POVERTY: NEW MEASURING

The new methodological approaches as to the study of poverty of population according to consumption are presented in the article. The category of needy is proposed to include the population that is at the same time poorer according to relative and structural criteria (combined criterium 1), according to relative and daily calorie dite less than 2100 kcal (combined criterium 2). It is proved, that using only part of expenditures for food and energy value diet as criteria have certain warnings and do not reflect the real picture of poverty of population according to consumption. Corresponds to one, separately taken criterion does not always mean poverty, but can be a result of consumer choice. Instead, using combined criteria gives opportunity to isolate the population, that not on their own will, but due to lack of many can't afford consumption on the level specific for Ukrainian society.

Key words: poverty, poverty criteria, consumption, consumer society, spending behavior, consumption poverty.

Постановка проблеми. Наростання кризових явищ в економіці країни неминуче позначиться на споживчих можливостях населення. За умови відсутності у переважної більшості населення заощаджень важливо розуміти, який «запас споживання» має населення для того, щоб його знижувати, які є «перекося» у споживанні вже нині, яка частина населення є бідною за споживанням, тобто не може задовольняти своїх найнеобхідніших потреб. Для вимірювання рівня бідності за споживанням в Україні нині використовуються два критерії: частка витрат на харчування у структурі загальних сукупних витрат і добова калорійність харчового раціону. Проте останні дослідження щодо змін у споживчих характеристиках домогосподарств засвідчують, що відповідність цим критеріям не завжди означає бідність домогосподарства, а може бути результатом споживчого вибору. Тому виникла необхідність у розробці нових методичних підходів для виокремлення сукупності домогосподарств, бідних за споживчими характеристиками.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням бідності з точки зору споживчих можливостей населення присвячено низку праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Найбільш комплексними є роботи Лібанової Е.М. (Libanova E.) [1], Че-

ренько Л.М. (Cherenko L.) [2, 3], у яких розкрито теоретико-методологічні підходи до вивчення проблем бідності, в тому числі і в контексті можливості забезпечення достатнього рівня споживання, висвітлюється сутність бідності як соціально-економічного явища, визначені фактори формування та прояви бідності. Процеси формування рівня споживання продуктів харчування населенням України проаналізовані у роботах Герасименко С.С. (Gerasimenko S.) [4]; структуру доходів і витрат домогосподарств досліджують Л. Шангіна (Shanghina L.) та В. Юрчишин (Yurchishun V.) [5]. Проблеми безпеки харчування та моніторингу якості життя населення вивчають В.Л. Корецький (Koretsky V.), Н.М. Орлова (Orlova N.) [6]; взаємозв'язок харчування та стану здоров'я населення досліджує Грузєва О.В. (Gruzieva O.), Іншакова Г.В. (Inshakova G.), Яковенко В.Г. (Yakovenko V.) [7]. Праці Гнибіденка І.Ф. (Hnybidenko I.) присвячені проблемам бідності та соціального захисту сільського населення [8].

Метою статті є удосконалення методичних підходів до дослідження проблем бідності з точки зору споживчих можливостей населення, визначення профілів бідності за споживанням.

Виклад основного матеріалу. Кожному суспільству на певному етапі розвитку притаманні характеристики, ознаки, риси, за якими воно може бути віднесене до визначеного типу. Українське суспільство за переважною більшістю ознак належить до суспільства споживання, у якому ключове місце належить індивідуальному споживанню, опосередкованому ринком. Найбільш важливими ознаками теоретичної моделі суспільства споживання економісти вважають такі:

- до активного споживання залучена абсолютна більшість населення із різним рівнем матеріального добробуту; товари та послуги, здатні задовольнити одні і ті ж потреби, представлені у всіх цінових сегментах ринку, однією із головних свобод стає свобода споживчого вибору;
- формується та набуває все більшого поширення новий тип особистості із високим ступенем схильності до споживання як способу вираження власної ідентичності; потреби у товарах задовольняються лише на короткий час: термін морального старіння речей в уяві нового споживача є істотно коротшим від періоду фізичної зношеності;
- визначальним фактором споживчого попиту стають не тільки і не стільки характеристики товару, як бренди, торгівельні марки, пакування; споживачі часто надають перевагу ідентичним за якостями, проте істотно дорожчим товарам відомих брендів та фірм, доплачуючи, власне кажучи, за неіснуючі властивості товарів;
- у політиці фірм-виробників та постачальників товарів превалює маркетингова складова, зростає роль дизайну на всіх етапах виробництва та просування товару; основне завдання — переконати потенційного споживача у необхідності здійснення покупки саме тут і негайно;
- для постійної підтримки споживчого попиту розвивається система споживчого кредитування, яка в подальшому перетворюється на форму соціального контролю над споживачами;
- соціальні комунікації переходять із реального простору та часу у віртуальний, особливо серед молодших поколінь, як наслідок, спілкування стає платним (необхідно, як мінімум, мати комп'ютер, ноутбук чи телефон та Інтернет);
- культурний простір переміщується у торгівельні центри, кафе, бари, ресторани, а можливість їх постійного відвідування визначає належність особи до певної соціальної страти;

- освіта (передовсім вища) переходить у розряд ринкових послуг, заклади пропонують навчання не за спеціальностями, на які є попит на ринку праці, а за тими, що користуються попитом серед споживачів; при цьому уявлення значної частини споживачів про затребуваність тих чи інших професій «відстають» від фактичної потреби ринку на кілька років;
- медицина перетворюється на одну із найприбутковіших галузей економіки, головний її рушій — реклама медичних товарів та послуг — за своїми обсягами виходить на перші позиції на телебаченні, в Інтернеті та на вулицях міст.

Окрім наведених, виділяють ознаки суспільства споживання, що стосуються політичної, освітньої, медичної, екологічної та інших сфер, проте вказані тут є основними. Українське суспільство має усі ключові характеристики теоретичної моделі, але деякі атрибути перебувають на початковій стадії розвитку, найбідніша частина населення внаслідок обмеженості фінансових ресурсів має доступ лише до так званого «вторинного суспільства споживання», де функціонує ринок товарів, що були у вжитку, та фальсифікованих.

Можливості задовольняти потреби у товарах та послугах залежать від низки чинників, основним з яких виступають, без сумніву, доходи. За класичним сценарієм, першочергово населення спрямовує кошти на придбання продовольчих товарів, оплату житлово-комунальних послуг, купівлю одягу та взуття, тобто на задоволення первинних потреб. Зрозуміло, що величина кожного виду витрат залежатиме від рівня матеріальних статків домогосподарства, адже товари, здатні задовольнити одну і ту ж потребу, можуть бути придбані у різному ціновому діапазоні.

У будь-якому суспільстві, в тому числі і в українському, є частина населення, можливості якого не відповідають досягнутому (середньому) рівню задоволення потреб. Для оцінки рівня бідності населення за споживанням в Україні застосовується два основних критерії: за першим бідним вважається населення, яке витрачає на харчування понад 60 % сукупних витрат (структурний критерій); за другим — населення, енергетична цінність добового раціону у якого є нижчою від 2100 ккал. Рівні та динаміка бідності за цими критеріями доволі істотно відрізняються від показників за відносним критерієм¹. Так, якщо за останні 12 років за відносним критерієм бідною в Україні була чверть населення з відхиленням в ту чи іншу сторону в межах 1–3 в. п., то за структурним критерієм рівень бідності знизився майже вдвічі (з 61,4 % у 2002 р. до 36,4 % у 2013 р., рис. 1).

Натомість рівень бідності, розрахований на основі показника енергетичної цінності харчового раціону, у 2011 році стрімко зріс і фактично повернувся до показників початку 2000-х рр. Попри специфічну українську культуру споживання із традиційно високою калорійністю та звичкою заощаджувати на харчуванні в останню чергу, населення все ж таки змушене скорочувати і цю статтю витрат при зниженні добробуту. Таке різке зростання стало наслідком важкої соціально-економічної ситуації в країні протягом кількох попередніх років (як відомо, економічні проблеми відображаються на рівні життя населення не одразу, а з певним часовим лагом).

Традиційно вищі рівні бідності в Україні характерні для сімей з дітьми, серед яких у 2013 р. було 32 % бідних за відносним критерієм (серед сімей без дітей — лише 15,7 %). У кожному четвертому домогосподарстві з дітьми енергетична цінність добового раціону не перевищувала 2100 ккал на особу, натомість серед домогосподарств без дітей таких 6,5 %. За структурним критерієм рівні бідності відрізняються лише на 2,3 в. п.:

¹ За відносним критерієм бідним вважається населення, чиї витрати є нижчими від 75 % медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат.

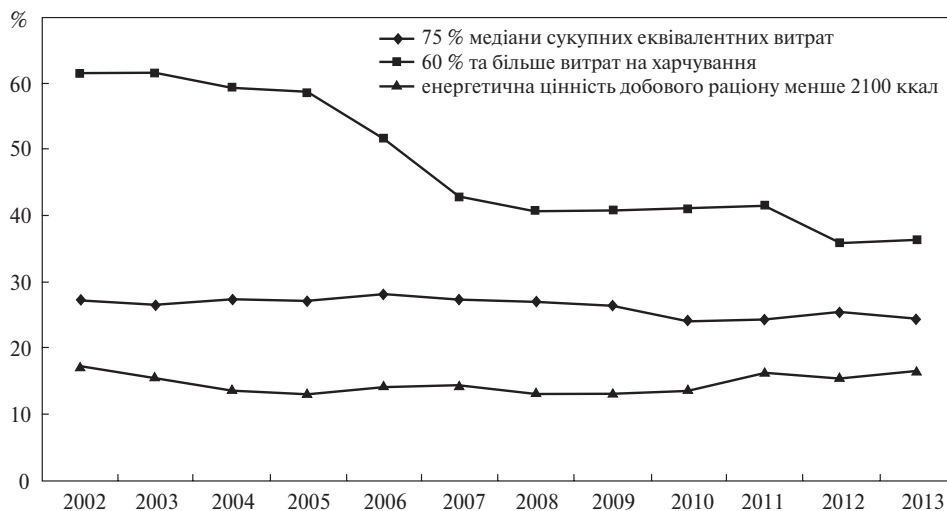

Рис. 1. Динаміка показників бідності населення за різними критеріями, 2002–2013 рр.

Джерело: розраховано за даними обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України з 1999 року.

бідних більше серед домогосподарств без дітей. Однак у грошовому виразі їхні витрати на харчування перевищують показник сімей з дітьми на 40 % (912 грн проти 646 грн). У цілому витрати на харчування сімей без дітей сягають майже 1000 грн на особу, з дітьми — максимально 697 грн, хоча потреби у різноманітних продуктах для росту і розвитку дітей є істотно вищими.

Застосування показників споживання у якості критеріїв бідності має певні застереження. По-перше, наявна інформаційна база обстеження умов життя домогосподарств не дає змоги розмежувати всі наявні у домогосподарства продукти (частина з них може утворювати запаси, зіпсуватись, може бути передана родичам, знайомим тощо) та безпосередньо вжиті в їжу, тому показники харчування можуть бути завищені. По-друге, якщо базуватись на калорійності раціону, то нижчі за середні або нормативні значення можуть свідчити як про недостатність коштів, так і про особливу культуру харчування, що набуває все більшого поширення у нашому суспільстві.

За останні роки істотно зростає частка населення, яке надає перевагу знежиреним або низькокалорійним продуктам тваринного походження, або взагалі вегетаріанству як системі харчування, а рослинна їжа містить менше калорій і жирів. Так, видається малоймовірним, що 9 % населення 7–9 децильних груп (рис. 2) не спроможні фінансово забезпечити собі харчування на рівні 2100 ккал і більше, низька енергетична цінність добового раціону швидше є результатом споживчого вибору.

Чверть населення 7–9 децильних груп витрачає на харчування понад 60 % сукупних витрат, а отже, є бідною за структурним критерієм. Навіть у найбагатшій 10 групі до бідних належать 16,7 % населення. Виходячи з цього, можна стверджувати, що до сукупностей бідних за критеріями споживання потрапляє частина населення, яке фактично таким не є. Видається, що бідним за споживанням без додаткових застережень можна вважати населення, яке одночасно відповідає двом критеріям:

1. Є бідним за відносним та структурним критеріями (комбінований критерій 1);

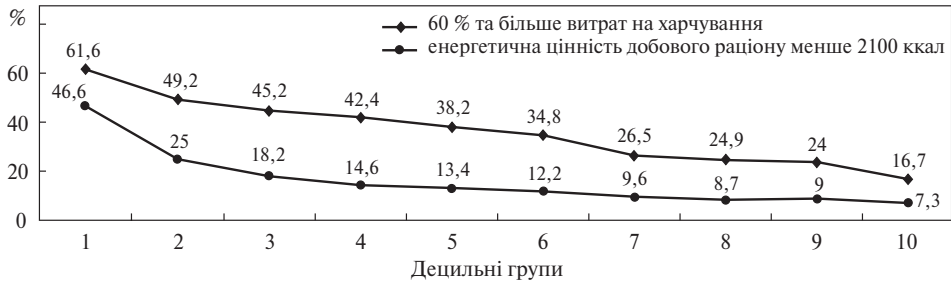

Рис. 2. Рівні бідності за критеріями споживання, за децильними групами, 2013 р.

Джерело: розраховано за даними обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України з 1999 року.

2. Є бідним за відносним критерієм та із добовою калорійністю раціону менше 2100 ккал на добу (комбінований критерій 2).

Таким чином, до бідних потрапляють ті, хто не з власної волі, а через нестачу коштів позбавлений можливості забезпечити споживання на рівні, характерному для українського суспільства в даний час. За даними 2013 року, до бідних одночасно за відносним та структурним критерієм належало 13,2 % населення; мало нижчі від 75 % медіани доходи, недостатні для забезпечення енергетичної цінності добового раціону не менше 2100 ккал – 8,1 % населення. Переважна більшість бідних – сім'ї з дітьми: за першим критерієм вони формують сукупність бідних на 67,6 %, за другим – на 85,8 %.

У щоденному раціоні бідного населення не вистачає фактично усіх груп продуктів, за виключенням хліба та олії, маргарину, інших жирів, серед сукупності бідних за критерієм 1. Різниця між фактичним та нормативним споживанням є більш разючою серед бідних за 2 критерієм: плодів, ягід, горіхів споживається менше від норми у 3,8 рази, овочів, баштанних, м'яса, молока – у 3 рази, риби – у 2,2 рази, яєць – в 1,8 рази (рис. 3).

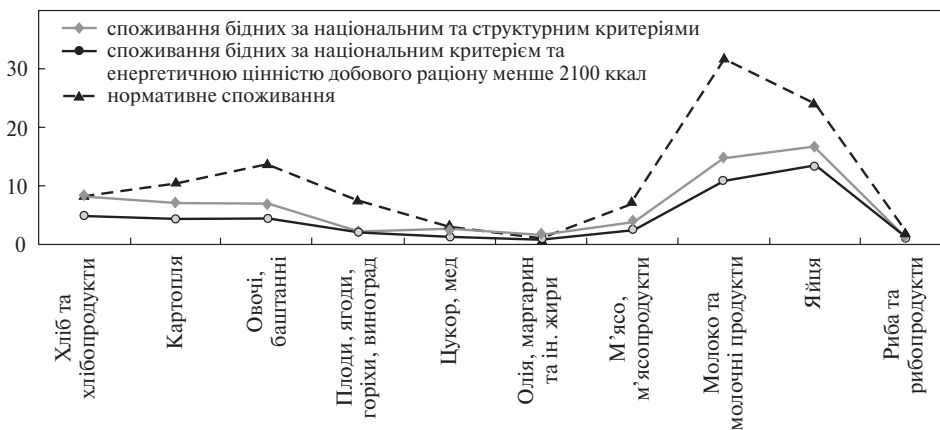

Рис. 3. Споживання продуктів харчування по основних групах залежно від критерію бідності, 2013 р.; кг на особу на місяць

Джерело: розраховано за даними обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України з 1999 року.

Недостатнє споживання основних продуктів харчування негативно позначається на стані здоров'я населення, передовсім, дитячого. Останніми роками негативні тенденції у стані здоров'я дітей всіх вікових груп поглиблюються: зростає як загальна захворюваність, так і частка дітей з хронічними патологіями. Навантаження, яких зазнають діти у школі, стреси, неправильний режим харчування, підпорядкований режиму навчання та позашкільних занять, а особливо — незбалансованість харчування та низька якість продуктів, призводять до зниження резистентності та адаптаційно-компенсаторних резервів і зростання захворюваності школярів за рахунок аліментарно-залежної патології [9].

Бідні домогосподарства, які не мають змоги повною мірою забезпечити навіть харчування, мають у край обмежені можливості для придбання непродовольчих товарів та послуг. Якщо в середньому по країні на різного роду товари та послуги (в тому числі — і житлово-комунальні) витрачали 511,89 грн, то бідні за відносним та структурним критеріями — лише 183,14 грн, за відносним та енергетичною цінністю раціону — 261 грн (таблиця).

Найбільш вагомими є витрати на оплату житлово-комунальних послуг та товарів; на придбання готового одягу та взуття бідні за критерієм 1 сім'ї витрачали в середньому 38 грн, за критерієм 2 — 50 грн на місяць, тобто 456 грн та 600 грн на рік. Враховуючи середні ціни на одяг та взуття, можна стверджувати, що в переважній більшості населення купує товари низької якості. До того ж, лише незначна частина непродовольчих товарів, які представлені на вітчизняному ринку навіть у середньому ціновому сегменті, мають відповідні сертифікати якості та інші документи, що підтверджують безпечність їх використання. Особливе занепокоєння викликає те, що витрати на одяг та взуття по домогосподарствах з дітьми є меншими, ніж по домогосподарствах без дітей, адже потреби в оновленні предметів гардеробу є істотно вищими.

Нестачу коштів на придбання непродовольчих товарів та послуг бідне населення намагається компенсувати кредитними ресурсами: фінансові установи практикують видачу кредитів лише за наявності паспорта та ідентифікаційного коду, без довідки про доходи. За даними НБУ, за 11 місяців 2013 року загальний обсяг кредитів, виданих банками населенню, склав 192,7 мільярда гривень [10]. При цьому лівова частка виданих кредитів (70 %) припадає на споживче беззаставне кредитування, і лише 27% — на іпотечне. Отже, більшість кредитних коштів спрямовуються на задоволення поточних потреб, не купується те, що може принести вигоди в майбутньому або забезпечити повернення кредиту. З врахуванням того, що середні реальні річні ставки по споживчих кредитах сягають 60 %, населенню з низькими доходами повертати їх доволі важко. Незважаючи на це, навіть бідні родини, особливо з дітьми, не відмовляються від купівлі у кредит високовартісних товарів (телефонів, планшетів, ноутбуків, телевізорів, відеокамер тощо), потрапляючи при цьому у серйозну боргову залежність.

Модель споживчої поведінки — купувати нові товари «тут і негайно» почала превалювати у нашому суспільстві порівняно недавно — останні два десятиліття. Вже на початку 2000-х років кредитування у банку або позичання грошей у кредитній спілці стало звичною справою для населення, причому кількість кредитів та їх загальна сума не сприймалися як потенційна загроза подальшому благополуччю: частина населення брала кредитів стільки і на таку суму, які банки погоджувались видавати. Населення перейшло від накопичення та споживання за рахунок витрачання накопичених ресурсів до «життя в кредит». За даними НБУ, станом на 1 липня 2014 р. заборгованість

Грошові витрати на непродовольчі товари та послуги, 2013 р.; грн на місяць на особу

Статті витрат	Бідні за відносним та структурним критеріями	Бідні за відносним критерієм та енергетичною цінністю добового раціону менше 2100 ккал	В середньому по країні
Витрати на непродовольчі товари та послуги, в тому числі:	183,14	260,99	511,89
Одяг та взуття	38,38	49,64	87,44
Житлово-комунальні товари та послуги	66,17	82,30	126,76
Побут та утримання житла в належному стані, в т. ч. техніку	12,02	21,66	65,43
Охорону здоров'я	14,86	18,88	46,91
Особистий та громадський транспорт	8,62	21,55	61,08
Відпочинок та дозвілля	2,77	6,03	18,17
Освіту	3,67	9,95	17,69
Інші витрати на послуги та непродовольчі товари	36,65	50,98	88,42

Джерело: розраховано за даними обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України з 1999 року.

населення перед кредитними корпораціями становить 205154 млн грн, а номінальні доходи населення за другий квартал 2014 р. — 385347 млн грн [11]. Тобто, на кожну 1000 грн доходів населення припадає 530 грн кредитних ресурсів, запас «фінансової стійкості» домашніх господарств є надто низьким, подальше його зниження несе у собі загрози розширення масштабів бідності. Можна стверджувати, що «запас споживання» населення, насамперед бідного за одним із комбінованих критеріїв, вичерпано.

Висновки. Важливим чинником, що визначає можливості домогосподарств задовольняти потреби у товарах та послугах, є доходи. Саме обмеженість у доходах змушує населення відмовлятися від придбання непродовольчих товарів та послуг на користь продуктів харчування. Поряд з цим, вагомим чинником є модель споживчої поведінки, яка склалась у суспільстві. Протягом кількох останніх десятиліть в українському суспільстві набула поширення нова культура споживання: свідоме обмеження споживання окремих продуктів (м'яса, риби, молока, яєць тощо) та переважання у харчовому раціоні низькокалорійних продуктів. Проте є частина населення, яке споживає менше, ніж у середньому у суспільстві, не через власні уподобання, а через нестачу коштів. З метою виокремлення саме цієї категорії та для оцінки масштабів бідності за ознакою недостатності споживання у статті запропоновано нові методичні підходи із використанням двох додаткових показників: рівень бідності за відносним та структурним критеріями (комбінований критерій 1); рівень бідності за відносним критерієм та із добовою калорійністю раціону менше 2100 ккал на добу (комбінований критерій 2).

Застосування удосконаленої методики дасть змогу більш точно та коректно виокремлювати сукупності домогосподарств, бідних за споживчими можливостями.

Методика може бути використана для поглибленого дослідження проблем бідності як усього населення, так і окремих категорій, типів домогосподарств, для характеристики особливостей споживання міського та сільського населення тощо. У подальшому запропоновані підходи можуть бути розширені за рахунок застосування нових показників та їх комбінацій в залежності від потреб дослідження, а також змін у споживчій поведінці населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу : монографія / Е.М. Лібанова. — К.: КНЕУ, 2008. — 330 с.
2. Черенко Л.М. Проблеми бідності в Україні: методи визначення та напрями подолання : дис. канд. екон. наук : 08.09.01 / Черенко Людмила Миколаївна. — К., 1999. — 205 с.
3. Рівень життя населення України / НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж.; Держкомстат України; за ред. Л.М.Черенко. — К. : Консультант, 2006. — 428 с.
4. Герасименко С.С. Статистична характеристика споживання продуктів харчування населенням України / С.С. Герасименко, В.С. Герасименко // Статистика України. — 2013. — № 2. — С. 28–33.
5. Шангіна Л., Юрчишин В. Структура доходів і витрат домогосподарств «не відчула» кризи [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.uceps.org/upload/yurchyshyn_shanhina_ohliad_XII-2009.pdf — Назва з екрана.
6. Корецький В.Л., Орлова Н.М. До проблеми безпеки харчування та моніторингу якості життя населення України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.medved.kiev.ua/arh_nutr/art_2006/n06_1_7.htm — Назва з екрана.
7. Грузєва О.В., Іншакова Г.В., Яковенко В.Г. Вплив харчових чинників на здоров'я населення // Матеріали IV з'їзду фахівців з соціальної медицини та організації охорони здоров'я. — 2008. — №1–2. — С. 60–62.
8. Соціальний захист населення України : [монографія] / [авт. кол.: І.Ф. Гнибіденко, М.В. Кравченко, О.Ф. Новікова та ін.]; за ред. А.М. Вакулєнка, М.К. Орлатого. — К. : НАДУ, 2009. — 184 с.
9. Шадрін О.Г. Проблема дефіциту молока у харчуванні наших дітей існує [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ilovemilk.info/interviews/problema-defitsytu-moloka-u-harchuvanni-nashyh-ditey-isnuye--6.html> — Назва з екрана.
10. Огляд ринку кредитування фізичних осіб за 2013 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ua.prostobank.ua/spozhivchi_kreditu/statti/oglyad_rinku_kredituvannya_fizichnih_osib_za_2013_rik — Назва з екрана.
11. Національний банк України. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897 — Назва з екрана.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (2008). *Bidnist' naselelnnya Ukrayiny: metodolohiya, metodyka ta praktyka analizu [Poverty of the People in Ukraine: methodology, methods and analysis practise]*. Kyiv, KNEU [in Ukrainian].
2. Cheren'ko, L.M. (1999). Problemy bidnosti v Ukrayini: metody vyznachennya ta napryamy podolannya [The problems of poverty in Ukraine: methods of determination and overcoming directions]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Cheren'ko, L.M. (Ed.). (2006). *Riven' zhyttya naselelnnya Ukrayiny [The level life of the population of Ukraine]*. Kyiv, Konsul'tant [in Ukrainian].
4. Herasymenko, S. S. (2013). Statystychna kharakterystyka spozhyvannya produktiv kharchuvannya naselennyam Ukrayiny [Statistical characteristics of food consumption population of Ukraine]. *Statystyka Ukrayiny — Statistic of Ukraine* 2, 28-33 [in Ukrainian].
5. Shanhina, L., Yurchyshyn, V. Struktura dokhodiv i vytrat domohospodarstv «ne vidchula» kryzy [Structure of income and expenditure «did not feel» of the crisis]. Retrieved from: http://www.uceps.org/upload/yurchyshyn_shanhina_ohliad_XII-2009.pdf [in Ukrainian].

6. Korets'kyi, V.L., Orlova, N.M. Do problemy bezpeky kharchuvannya ta monitorynhu yakosti zhyttya naselennya Ukrainy [To the problem of food security and monitoring quality of life Ukraine]. Retrieved from: http://www.medved.kiev.ua/arh_nutr/art_2006/n06_1_7.htm [in Ukrainian].
7. Hruzyeva, O.V., Inshakova, H.V., Yakovenko, V.H. Vplyv kharchovykh chynnykiv na zdorov'ya naselennya (2008) [The influence of dietary factors on health]. *Materialy IV z'yizdu fakhivtsiv z sotsial'noyi medytsyny ta orhanizatsiyi okhorony zdorov'ya – Materials IV Congress of specialists in social medicine and health care organization, Vol. 1-2*, 60-62 [in Ukrainian].
8. Hnybidenko, I.F., Kravchenko, M.V., Novikova, O.F. (2009). *Sotsial'nyy zakhyst naselennya Ukrainy: [Social protection of Ukraine]*. Kyiv, NADU [in Ukrainian].
9. Shadrin, O.H. Problema defitsytu moloka u kharchuvanni nashykh ditey isnuye [The problem of shortage of milk in the diet of our children are]. Retrieved from: <http://www.ilovemilk.info/interviews/problema-defitsytu-moloka-u-harchuvanni-nashyh-ditey-isnuye--6.html> [in Ukrainian].
10. Ohlyad rynku kredyтування fizychnykh osib za 2013 rik [Market Overview lending to individuals for 2013]. Retrieved from: http://ua.prostobank.ua/spozhivchi_kredit/statti/oglyad_rinku_kredituvannya_fizichnih_osib_za_2013_rik [in Ukrainian].
11. Natsional'nyy bank Ukrainy. Statystychnyy byuleten' [National Bank of Ukraine. Statistical byuletenn of food security and monitoring quality of life Ukraine]. Retrieved from: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 30.12.2014.

УДК 364.22:316.343.37(477)

Ю.Л. КОГАТЬКО

канд. геогр. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: kogatko@gmail.com

БІДНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Виявлено і досліджено особливості бідності сільського населення, зокрема щодо доступності послуг соціальної сфери та об'єктів соціальної інфраструктури у порівнянні з іншими типами населених пунктів. Проаналізовано немонетарну бідність сільських мешканців і доведено її більшу важливість у формуванні бідності цього типу населених пунктів. Показано диференціацію населення за різними індикаторами бідності по типах населених пунктів.

Ключові слова: бідність населення, рівень життя населення, диференціація між містом і селом за рівнем життя населення, доходи населення, житлові умови населення, соціальна інфраструктура.

Ю.Л. Когатько

канд. геогр. наук, ст. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: kogatko@gmail.com

БЕДНОСТЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Бедность — социальное положение, характеризующееся наличием незначительных доходов, низким качеством рациона питания, ограниченным обеспечением товарами длительного пользования, низкой комфортностью жилья, а также недостаточным доступом к объектам социальной инфраструктуры. Определяющей характеристикой бедности в Украине служит закономерность роста уровня бедности с уменьшением размера населенного пункта.

Сельские населенные пункты значительно проигрывают городам по ряду показателей, в том числе по соотношению доходы-расходы, потребительским и имущественным характеристикам, уровнем обустройства жилого фонда, развитием транспортной инфраструктуры, качеством услуг образования, здравоохранения и сферы бытового обслуживания. Недостаток доходов определяет высокий уровень бедности в сельской местности, как по относительным, так и по абсолютным критериям.

Уровень развития социальной сферы городских и сельских населенных пунктов существенно различается. Следствием недофинансирования провинции во времена независимости стал упадок инфраструктуры сел. Отсутствие крупных предприятий не позволяет сельским советам пополнять местные бюджеты и развивать социальную инфраструктуру в сельской местности, что в свою очередь ведет к росту бедности населения по уровню лишений.

Ключевые слова: бедность населения, уровень жизни населения, дифференциация между городом и деревней по уровню жизни населения, доходы населения, жилищные условия населения, социальная инфраструктура.

Yu. Kogatko

PhD in Geography, senior researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60,
E-mail: kogatko@gmail.com

RURAL POVERTY IN UKRAINE

Poverty is the social situation, characterized by the presence of minor income, low quality diet, limited provision of durable goods, low-comfortability housing, and lack of access to social infrastructure. The defining characteristic of poverty in Ukraine is the consistent pattern of growth of level of poverty with the decrease of settlement size. Villages concede to cities on a number of indicators, including income, expenses, consumer, property characteristics, level of arrangement of housing, development of transport infrastructure, quality of education, health care and consumer services. The lack of income follows the high level of poverty in rural areas, both for relative and absolute criteria.

The level of social development of urban and rural areas is significantly different. The consequence of underfunding province during the time of independence became the decline of infrastructure in villages. The absence of large enterprises does not allow village councils to replenish local budgets and develop social infrastructure in rural areas, which in turn leads to increased poverty for deprivation.

Key words: *poverty, level of life, differentiation between urban and rural areas in level of life, income, living conditions of the population, social infrastructure.*

Вступ. У більшості країн світу важливим фактором ризиків настання бідності для домогосподарств є місцевість їх проживання — для міських поселень ці ризики є помітно нижчими, ніж для сільських. Значна бідність сільського населення характерна і для сучасної України. При цьому в Україні соціальні відмінності між міським і сільським населенням мають затяжний характер і тенденції до посилення. Виходячи з цього можна припустити, що бідність у селі — причинно-наслідковий результат тієї кризи, якою охоплено не тільки сільське господарство, але й в цілому уклад сільського життя. Криза та її такий результат як масштабна бідність сільських жителів — наслідок багаторічних помилок в управлінні перетвореннями. Населення сіл суттєво поступається міському як за доходами-витратами, так і за споживчо-майновими характеристиками, проте найбільшу проблему становить занепад соціальної інфраструктури сільської місцевості, що визначає високу деприваційну бідність, яку неможливо подолати тільки наявністю ресурсів у домогосподарств. Бідність обмежує доступ сільського населення до ресурсів розвитку: якісних послуг з охорони здоров'я та освіти, можливості соціалізації дітей та молоді і реалізації творчого потенціалу. На сучасному етапі української історії, коли країна фактично перебуває у стані війни і значних протестних настроїв населення, необхідним видається радикальне вирішення проблем бідності, скорочення надмірних соціальних відмінностей та формування масового середнього класу, що є одним із соціальних пріоритетів розвитку українського суспільства на шляху до модернізації.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. У зарубіжній і вітчизняній літературі накопичений багатий теоретичний матеріал з дослідження проблем соціальної нерівності, бідності і багатства. За останні десять-п'ятнадцять років українські вчені зробили чимало для дослідження рівня життя населення і бідності за різними критеріями. Основні методологічні підходи до дослідження бідності населення, а також дослідження нових проявів бідності та їх вимірювання представлені в роботах Е. Лібанової (Е. Libanova). Комплексним вивченням основних профілів та ризиків бідності займається Л. Черненко (L. Cheren'ko). Проблеми бідності сільських тери-

торій висвітлені в дослідженнях І. Гнибіденка (І. Hnybidenko). Серед інших найбільш відомих дослідників з даної проблематики можна назвати таких вчених: Є. Андрос (Ye. Andros), Ю. Архангельський (Yu. Arkhanhel's'kyu), К. Банюхова (K. Banyukhova), В. Бевз (V. Bevz), О. Берданова (O. Berdanova), Т. Ковальчук (T. Koval'chuk), А. Красун (A. Krasun), О. Лісовська (O. Lisov's'ka), В. Мандибура (V. Mandybura), В. Пакулько (V. Pakul'ko), О. Поплавська (O. Poplavs'ka), Ю. Саєнко (Yu. Sayenko), В. Саріогло (V. Sarioglo), О. Сергієнко (O. Serhiyenko), Н. Сітнікова (N. Sitnikova), Я. Турчин (Ya. Turchyn), Д. Чобіт (D. Chobit), А. Фесенко (A. Fesenko) та ін. Відмічаючи значні напрацювання цих авторів, варто вказати на необхідність продовження наукових пошуків у різних аспектах даної тематики, одним з яких є дослідження поселенської бідності.

Метою дослідження є виявлення і аналіз особливостей бідності сільського населення, зокрема щодо доступності послуг соціальної сфери та об'єктів відповідної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. Бідність населення – соціальне положення, що характеризується наявністю незначних доходів, низькою якістю раціону харчування, обмеженим забезпеченням товарами довгострокового використання, низькою комфортністю житла, а також недостатнім доступом до об'єктів соціальної інфраструктури. Бідність притаманна будь-якій економічній системі, її прояви помітні в усіх без винятку країнах. Різниця полягає в масштабах бідності, її глибині і динаміці поширення.

Як відомо, визначальною характеристикою бідності в Україні є закономірність зростання рівня бідності зі зменшенням розміру населеного пункту. Виходячи з цього, можна припустити, що основна проблема полягає в бідності не тільки виключно сільського населення, а в гіршому матеріальному становищі домогосподарств малих населених пунктів, проте селу більше властива немонетарна складова бідності. Справді, означені тенденції можна спостерігати незалежно від обраного критерію: рівні бідності поступово підвищуються від великих міст до сіл.

Сільські населені пункти значно поступаються містам за низкою показників, у тому числі за рівнем облаштованості житлового фонду, розвитком транспортної інфраструктури, якістю послуг освіти, охорони здоров'я і сфери побутового обслуговування. Ці відмінності виникли разом з деякими особливостями державної політики щодо села. Так, у 1970–1980-х рр. малі сільські поселення були віднесені до «неперспективних», їх готували до відселення, а тому їхня інфраструктура, на відміну від великих сіл, не розвивалася.

Відмінності між містом і селом в Україні тільки поглиблюються з часом. Причиною є також і наслідки демографічної кризи, що відчуваються набагато сильніше в сільській місцевості, ніж у містах. Збільшується розрив у розмірі доходів між міськими і сільськими жителями, оскільки падіння зайнятості в сільській місцевості відбувається значно швидше, ніж у міській. Важке економічне та фінансове становище багатьох сільськогосподарських підприємств (а подекуди й їх відсутність) суттєво обмежує можливості щодо утримання соціальної сфери села. При цьому сільське господарство в Україні розвивається за латиноамериканським сценарієм, коли великі агрохолдинги вирощують переважно монокультуру на великій площі, використовуючи сучасну техніку, що неухильно веде до скорочення кількості робочих місць. Зберігаються значні відмінності між містом і селом в якості освіти та охорони здоров'я. З недостатнім розвитком виробничої сфери і низьким рівнем добробуту сільських мешканців тісно пов'язані негативні процеси в соціокультурній сфері. Зумовлені вони хронічною не-

стачею коштів у місцевих бюджетах, практично повним припиненням державного фінансування соціальної інфраструктури сіл, а також низьким попитом населення на платні послуги. Всі ці чинники сприяють зростанню бідності населення села, причому не тільки монетарної [1].

Дослідження бідності в різних типах населених пунктів доцільно проводити за двома складовими: бідністю з точки зору недостатніх фінансових можливостей для забезпечення нормального існування – монетарною бідністю, та бідністю з точки зору позбавлень, які не пов'язані або частково пов'язані з матеріальними чинниками – бідністю за деприваціями.

Основними джерелами інформації для даного дослідження стали дані мікрорівня вибіркового обстеження умов життя домогосподарств в 2013 році, представлені у статистичному збірнику «Витрати і ресурси домогосподарств України» [2]. Вони забезпечують можливість оцінки та аналізу бідності лише на національному рівні. Для регіонів надійність оцінювання показників є в цілому недостатньою, оскільки можливості збільшення обсягів вибірових сукупностей для проведення обстежень вичерпані; тому нині гостро постала проблема застосування сучасних методологічних підходів з метою побудови надійних оцінок статистичних показників для регіонального рівня, зокрема на основі методів оцінювання «малих територій» [3]. До останнього часу вибіркові обстеження, які виконують державні статистичні установи, проектувались так, щоб забезпечувати надійні оцінки головним чином на національному рівні.

Як відомо, одним із найважливіших індикаторів бідності домогосподарств виступає матеріальний стан, оцінений за показниками доходів та витрат. Сукупні еквівалентні доходи і витрати домогосподарств сільської місцевості суттєво нижчі, ніж аналогічні показники у великих і малих містах. У сільській місцевості такі доходи в 2013 році становили 1818,3 грн на душу населення – на понад 230 грн менше за середньоукраїнське значення. Подібна ситуація й за витратами (табл. 1). При цьому в сільській місцевості у структурі доходу сімей наявна надмірна частка соціальних трансфертів, динаміка яких не залежить безпосередньо від рівня економічної активності їх одержувачів, що знижує мотиваційні стимули до праці та породжує утриманські настрої серед працездатного населення.

Окремим аспектом дослідження монетарної бідності сімей сільської місцевості, є споживання, що визначає рівень бідності за структурним критерієм (бідними вважаються домогосподарства, де така частка перевищує 60 %) [4]. Як свідчить аналіз, частка сільського населення, що витрачає на харчі понад 60 % свого доходу, становить 43,8 %, що є високим показником навіть на фоні загальнодержавного значення (табл. 2).

Таблиця 1. Сукупні еквівалентні доходи та витрати по типах населених пунктів, грн у місяць, 2013 р.

Тип населеного пункту	Сукупні еквівалентні доходи	Сукупні еквівалентні витрати
Велике місто	2295,6	2024,5
Мале місто	1926,9	1723,1
Сільська місцевість	1818,3	1546,7
Україна	2048,9	1794,8

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

Таблиця 2. Частка бідних за структурним критерієм, 2013 р.

Тип населеного пункту	Частка бідних за структурним критерієм, %
Велике місто	29,5
Мале місто	38,4
Сільська місцевість	43,8
Україна	36,4

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

Таблиця 3. Структура загальних (сукупних) витрат домогосподарств за типами населених пунктів, 2013 р., %

Тип населеного пункту	Витрати на харчування	Витрати на непродовольчі товари	Витрати на послуги	Витрати на заощадження та придбання нерухомості	Інші витрати	Загальні (сукупні) витрати
Велике місто	50,2	19,8	17,2	4,1	8,5	100,00
Мале місто	52,4	21,6	12,8	4,6	8,6	100,00
Сільська місцевість	54,7	22,6	7,8	5,1	9,8	100,00
Україна	52,0	21,0	13,6	4,5	8,9	100,00

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

Для України в цілому характерне спрямування більшої частини сукупних витрат на харчування (52 %). При цьому сім'ї у сільській місцевості загалом витрачають 54,7 % на продукти – на 4,5 % більше, ніж жителі великих міст. Вони витрачають значно меншу частку на послуги – лише 7,8 % своїх витрат, що майже на 10 % менше, ніж мешканці великих міст [5] (табл. 3). Така різниця є катастрофічною, бо саме вона впливає на забезпеченість сільської місцевості об'єктами соціальної інфраструктури та якості соціальних послуг.

Незважаючи на більшу частку витрат на харчування, загалом якість раціону харчування селян не відповідає чинним нормам. Про це свідчить низьке споживання м'яса, молока, риби і фруктів, які замінюються більш дешевими продуктами, які вони частково отримують із власного господарства (для порівняння з жителями великих міст: картоплі споживається більше на 3,6 кг/особу/міс., хлібопродуктів – на 2,9 кг/особу/міс. та овочів – на 0,6 кг/особу/міс.). В той же час м'яса вживають менше на 1,4 кг/особу/міс., а плодів, ягід, горіхів та винограду – на 2,7 кг/особу/місяць.

Оскільки основна частина сукупних витрат сільських домогосподарств спрямована на забезпечення харчування, то це свідчить про низький рівень споживчих можливостей селян. А придбання непродовольчих товарів (зокрема одягу, взуття, товарів особистого догляду) та послуги (охорона здоров'я, освіта, культурне дозвілля тощо), є для них майже недоступними [6].

Таблиця 4. Рівень бідності населення за відносним та абсолютним критеріями за типами населених пунктів, 2013 р., %

Критерії бідності	Тип населеного пункту			Україна
	велике місто	мале місто	сільська місцевість	
Рівень бідності за відносним критерієм ¹	15,9	26,9	34,1	24,5
Рівень бідності за прожитковим мінімумом ²	11,8	21,7	28,9	19,8

¹ Рівень бідності, визначений за відносним критерієм 75 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат.

² Рівень абсолютної бідності, визначений за критерієм прожиткового мінімуму.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

З нестачі доходів випливає високий рівень бідності за відносним та абсолютним критеріями в сільській місцевості. Незважаючи на незначне зростання рівня життя населення, яке відбулось в останні декілька років у нашій країні, рівень відносної бідності в сільській місцевості навпаки зріс. Якщо у 1999 році бідним в селах за відносним (національним) критерієм було 29,2 % населення, а в 2000 — 28,2 %, то в 2012 році — уже 35,5 % (у 2013 дещо менше — до 34,1 %) (табл. 4). Глибина бідності в селах України за цей же період практично залишається без змін, що свідчить про незадовільний стан виконання державних програм запобігання бідності. Проведені дослідження підтверджує закономірність щодо збільшення рівня бідності відповідно зменшення розміру населеного пункту. В загальній проблемі бідності сільського населення особливо гостро стоїть питання дитячої бідності, адже саме в дитинстві формуються основи знань, вмінь, можливостей, здоров'я, необхідні в дорослому житті. При цьому в найбільш скрутному становищі перебувають сільські домогосподарства з трьома та більше дітьми, де відносна бідність становить 66,8 %. При цьому значення показника бідності за відносним критерієм понад 40 % мають сільські сім'ї з дітьми, а також родини сіл з дітьми, де частина дорослих не працює.

Брак ресурсів у сільських родинах проявляється у відсутності сучасної побутової техніки, транспортних засобів, без яких міський житель вже не уявляє свого життя. Поряд із кількісними показниками забезпеченості значущими є й якісні показники володіння товарами тривалого використання. Оцінюючи рівень забезпеченості населення такими товарами потрібно окремо розглядати їхню відповідність сучасним вимогам. Отже, наявність у користуванні сучасної побутової техніки говорить не лише про бажання та зацікавленість мати ці товари, а й про фінансові можливості населення.

Рівень відсутності товарів тривалого користування у сільських сімей порівняно з міськими є вищим за базовими товарами та істотно вищим за групою високотехнологічних товарів (персональний комп'ютер чи ноутбук, мікрохвильова піч, кондиціонер). Водночас у в сільській місцевості вищим є рівень володіння транспортними засобами, наприклад за наявністю велосипедів (фактично основний вид транспорту невеликих населених пунктів), село переважає велике місто в 3,7 раза (табл. 5).

Таблиця 5. Частка домогосподарств, які не мають окремих товарів тривалого користування, по типах населених пунктів, 2013 р., %

Товари довготривалого використання	Тип населеного пункту			Україна
	велике місто	мале місто	сільська місцевість	
Комп'ютер чи ноутбук	43,2	62,5	79,4	59,3
Пральна машина	10,4	12,7	18,3	13,4
Фотоапарат	74,2	81	83,4	78,8
Мікрохвильова піч	51,7	58,9	70,1	59,2
Велосипед	83,5	56,4	39,4	62,9
Автомобіль	80,3	78,3	75,9	78,4
Кондиціонер	87,2	94	97,8	92,2

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

Аналізування ситуації з позбавленнями по типах сімей у різних населених пунктах дозволяє зробити такі висновки: комп'ютера чи ноутбука не мають аж 63,2 % домогосподарств з дітьми у сільській місцевості (при цьому комп'ютерною технікою не володіють 77,5 % сімей з трьома та більше дітьми); сім'ї, що складаються з пенсіонерів, у сільській місцевості майже не мають фотоапаратів, мікрохвильових печей і кондиціонерів (причому показник наявності кондиціонерів у сім'ях, де всі старші за 75 років, у селі майже дорівнює нулю). Результатом відсутності комп'ютерів у сільських дітей стає їх значно гірший доступ до сучасної освіти і, як наслідок, можливість вступу у вищий навчальний заклад ускладнюється.

Щодо житлових умов сільських сімей, то понад 60 % домогосподарств сільської місцевості не мають ванни чи душу, а також каналізації. При цьому проблемою є те, що ванни чи душу не мають 32,7 % сільських сімей, де троє чи більше дітей, а також 35,7 % родин, у яких діти віком до трьох років. І ще гірше, що аж 91,4 % сільських сімей, що складаються з осіб віком 75 років та старших не мають ванни чи душу, а 86,5 % – каналізації. У великих містах ці блага цивілізації є у понад 94 % сімей (табл. 6). Забезпеченість сільського населення житлом вища, ніж міського, але житловий фонд у сільській місцевості все ще істотно гірше технічно оснащений.

Таблиця 6. Відсутність у домогосподарствах каналізації та ванни або душу по типах населених пунктів, 2013 р., %

Житлові умови	Тип населеного пункту			Україна
	велике місто	мале місто	сільська місцевість	
Відсутня каналізації	3,2	17,8	61,8	24,9
Відсутня ванна (душ)	5,3	23,7	66,3	28,8

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

При цьому, на нашу думку, відмічається суттєвий прогрес у покращенні житлових умов сільського населення, яке має для цього ресурси. Забезпечені домогосподарства почали обладнувати свої будинки автономним водопостачанням, бойлерами для нагріву води і каналізацією. Характерною особливістю розвитку інфраструктури сільської місцевості стала газифікація (але за постійного зростання ціни на газ). Очевидно, за збереження сучасної тенденції зростання цін і збереженні низьких доходів населення сіл, газифікація може стати марним витрачанням коштів. Набагато ефективнішим стало б заміщення газу альтернативними джерелами енергії. Частину його можна замінити, використовуючи соломку зернових культур, яка сьогодні є практично невикористовуваним відходом сільськогосподарського виробництва.

Недоступність об'єктів соціальної інфраструктури є компонентом деприваційної бідності. На нашу думку, матеріальна база та нематеріальні активи соціальної інфраструктури повинні забезпечити різноманітність і доступність товарів і послуг, що стосуються житла, побуту, охорони здоров'я та соціального захисту, зайнятості, міграції, організації їхнього дозвілля, розвитку здібностей і духовного світу. Бідність населення оцінюють переважно через дохідно-витратні характеристики домогосподарств, проте диференціація населення за отримуваними доходами або здійснюваними витратами (споживанням) охоплює лише один аспект нерівності у поточних ресурсних можливостях домогосподарств. Він хоча є важливим і деякою мірою визначальним, однак не завжди відображає повну картину соціально-економічної нерівності людей.

Необхідною складовою досліджень бідності, на нашу думку, є проведений аналіз позбавлень і обмежень у соціальному житті, що насправді засвідчує відчуття і страждання певної частки населення. У цьому полягає наукова сутність деприваційного підходу в оцінках бідності – невід'ємної складової концепції відносного її розуміння і вивчення.

Існують обмеження та нерівність у доступі до життєво важливих ресурсів, пов'язані радше не з поточними можливостями, а з накопиченими домогосподарством ресурсами. Насамперед, на створення та забезпечення належних житлових умов. В той же час певні аспекти належних умов існування взагалі залежать не від зусиль домогосподарств, а від державної спрямованості ресурсів на розвиток розгалуженої системи різноманітних об'єктів соціальної інфраструктури, які б відповідали сучасним вимогам розвитку населених пунктів [7].

Аналізуючи бідність сільського населення за позбавленнями (37,8 % в 2013 році), доцільно зауважити, що лише 14,6 % жителів сіл відчувають відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі (табл. 7), проте брак у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо) помітили аж 45,7 % селян. Третина жителів сільської місцевості вказують на відсутність медичних установ, аптек, своєчасні послуги швидкої медичної допомоги – 41,8 %. Дані проблеми могли б вирішуватись шляхом налагодження транспортного сполучення з населеними пунктами, в яких є вище перелічені заклади соціальної сфери, проте майже чверть селян не мають регулярного щоденного транспортного сполучення з іншими населеними пунктами із більш розвиненою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо).

Таблиця 7. Оцінка домогосподарствами ознак бідності та позбавлення в сучасному українському суспільстві (блок «Розвиток інфраструктури»), 2013 р., %

Розвиток інфраструктури	Домогосподарства		
	міські	сільські	загалом
Відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі	2,2	14,6	6,0
Відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо)	4,4	45,7	17,0
Відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки	6,2	28,5	13,0
Незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги	4,2	41,8	15,7
Відсутність поблизу житла дошкільних закладів (дитячих садків, ясел)	1,2	6,3	2,8
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо)	1,7	24,4	8,6

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Проблеми функціонування соціальної сфери загострились у сільській місцевості в 2000-х роках, адже до цього ще тривалий період об'єкти, збудовані в радянський період (переважно в 1970–1980-х рр. у зв'язку зі зростанням благополуччя колгоспів) ще зберігались в ненайгіршому стані. У радянський час об'єкти інфраструктури сіл в основному утримувалися за рахунок сільськогосподарських підприємств. У нових соціально-економічних умовах вони опинилися без належного фінансування та управління. Інфраструктура має характерну особливість стадійного розвитку, коли протягом певного періоду вона може продовжувати функціонувати без додаткових інвестицій за рахунок потенціалу системи, але в деякий момент часу відкладені інвестиції трансформуються в колапс, і потрібні значно більші інвестування і зусилля для її відновлення. Деякі елементи сільської інфраструктури підходять до цієї межі. Частина з них є аварійною і повинна бути знесена, багато потребують капітального ремонту та технічного переобладнання. Незважаючи на наявні успіхи, наприклад, у газифікації сільської місцевості, в цілому об'єкти інженерної та соціальної інфраструктури села вимагають негайної підтримки і, по можливості, розвитку [8].

Постає проблема транспортного сполучення жителів сільської місцевості з районними центрами, адже реально доступ до закладів освіти, охорони здоров'я і торгівлі в селах зменшується. Враховуючи зникнення автобусних маршрутів через нерентабельність і погані дороги, сільські мешканці залишаються відрізнаними від цивілізації та повертаються на десятиліття назад у розвитку, у тому числі у сфері інформаційного забезпечення. Тривалий час важливим джерелом інформації було д्रोкове радіо, яке залишалось основним ЗМІ для людей пенсійного віку в селах, проте через збитковість все більше населених пунктів втрачають його. Проблеми з якістю зв'язку бездротового радіо виключають значну частину населення з інформаційного поля країни. Останніми роками кількість радіоточок в Україні стрімко падала: із 18

мільйонів на початку 1990-х років вона впала до 1,9 мільйонів на 1 січня 2013 року. Проте все більше людей обладнує свої будинки супутниковими антенами, де нелегально розблоковують багато телевізійних каналів [9].

У містах радіо замінили кабельне і супутникове телебачення та інтернет, сільська місцевість випадає з даної тенденції. Мобільний інтернет є надто дорогим задоволенням, а широкопasmовий доступ унеможливлений через застаріле обладнання сільських автоматичних телефонних станцій.

Сільська бідність — це проблема, причинами якої є також і низький рівень мотивації, небажання людини працювати. Активність сільських сімей на ринку праці помітно нижче міських, бідні поводяться в основному пасивно. Активність малозабезпечених селян у порівнянні з більш благополучними групами представників сільського населення набагато нижча, що також не дозволяє говорити про найближче зростання їх благополуччя.

Прикладом успішної боротьби з бідністю сільських територій є Польща. Якщо повернутися в 1990-і роки, то тодішня ситуація у даній країні, напередодні підписання угоди про асоціацію з ЄС, була дуже подібна до нинішньої української. В тому сенсі, що в польських великих містах уже тоді жилося більш-менш нормально, тоді як ситуація в селах стала гіршою, ніж за часів попереднього режиму. Проте здійснення певних заходів наблизило рівень життя сільського населення Польщі до аналогічного в містах.

По-перше, польських селян було практично звільнено від податків. Загального прибуткового податку (19 % від доходів фізосіб) вони не платять, а замість того є платниками спеціального сільськогосподарського податку, який є суто символічним — еквівалент 300–1000 грн на рік (звичайний житель міста з порівнянними доходами платить на місяць більшу суму) [10].

По-друге, польські селяни мають окрему, дуже вигідну систему пенсійного забезпечення під назвою KRUS. Місячний пенсійний збір із особи становить десь 20–50 злотих, тоді як у загальній пенсійній системі ZUS — це становить близько 20% місячного доходу, у середньому кількості і більше злотих [10].

Селяни мають безпроблемний доступ до державної системи охорони здоров'я, причому також із лише символічними внесками до Державного медичного фонду, яких вистачає на покриття тільки 5–10 % потреб. А тому за пенсійне, соціальне та медичне забезпечення польських селян мусить доплачувати, за рахунок інших категорій громадян, державний бюджет. Тож міське населення платить двічі: за своє пенсійне забезпечення та ще, через податки, за своїх сільських співгромадян. Найбільшою мірою ці обов'язки покладено на дрібних підприємців, і саме тому податкове навантаження на дрібний бізнес у Польщі — одне із найвищих у ЄС.

Окрім іншого, польське село змінилося також завдяки щедрим інвестиціям із фондів ЄС, за які тут побудували каналізацію, місцеві дороги, будинки культури, спортивні майданчики тощо.

Висновки. Проведений аналіз дає можливість сформулювати такі висновки:

1. Сільські населені пункти значно програють містам за рядом показників, у тому числі за доходами-витратами, споживчо-майновими характеристиками, рівнем облаштованості житлового фонду, розвитком транспортної інфраструктури, якістю послуг освіти, охорони здоров'я і сфери побутового обслуговування. В період, коли Україна перебуває під впливом кризових явищ, саме українське село та родюча українська земля можуть підняти економіку країни, адже навіть у час, коли держава не опікується аграріями, вони показують високі показники розвитку. При цьому бідність

сільського населення значно вища за міську, і ця важлива проблема потребує вирішення. Сільські жителі бідні більше не за монетарними характеристиками, а перш за все за позбавленнями в доступі до об'єктів соціальної сфери й інфраструктури, а також за якістю житлового фонду. Оскільки Україна є соціальною державою, вона має централізовано вирішувати цю проблему.

2. Рівень розвитку соціальної сфери міських і сільських населених пунктів суттєво розрізняється. Наслідком недофінансування провінції в часи незалежності став занепад інфраструктури сіл. Відсутність великих суб'єктів господарювання не дає можливості сільським радам поповнювати місцеві бюджети та розвивати соціальну інфраструктуру у сільській місцевості, що призводить до зростання бідності населення за позбавленнями. В статті не розглянуто поведінкові мотивації населення сіл, але це також є важливим аспектом подолання сільської бідності.

3. Подоланню бідності в сільській місцевості можуть сприяти поліпшення умов праці, нормування обсягів робіт, матеріальне і моральне стимулювання, надання пільг на придбання худоби, кормів, допомога у навчанні у вишах дітей селян, поліпшення житлових умов, а також, що є дуже важливим, державні проекти з розвитку сільської соціальної інфраструктури.

4. У теперішній час якість інформаційного забезпечення досліджень сільської бідності в Україні є недостатньою. Зокрема, результати вибіркового обстеження умов життя домогосподарств не дають змоги оцінити бідність сільського населення на рівні регіонів з достатнім рівнем надійності. Доцільно передбачати застосування сучасних методологічних підходів для підвищення надійності оцінок показників бідності для регіонального рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Когатько Ю.Л. Вплив соціальних інновацій на диференціацію в сільській місцевості / Ю.Л. Когатько. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. — 2014. — № 7. — С. 159–162.
2. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2013 році* (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) (Частина 1) // Стат. бюлетень. — К. : Держкомстат України, 2014. — 380 с.
3. *Саріогло В.Г.* Метод композиційних оцінок у вирішенні проблем «малих територій» / Саріогло В.Г., Гладун О.М., Лиса О.В. // Статистика України.—2001. — № 4. — С. 28–31.
4. *Рівень життя населення України* / НАН України; Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; за ред. Л.М. Черенько. — К. : Консультант, 2006. — 428 с.
5. Когатько Ю.Л. Прояви нерівності в рівні життя населення різних типів населених пунктів / Ю.Л. Когатько // Економічна та соціальна географія. — 2012. — № 65. — С. 69–79.
6. *Населення України: соціально-демографічні проблеми українського села.* — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 468 с.
7. *Васильєв О. А.* Теоретико-методологічні аспекти диференціації населення за умовами життя [Електронний ресурс] / О. А. Васильєв // Вісник Хмельницького національного університету. — 2010. — Режим доступу : http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2010_4_1/263-272.pdf.
8. *Богуш Л.Г.* Комплексний розвиток соціальної сфери сільської місцевості України: проблеми та підходи до підвищення ефективності його державного регулювання / Богуш Л.Г. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33235/58-Roshchina.pdf?sequence=1>
9. *Лебедь Р.* Радіо в Україні — далі буде? [Електронний ресурс] / Роман Лебедь. — 2011. — Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/2011/05/110504_radio_rl.shtml.
10. *Логінов Я.* Польське село: історія відновлення [Електронний ресурс] / Я. Логінов. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/foreign_economics/polske-selo-istoriya-vidnovlennya-_.htm

REFERENCES

1. Kohat'ko, Yu. L. (2014). Vplyv sotsial'nykh innovatsiy na dyferentsiatsiyu v sil's'kiy mistsevoosti [The impact of social innovation for differentiation in rural areas]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya Ekonomichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series Economics*, 7, 159–162. [in Ukrainian].
2. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2013 rotsi [Expenses and resources of households in Ukraine in 2013]*. (2014). Stat. byuleten'. K.: Derzhkomstat Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Sariohlo, V.H., Hladun, O.M., Lysa, O.V. (2001). Metod kompozytsiynykh otsinok u vyrishenni problem «malykh terytoriy» [The method of composition estimates in problem solving «small area»]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, 4, 28–31. [in Ukrainian].
4. Cheren'ko, L. M. (Ed.) (2006). *Riven' zhyttya naselennya Ukrainy [Living standards population of Ukraine]*. K.: «Konsul'tant». [in Ukrainian].
5. Kohat'ko, Yu. L. (2012). Proyavy nerivnosti v rivni zhyttya naselennya riznykh typiv naselenykh punktiv [The manifestations of inequality in living standards of different types of settlements]. *Ekonomichna ta sotsial'na heohrafiya. – Economic and Social Geography*, 5, 69–79. [in Ukrainian].
6. *Naselennya Ukrainy: Sotsial'no-demohrafichni problemy ukrayins'koho sela [The population of Ukraine: Socio-demographic problems of the Ukrainian village]*. (2007). K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Vasylyev, O. A. (2010). Teoretyko-metodolohichni aspekty dyferentsiatsiyi naselennya za umovamy zhyttya [Theoretical aspects of population differentiation under the terms of life]. *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu – Bulletin of Khmelnytsky National University*. Retrieved from: http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2010_4_1/263-272.pdf. [in Ukrainian].
8. Bohush, L.H. Kompleksnyy rozvytok sotsial'noyi sfery sil's'koyi mistsevoosti Ukrainy: problemy ta pidkhody do pidvyshchennya efektyvnosti yoho derzhavnoho rehulyuvannya [The development of social sphere in rural areas of Ukraine: problems and approaches to improve the efficiency of state regulation]. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33235/58-Roshchina.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
9. Lebed', R. Radio v Ukraini – dali bude? [Radio in Ukraine - to be continued]. (2011). Retrieved from: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/2011/05/110504_radio_rl.shtml [in Ukrainian].
10. Lohinov Ya. Pol's'ke selo: istoriya vidnovlennya [Polish Village: History of the Reconstruction]. Retrieved from: http://gazeta.dt.ua/foreign_economics/polske-selo-istoriya-vidnovlennya-_.htm [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.12.2014

УДК 364.016 (477)

А.Г. РЕУТ

мол. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України, м. Київ

E-mail: Reut_A@ukr.net

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ВПЛИВ НА БІДНІСТЬ

Визначено місце системи соціальної підтримки в загальній системі соціального захисту населення України. Надано оцінку ефективності реалізації різних видів грошової державної соціальної допомоги найбільш вразливих категорій виходячи із основних принципів їх надання, досягнення прямих результатів, впливу на бідність. Зазначено причини, які стоять на заваді модернізації системи соціальної підтримки в частині переходу виключно на адресні засади. Викладено пропозиції щодо напрямів розробки та запровадження механізмів посилення адресних програм і заходів, які б працювали у превентивному ключі задля стимулювання розвитку вразливих категорій і зниження серед них ризиків бідності. Особливу увагу в статті приділено проблемам соціальної підтримки принципово нових для України вразливих категорій населення (в тому числі до бідності), поява яких спричинена проведенням антитерористичної операції на сході країни. Запропоновано шляхи подальшого інституційного забезпечення державної підтримки осіб із статусом «внутрішньо переміщених».

Ключові слова: система соціальної підтримки, бідність, адресність, дієвість, рівень охоплення, прямий та непрямий результат, ефективність.

А.Г. Реут

мл. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины, г. Киев

E-mail: Reut_A@ukr.net

СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ В УКРАИНЕ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И ВЛИЯНИЕ НА БЕДНОСТЬ

Определено место системы социальной помощи в общей системе социальной защиты населения Украины. Оценена эффективность реализации различных видов денежной государственной социальной помощи наиболее уязвимым категориям населения исходя из основных принципов ее предоставления, достижения прямых результатов, влияния на бедность. Определены причины, которые стоят на пути модернизации системы социальной помощи в направлении перехода исключительно на адресный принцип. Предложены направления разработки и внедрения механизмов усиления адресных программ и мероприятий, которые бы работали в превентивном русле для стимулирования развития уязвимых категорий и снижения

© РЕУТ А.Г., 2015

среди них рисков бедности. Особое внимание в статье уделено проблемам социальной поддержки принципиально новых для Украины категорий уязвимых (в том числе относительно бедности), возникновение которых связано с проведением на востоке страны антитеррористической операции. Предложены пути дальнейшего институционального обеспечения государственной поддержки лиц, имеющих статус «временно перемещенные».

Ключевые слова: система социальной поддержки, бедность, адресность, действенность, уровень охвата, прямой и непрямой результат, эффективность.

A.G. Reut

Junior Research Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, 01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60,
E-mail: Reut_A@ukr.net

THE SYSTEM OF STATE SOCIAL SUPPORT IN UKRAINE: NEW CHALLENGES AND IMPACT ON POVERTY

The place of social support in the general social protection system in Ukraine is described in the article. Assessment of the effectiveness of implementing different kinds of money the state social assistance have been given to the most disadvantaged group based on the basic principles of supply, achieving direct results, effects on poverty. These reasons that stand in the way of modernization of social support in terms of transition only on a targeted basis. Therefore given suggestions for areas of design and implementation of mechanisms that would help strengthen targeted programs and activities that would work in preventive keys in order to stimulate the development of vulnerable and reduce the risk of poverty among them. Special attention have been given to problems of articles of innovative social support for Ukraine vulnerable groups (including poverty), whose appearance caused the counterterrorist operation in the east. Ways of further institutional providing support people with status «internally displaced».

Key words: social support, poverty targeting, effectiveness, coverage, direct and indirect result, efficiency.

Постановка проблеми. Шлях України до інтеграції з Європейським союзом та досягнення рівня життя європейських країн проходить у складних соціально-економічних умовах. Реформування фінансової, економічної, гуманітарної, соціальної та інших сфер життя вимагає від держави рішучих та кардинальних змін, що проходять у режимі обмеженості бюджетних ресурсів та жорсткої економії. Крім того, новим випробуванням для України стали соціальний захист та підтримка принципово нових уразливих категорій громадян: осіб, які через військові дії були вимушені покинути рідні домівки та звичний спосіб життя. Але за будь-яких умов усі без винятку заходи соціальної політики з підтримки вже «звичних» та «нових» уразливих категорій населення нині мають бути не лише доцільними, своєчасними, виваженими, а, насамперед, результативними. І, як показує міжнародний досвід, цьому якнайкраще сприяє моніторинг та оцінка — інструменти забезпечення успішного управління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Увага українських науковців та фахівців соціальної сфери і надалі залишається прикутою до проблем соціального захисту найбільш уразливих категорій населення, насамперед бідних. Дослідження Авдеєвої М. (Avdyeyevoyi M.), Бичкова С. (Bychkova S.), Баранова Н. (Baranova N.) [1], Колота А. (Kolota A.), Новікової О. (Novikovoyi O.), Лібанової Е. (Libanovoyi E.) [2], Макарової О. (Makarovoyi O.), Саєнко Ю. (Sayenko Yu.), Толстих Н. (Tolstykh N.) [3], Черенько Л. (Cheren'ko L.) [4] та інших присвячені різним аспектам цієї проблеми: з'ясуванню специфічних чинників, що загрожують добробуту домогосподарств в українських реаліях, визначенню найуразливіших груп населення та їх соціально-економічного портрета, різним проявам бідності, пошуку нових шляхів та механізмів

їх соціальної підтримки і захисту, вдосконаленню наявних. Інші науковці зосередили увагу на пошуку інформативних індикаторів оцінювання ефективності програм та їх вдосконаленні. Серед них Л. Приходченко (L. Prykhodchenko), У. Садова (U. Sado-va), О. Хмелевська (O. Khmelevs'ka) та інші. У вирішенні цих завдань українські науковці спираються на багаторічний досвід міжнародних організацій: Світового Банку, ПРООН, ЮНІСЕФ, ВООЗ, МОП та інші. Однак не зважаючи на значну кількість наукових напрацювань стосовно функціонування системи соціальної підтримки в Україні, механізм державної соціальної підтримки населення в частині зменшення масштабів бідності все ще потребує подальшого вдосконалення та підвищення ефективності.

З цих позицій **актуальність** моніторингу та оцінки програм державної соціальної підтримки в частині визначення результативності щодо поставлених завдань та впливу на ситуацію з бідністю в Україні не викликає сумнівів.

Дана робота має на **меті** оцінювання впливу системи соціальної підтримки на ситуацію з бідністю в країні та обґрунтування необхідності її реформування.

Виклад основного матеріалу. Основною рисою сучасного суспільства є гуманізація всіх притаманних йому процесів та їх осмислення через призму соціальної доцільності. Завдяки цьому піклування та допомога про окремого індивіда чи вразливу групу населення не тільки досягли державного рівня, а стали пріоритетними напрямками на шляху розвитку держави. І хоча нині у цивілізованих країнах більше уваги в рамках соціальної підтримки населення приділяється дослідженню такого соціального явища як «соціальне виключення», все ж проблема боротьби з бідністю не втрачає актуальності. В Україні за останній рік збереження добробуту населення, зниження ризику бідності та запобігання поширенню її масштабів знов виходить на перші позиції соціальної політики та соціального захисту.

В Україні система державної соціальної допомоги представлена широким спектром грошових і не грошових видів допомоги, які охоплюють найменш забезпечені та найбільш уразливі категорії населення і гарантують їм рівень доходів, не нижчий від законодавчо встановленого мінімуму, або ж не допускають перевищення певних видів витрат (як то на житлово-комунальні послуги) над встановленою для цього випадку частиною доходу. Станом на 2013 р. в країні існувало близько десяти основних програм державної соціальної підтримки (п'ять з яких стосуються тільки сімей з дітьми), а також пільгове забезпечення близько 80 категорій громадян. Принцип, покладений в основу їх надання — категорійність або адресність.

На відміну від розвинених країн, де державний моніторинг та оцінка результативності соціальних програм є невід'ємною складовою державного управління в соціальній сфері, в Україні ще донедавна ця складова управління системою соціальної підтримки не мала належної уваги з боку держави. Моніторинг та оцінювання ефективності програм виконувало здебільшого ухвалено міністерство — соціальної політики. І тільки у 2012 р. було прийнято відповідні нормативно-правові документи, які регламентують діяльність системи моніторингу, оцінки, аналізу й аудиту чотирьох основних програм соціальної підтримки на постійній основі починаючи із 2014 р. Серед моніторингових показників виконання програм соціальної підтримки населення особливу увагу приділено оцінюванню їх впливу на ситуацію з бідністю в країні та серед цільових контингентів.

Державна соціальна допомога сім'ям з дітьми [5] в українських реаліях не втрачає своєї доцільності вже понад десятиріччя. Причиною цього залишаються високі ризики домогосподарства опинитися серед бідних верств населення із появою у

його складі дитини (у 2013 р. ризик бідності становив 1,3 раза). У 2013 р. в Україні реципієнтами хоча б однієї соціальної виплати на дитину, за даними ОУЖД, були 9 222,2 тис. осіб або 21,1 % населення.

Допомога сім'ям при народженні дитини має основною метою підвищення рівня народжуваності в країні. Індикатором досягнення прямого результату є кількість народжених упродовж певного періоду. Зважаючи на те, що у 2003–2013 рр. в Україні кількість народжень зросла з 408,6 тис. осіб до 532,7 тис. осіб, можна говорити про доволі ефективну реалізацію програми в досягненні головної цілі. Майже стовідсоткове охоплення цільового контингенту допомогою при народженні завдячує широкій інформаційній кампанії щодо популяризації серед населення даної соціальної виплати впродовж її існування, особливо на фоні політико-економічних процесів останніх років, і також свідчить на користь її ефективності у досягненні мети.

З іншого боку, програма має непрямі результати, серед яких головне місце посідає зниження ризику бідності та запобігання погіршенню матеріального становища сім'ї із народженням дитини. За даними ОУЖД, у 2013 р. допомога при народженні дитини суттєво впливала на рівень бідності ¹ цільового контингенту. Так, якщо із доходів сімей-реципієнтів виключити цей вид допомоги ², то питома вага бідних серед них зросла б до 32,1 % і перевищила б реальний показник у 2,7 раза. Водночас програма підтримки сімей із новонародженими позитивно впливає на зниження бідності населення країни в цілому: за відносним критерієм без даного виду допомоги частка бідних становила б 25,1 %, тоді як на сьогодні вона є меншою на 0,6 в. п. На відміну від рівня охоплення цільової аудиторії цією програмою рівень охоплення бідних (тобто адресація) є дуже низьким (9,7 %), що обумовлено правилами участі у програмі — неврахуванням рівня матеріального забезпечення претендентів. Дієвість цього виду допомоги є досить високою як для сімей-отримувачів (15,5), так і для бідних (19,5 %), що свідчить про її важливість у запобіганні збідніння обох контингентів.

Допомога по догляду за дитиною до досягненню нею трирічного віку (починаючи із 01.07.2014 р. була вилучена із допомог сім'ям з дітьми) мала на меті підтримання певного рівня матеріального добробуту сім'ї з дитиною впродовж усього періоду перебування жінки у відпустці по догляду за дитиною, але не довше, ніж до трьох років. Враховуючи механізм та термін надання допомоги при народженні, ця виплата загалом дублювала деякі інші та була зайвим навантаженням на бюджет в частині її утримання.

Допомога на дітей одиноким матерям у першу чергу спрямована на профілактику сирітства та підвищення рівня охоплення дітей-сиріт сімейними формами виховання. Забезпечення добробуту неповної родини на рівні, не нижчому від державних соціальних стандартів та запобігання бідності за принципами надання виплати відступають на другорядні позиції реалізації програми. Проте в цілому допомога одиноким матерям на дітей справляє помітний вплив у частині запобігання їх бідності як цільового контингенту: показник зменшується з 53,3 до 47,2 % після виплати допомоги. А майже непомітний вплив цього виду соціальної підтримки на загальну ситуацію з бідністю в країні (24,7 проти 24,5 % відповідно) знов таки обумовлюють її категорійність та мета. Досить високим є рівень адресності програми — питома вага загальної суми допомоги, що потрапляє до бідного населення, становить 22,5 %. Отже, попри переважання виплат одиноким матерям у мінімальному розмірі (без перевірки доходів),

¹ Визначається за критерієм — доходи нижче від офіційно встановленого прожиткового мінімуму.

² За даними Міністерства соціальної політики України у 2013 р., середній розмір щомісячної допомоги на дитину, народжену першою, сягав 785,7 грн, на другу — 980,6 грн, на третю та наступну — 1433,5 грн.

програма демонструє орієнтованість на бідні верстви населення. При цьому дієвість допомоги для її фактичних одержувачів є невисокою (становить 8,1 %), що свідчить про несуттєвий вплив допомоги на формування бюджетів сімей-отримувачів.

Допомога при усиновленні дитини та допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування. Прямий результат обох програм, що свідчить про їх успішне функціонування – збільшення кількості дітей, які виховуються в родинях. Тобто грошова підтримка відіграє роль заохочувального механізму, який забезпечує реалізацію права дитини на виховання в сімейному оточенні, і має сприяти досягненню поставленої мети через зниження ризику сім'ї, що бере на усиновлення, піклування чи під опіку дитину, погіршити наявний рівень добробуту.

У 2013 р. в Україні нараховувалося близько 90,7 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них було усиновлено лише 3732 особи (у 2012 р. – 4079 осіб), в прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу влаштовано 2 488 дітей (проти 2407 осіб у 2012 р.) [6]. Середній розмір виплати допомоги при усиновленні сягав 1 157 грн, а допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, – 2 010 грн. На жаль, виходячи із можливостей статистичної бази ОУЖД оцінити вплив цих грошових допомог на рівень добробуту сімей-отримувачів та вплив на загальний рівень бідності не є можливим. Проте, беручи до уваги динаміку показників досягнення прямих результатів, можна з впевненістю говорити, що програма усиновлення програє за результативністю програмі опіки та піклування. Для обох видів соціальної підтримки сімей з дітьми, що належать до цих категорій, самої грошової виплати не достатньо, аби заохотити українські родини забезпечити цим дітям родинний затишок.

Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям [7] спрямована на зменшення масштабів бідності та пом'якшення процесів розшарування суспільства шляхом підвищення рівня доходів та життя найменш забезпечених верств населення. Ця програма грошової підтримки населення України дала змогу у 2013 р. знизити рівень бідності серед цільового контингенту (за абсолютним критерієм) майже вдвічі: з 34 до 17,8 %. При цьому лише 20,8 % усіх коштів, витрачених державою на цей вид підтримки, потрапляло до бідних, що свідчить про досить низький рівень адресності програми.

Не зважаючи на малий розмір виплат (в середньому 452,7 грн у розрахунку на одну особу на місяць), частка даного виду допомоги у структурі загальних доходів реципієнтів (дієвість) становить 12,8 %, тобто відіграє не останню роль у наповненні їхніх сімейних бюджетів. З іншого боку, навіть низький розмір виплат і низький поріг проходження до програми не стають на заваді отриманню допомоги по малозабезпеченості небідними особами. Так, в 2013 р. серед домогосподарств-реципієнтів нараховувалося 43,4 % небідних. Надзвичайно низьким є показник охоплення допомогою по малозабезпеченості бідного населення. Так, за даними ОУЖД, у 2013 р. серед бідних отримувачами соціальної допомоги по малозабезпеченості були 3,6 % домогосподарств³, і навіть серед злиднених їх нараховувалося лише 3,7 %. Тобто до програми не потрапило 96,4 % потенційних реципієнтів. Через низький рівень охоплення дана програма майже не впливає на масштаби бідності в країні в цілому: якщо до отримання соціальної виплати рівень бідності теоретично становив би 24,6 %, то в результаті виплат за програмою він знижується до 24,5 %. Отже, допомога мало-

³ Межа відносної бідності у 2013 р. – 1187 грн на особу на місяць, злидненості – 950 грн.

забезпеченим сім'ям демонструє доволі високі показники адресності та дієвості, але при цьому рівень охоплення нею бідного населення залишається вкрай низьким, особливо зважаючи на її пряму мету.

Державні субсидії з відшкодування населенню витрат з оплати житлово-комунальних послуг та придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива (далі – субсидії) [8]. Програма хоча і заснована на адресному принципі, спрямована не тільки на бідне населення і не має на меті зменшення масштабів бідності. Введення її в дію було обумовлене необхідністю підтримки населення у період особливо гострої економічної кризи та як превентивний засіб для подолання росту заборгованості населення за житлово-комунальні послуги. За даними 2013 р., програма субсидій мала помітний вплив на показники абсолютної бідності домогосподарств-реципієнтів: позбавлення цього виду підтримки могло б призвести до зростання рівня бідності серед отримувачів субсидій на 3,3 в. п. (з 6,2 до 9,5 %). Разом з тим, ця програма працює здебільшого на небідне населення: лише 5,5 % від загальної суми коштів, витрачених на субсидії, надійшло до населення, що має доходи, нижчі від прожиткового мінімуму. Рівень охоплення бідного населення субсидіями становить менше 3 %. Отже ті, хто дійсно потребують підтримки від держави, з тих чи інших причин не беруть участі у програмі.

Моделювання рівня відносної бідності серед усього населення засвідчило, що субсидія має незначний вплив на ситуацію з бідністю у країні в цілому. Позбавлення населення цього виду соціальної підтримки призвело б до зростання рівня бідності на 0,2 в. п. (з 24,5 до 24,7 %). До бідних потрапило лише 17 % коштів, виділених державою для відшкодування витрат населення на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива. В загальних доходах одержувачів частка субсидій не перевищувала 4 %, що свідчить про низьку дієвість цього виду соціальної підтримки та її несуттєвий вплив на формування бюджетів домогосподарств-реципієнтів.

Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) [9]. Новим викликом для системи соціального захисту України стало проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях, внаслідок чого з'явилася нова категорія громадян, які були вимушені покинути місця постійного проживання. Ці особи мають надвисокі ризики соціальної вразливості та бідності, оскільки раптово і через не залежні від них причини втратили засоби до існування та ресурси, якими володіли. Як показують дані Центру дослідження суспільства, чисельність даної категорії зростає швидкими темпами у дуже короткі строки: тільки впродовж липня-листопада 2014 р. вона зросла в 6,8 раза і на кінець періоду склала 590,5 тис. осіб [10]. Проблеми, з якими зіткнулися ці особи, є багатовекторними і насамперед стосуються відсутності умов та засобів до нормального існування (забезпечення продуктами харчування, одягом, взуттям, дахом над головою тощо), працевлаштування (тільки 1,8 тис. осіб або 1 % працездатних переселенців знайшли роботу) [11], доступу до освіти та медицини, адаптації до нових умов життя тощо. Виходячи з цього держава, не маючи жодного досвіду у вирішенні такого роду питань, все ж намітила пріоритетні напрями соціальної підтримки ВПО, що мають охопити усі сфери життя цієї вразливої категорії населення (життєве забезпечення та розміщення переселенців, відновлення документів, отримання пенсій та інших соціальних виплат, працевлаштування, влаштування дітей у заклади освіти усіх рівнів, забезпечення медичної, правової, психологічної та інших видів допомоги тощо). Однією з форм соціальної підтримки ВПО стало надання матеріальної (грошової) допомоги. В основу її покладено принци

категорійності — наявність статусу ВПО. Допомога встановлюється на шість місяців у розмірі 800 грн для непрацездатних осіб та 400 грн — на особу, яка має можливість працювати, але не більше 2400 грн на родину [12]. Станом на кінець 2014 р. урядом на підтримку переміщених осіб було виділено близько 400 млн грн, тоді як за даними Віце-прем'єр-міністра — Міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства В. Гройсмана, загальна сума коштів, необхідних для вирішення потреб ВПО, складає близько 207 млн доларів США.

На жаль, ще донедавна збір статистичної інформації щодо кількості ВПО не повертав належної уваги з боку держави, тому напевно оцінити ефективність реалізації цієї програми в частині досягнення прямих результатів, а тим більше щодо запобігання бідності ВПО, не видається можливим. Однак, як показала практика та моніторинг реалізації цієї програми, прив'язка визначення участі у програмі до статусу ВПО була невдалим рішенням, оскільки задля отримання виплати, свій статус як ВПО реєстрували багато осіб, які насправді ними не були. Крім того, зафіксовано велику кількість випадків, коли громадяни, особливо пенсіонери, вдаються до «туризму» у сусідні із зоною АТО райони та області задля отримання грошових виплат, а потім повертаються до свого постійного місця проживання.

Отже, можна говорити про низьку ефективність програми грошової підтримки ВПО в частині рівня охоплення цільового контингенту та включення до неї осіб, які не мають на неї права, або насправді такої допомоги не потребують. Тому однаковий підхід до проблем всіх переселенців варто замінити на адресну допомогу в кожному окремому випадку. Стосовно дієвості цієї соціальної виплати можна тільки робити припущення: з одного боку, для тих осіб, що насправді залишилися без роботи та засобів до існування, вона може стати чи не єдиним джерелом доходу і бути дієвою в частині забезпечення принаймні мінімальних виплат, а з іншого — для тих, хто скористався своїм статусом ВПО неправомірно і насправді не потребує грошової підтримки, — стане приємним додатком до основного доходу і, ймовірно за все, поглиблюватиме наявну диференціацію населення за доходами.

Проблеми ВПО, на жаль, не можливо вирішити лише наданням грошової допомоги та зусиллями громад тих населених пунктів, до яких вони переїхали. Тому гостро постає питання щодо інституційного забезпечення державної підтримки цієї вразливої категорії населення, яка дедалі інтенсивніше зростає. Дослідивши її нагальні проблеми, а також проаналізувавши досвід у вирішенні аналогічних питань в Азербайджані, Молдові, Грузії, можна, виходячи з мети даної статті, лише схематично окреслити необхідні напрями інституціоналізації державної соціальної підтримки ВПО.

По-перше, розв'язання проблем ВПО потребує створення спеціальної законодавчої бази, яка б визначила соціальну, юридичну, фінансову та ресурсну їх підтримку в Україні. Початок цьому покладено Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», але наразі він не може «самостійно» ввести в правове поле увесь спектр пов'язаних із цим питанням рішень (координацію дій, співпрацю із міжнародними, волонтерськими організаціями, оцінку результативності проведених заходів тощо).

По-друге, Україні необхідна термінова розробка офіційно затвердженої урядової політики, стратегії, комплексної програми підтримки та захисту ВПО. Першочергового прийняття потребують проекти, що стосуються: створення житлового фонду (індивідуального та колективного) для переміщених осіб; створення робочих місць (наприклад, програму із забезпечення житлом можна б поєднати із програмою пра-

цевлаштування ВПО); інтеграція ВПО до суспільства через надання юридичних, психологічних та інших консультацій; розробки додаткових стимулів для працездатних осіб із статусом ВПО щодо працевлаштування тощо.

По-третє, держава має визначитися із адміністративним органом, який буде здійснювати не тільки реєстрацію ВПО та надавати грошову допомогу (нині це роблять структурні підрозділи місцевої державної адміністрації з питань соціального захисту населення) чи відновлювати їхні документи (як Державна міграційна служба України), а й зосередить у своїх руках планування, реалізацію й удосконалення державних та міжнародних програм з підтримки ВПО, координацію дій влади, профільних відомств, національних та міжнародних громадських організацій, моніторинг ситуації, забезпечення управління ресурсами, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи тощо. Створення та правове забезпечення певного координаційного центру з питань дотримання прав та підтримки ВПО, чи навіть міністерства (за прикладом Грузії – Міністерства в справах вимушених переселенців з окупованих територій, розселенню та біженців) є очевидним кроком у напрямі інституційного забезпечення державної підтримки переселенців.

По-четверте, державна підтримка ВПО вимагає належного фінансування з державного бюджету. Враховуючи обмеженість ресурсів в умовах конфлікту, значну допомогу в рамках визначеної стратегії захисту ВПО, подоланню їх соціальної ізольованості й забезпеченню реінтеграції можуть надати волонтерські та громадські організації, корпорації, громади, а тим більше міжнародні організації (ПРООН, ЮНІСЕФ, Світовий Банк тощо).

По-п'яте, заходи та програми, які держава буде реалізовувати задля підтримки ВПО, потребуватимуть моніторингу та оцінки їхньої результативності, визначення помилок та слабких сторін, нагальних потреб ВПО, підготовки пропозицій для влади у подальшому вирішенні цього питання тощо. Тут необхідною буде тісна співпраця адміністративного органу, що опікуватиметься проблемами переселенців, громадських організацій та науковців.

Висновки. Система соціальної підтримки населення в Україні ще до сьогодні характеризується низькою результативністю в частині впливу на бідність, а в окремих випадках – порушенням принципу соціальної справедливості та посиленням диференціації українського суспільства. Зважаючи на обмеженість економічних та фінансових можливостей держави, лише максимальна ефективність їх використання у поєднанні із виваженою соціальною політикою надасть змогу розв'язати проблему бідності та запобігти подальшій поляризації суспільства. Тому варто модернізувати принцип реалізації якщо не усіх, то принаймні більшості програм соціальної підтримки, які базуються на засадах категорійності. Механізм, що дасть змогу це здійснити, передбачає дотримання двох необхідних умов: 1) допомога має надаватися з врахуванням рівня доходу сім'ї-претендента; 2) визначенню права домогосподарства отримувати грошову соціальну виплату повинні передувати відвідування соціальним інспектором житла претендентів, проведення з ним та членами його родини співбесід, збір іншої доступної інформації (відрахування податків, володіння рухомим та нерухомим майном, опитування громади тощо), яку необхідно використати для об'єктивної оцінки нужденності претендента.

Крім того, нині в Україні цьому процесу перешкоджають певні причини, серед них такі: 1) відсутність фінансових можливостей щодо встановлення розміру заробітної плати та пенсій, спроможних забезпечити гідний рівень життя, а тим більше створити «суспільство рівних можливостей»; 2) відсутність належної уваги з боку посадових осіб

щодо необхідного фінансування тих програм, які мають на меті вдосконалення системи соціальної допомоги (тому, наприклад, маємо досі застарілий формат обліку реципієнтів програми та декларативне існування Єдиного електронного державного реєстру обліку реципієнтів системи соціальної допомоги та пільг, а також неможливість застосування в цій сфері новітніх технологій); 3) соціальне напруження в суспільстві: криза в економіці, що супроводжується знеціненням національної валюти, зростанням безробіття та невідомістю через воєнні дії, ускладнює шлях до зміни механізму визначення нужденності та права претендентів на соціальні виплати із обов'язковим декларуванням їхніх доходів; 4) відсутність соціальної свідомості за одночасного переважання патерналістських настрів серед населення тощо.

Тому соціальна політика якщо не заздалегідь, то принаймні паралельно має перенести акценти з реалізації заходів із підтримки вразливих верств населення шляхом надання допомоги у грошовій формі на стимулювання розвитку цих категорій населення, підвищення їх ролі у суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя, можливостей прийняття рішень стосовно своєї долі з одночасним посиленням відповідальності за прийняті рішення та їх виконання. Насамперед, державна політика стимулювання має зосередитися на особах працездатного віку. Головним механізмом їх стимулювання залишається створення робочих місць, зайнятість та гідна оплата праці, яка б дозволила забезпечити їм та членам їхніх родин високий рівень життя завдяки заробленим коштам, а не отриманим від держави у вигляді соціальної допомоги; популяризація серед населення активної соціальної позиції та звернення за допомогою до держави у разі потреби. Також, зважаючи на міжнародний досвід, дієвими механізмами в частині посилення адресності програм соціальної підтримки бідних, є: застосування новітніх технологій (електронних соціальних карток, електронного реєстру реципієнтів соціальних програм та надавачів соціальних послуг); інформування населення про зміни в законодавстві, що стосуються сфери соціальної підтримки; підвищення законодавчої захищеності роботи соціальних інспекторів у частині перевірки матеріально-побутових умов та економічної спроможності потенційних реципієнтів адресної допомоги тощо.

Більш глибокий аналіз заходів, які держава має застосувати для стимулювання вразливих груп населення до розвитку, механізми, що дозволять цього досягти, а також причини, що стоять цьому на заваді, є перспективним напрямом наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранова Н., Медвідь З. Моніторинг стану соціального захисту малозабезпечених сімей та відпрацювання методичних підходів для більш обґрунтованого визначення бюджетних соціальних видатків [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=18:2010-06-10-20-54-50&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24
2. Либанова Э. В 2014 году в Украине появилась новая категория бедных людей / Украинские национальные новости [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.unn.com.ua/ru/news/1396826-u-2014-rotsi-v-ukrayini-zyavilasya-nova-kategoriya-naybidnishikh-lyudey-e-libanova>
3. Толстих Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки // Український соціум. — 2003. — № 1 (2). — С. 81–85.
4. Черенько Л. Новий погляд на проблему української бідності // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 1 (9). — С. 75–84.
5. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» №2811-ІІ від 21.11.1992, остання редакція 02.02.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>

6. Міністерство соціальної політики. Річний звіт – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlsp.kmu.gov.ua/document/158183/2013.pdf>
7. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», №1768-3 від 01.06.2000, остання редакція 01.01.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива», від 21.10.1995 № 848 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/848-95-p>
9. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», від 20.10.2014 р. №1706-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
10. Доронюк Т., Солодько А. Загальний огляд ситуації з внутрішньо переміщеними особами в Україні (листопад-грудень 2014). Центр дослідження суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/uk/migration/zahalnyi-ohliad-sytuatsii-z-vnutrishno-peremishchenymy-osobamy-v-ukraini-lystopad-hruden-2014>
11. Круглий стіл «Внутрішні переселенці в Україні: півроку поневірян та надії», (07.10.2014 р., м. Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.idss.org.ua/arhiv/2014_07_10Stil1.doc
12. Права тимчасово переміщених осіб захищені через рішення Кабінету Міністрів. Департамент інформації та комунікацій з громадськістю секретаріату КМУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247691283&cat_id=244276429

REFERENCES

1. Baranova, N., Medvid', Z. Monitoryng stanu sotsial'noho zakhystu malozabezpechenykh simey ta vidpratsyuvannya metodychnykh pidkhodiv dlya bil'sh obgruntovanoho vyznachennya byudzhetykh sotsial'nykh vydatkiv. [Monitoring of social protection of poor families and testing of methods for determining a reasonable budget social spending]. *www.cpsr.org.ua*. Retrived from: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=18:2010-06-10-20-54-50&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24 [in Ukrainian].
2. Libanova E. V 2014 godu v Ukraine pojavilas' novaja kategorija bednyh ljudej / Ukrainskie nacional'nye novosti. [In 2014, in Ukraine, a new category of poor people / Ukrainian national news]. *www.unn.com.ua*. Retrived from: <http://www.unn.com.ua/ru/news/1396826-u-2014-rotsi-v-ukrayini-zyavilasya-nova-kategoriya-naybidnishikh-lyudey-e-libanova> [in Russian].
3. Tolstykh N.V. (2003). Sotsial'ne vyklyuchennya v suchasnyy Ukrayini: sprobа otsinky [Social exclusion in modern Ukraine: an attempt to assess]. *Ukrayins'kyi sotsium - Ukrainian society*, 1 (2), 81-85. [in Ukrainian].
4. Cheren'ko, L. (2008). Novyy pohlyad na problemu ukayins'koyi bidnosti otsinky [A new look at the problem of poverty Ukrainian]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1 (9), 75-84. [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrayiny «Pro derzhavnu dopomohu sim'yam z dit'my» [The Law of Ukraine «On Government Assistance to Families with Children»], №2811-12 від 21.11.1992, остання редакція 02.02.2014. *zakon4.rada.gov.ua*. Retrived from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> [in Ukrainian].
6. Ministerstvo sotsial'noyi polityky. Richnyy zvit – 2013. [Ministry of Social Policy. Annual Report – 2013.]. *www.mlsp.kmu.gov.ua* Retrived from: <http://www.mlsp.kmu.gov.ua/document/158183/2013.pdf> [in Ukrainian].
7. Zakon Ukrayiny «Pro derzhavnu sotsial'nu dopomohu malozabezpechenym sim'yam», [Law of Ukraine «On Government Social Assistance To Needy Families»] №1768-3 від 01.06.2000, остання редакція 01.01.2014. *zakon4.rada.gov.ua*. Retrived from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1768-14> [in Ukrainian].
8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro sproshchennya poryadku nadannya naselennyu subsydiy dlya vidshkoduvannya vytrat na oplatu zhytlovo-komunal'nykh posluh, prydbannya skraplenoho hazu, tverdoho ta rikdoho pichnoho pobutovoho palyva» [Cabinet of Ministers of Ukraine «On the simplification of the procedure for granting subsidies for reimbursement for housing and utilities, natural gas and solid and liquid heating fuel»], від 21.10.1995 № 848. *zakon2.rada.gov.ua*. Retrived from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/848-95-p> [in Ukrainian].

9. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennya prav i svobod vnutrishn'o peremishchenykh osib» [Law of Ukraine «On the rights and freedoms of internally displaced persons»], vid 20.10.2014 r. №1706-18. *zakon4.rada.gov.ua*. Retrived from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukrainian].
10. Doronyuk T., Solod'ko A. Zahal'nyy ohlyad sytuatsiyi z vnutrishn'o peremishchenymy osobamy v Ukraini (lystopad-hruden' 2014). [Overview of the situation of internally displaced persons in Ukraine (November-December 2014)]. Tsentrl doslidzhennya suspil'stva. *www.cedos.org.ua*. Retrived from: <http://www.cedos.org.ua/uk/migration/zahalnyi-ohliad-sytuatsii-z-vnutrishno-peremishchenymy-osobamy-v-ukraini-lystopad-hruden-2014> [in Ukrainian].
11. Kruhlyy stil «Vnutrishni pereselentsi v Ukraini: pivroku poneviryan' ta nadiyi», 07.10.2014 r., m. Kyiv. [Roundtable «Internal Migrants In Ukraine: Six Months Of Wandering And Hope»]. *www.idss.org.ua*. Retrived from: www.idss.org.ua/arhiv/2014_07_10Stil1.doc [in Ukrainian].
12. Prava tymchasovo peremishchenykh osib zakhyshcheni cherez rishennya Kabinetu Ministriv. [Copyright temporarily displaced because of the decision by the Cabinet]. Department of Information and Communication of the Secretariat of the CMU. *www.kmu.gov.ua*. Retrived from: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247691283&cat_id=244276429 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.01.2015

УДК 330.342.146

В.Н. НОВИКОВ

д-р екон. наук, проф., зав. отд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: valery.economy@mail.ru

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ –
ОСНОВНАЯ ДЕТЕРМИНАНТА РАЗВИТИЯ
СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ**

Представлены результаты изучения процесса финансово-экономического развития социальной инфраструктуры. Проанализированы причины, определяющие ее динамику. Оценено применение демографических факторов и нормативно-индексного метода бюджетирования в качестве главных детерминант влияния на состояние социально важных отраслей экономики. Приоритетным фактором, обеспечивающим устойчивое функционирование социальной инфраструктуры, служит содержание и качество финансово-экономического механизма.

Предлагаются институциональные изменения в администрировании бюджетного процесса, заключающиеся в переходе к программной методологии его организации. Эмпирическую базу исследования составили бюджеты учреждений образования, здравоохранения, культуры.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, финансы, бюджетная политика, программно-целевой метод.

В.М. Новіков

д-р екон. наук, проф., зав. від.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: valery.economy@mail.ru

**УДОСКОНАЛЕННЯ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛИТИКИ – ОСНОВНА ДЕТЕРМІНАНТА
РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ**

Проаналізовано досвід застосування фінансово-бюджетного механізму розвитку соціальної інфраструктури в Україні. Показано, що між областями та у їхніх межах відмічається зростання нерівності у фінансуванні медичних, освітянських та соціально-культурних послуг. Розглянуто ключові фактори фінансового забезпечення соціальних галузей, які мають важливе значення для пояснення зниження рівня ефективності соціальної та регіональної політики.

Для вирішення поставлених завдань, які полягають у виявленні ключових факторів, що порушують сталість функціонування інфраструктурних галузей, застосовано статистичні методи візуалізації емпіричного матеріалу і статистичний апарат, який забезпечує інформаційне обґрунтування рекомендацій на основі багатосторонніх розрахунків.

© НОВИКОВ В.Н., 2015

Зроблено висновок про необхідність удосконалення міжбюджетних відносин, що забезпечить рівність умов фінансування соціальної інфраструктури. В умовах складної соціально-економічної ситуації бажано застосувати програмно-цільовий метод визначення витрат на послуги соціальної інфраструктури.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, фінанси, бюджетна політика, програмно-цільовий метод.

V.N. Novikov

D-r of economics, Prof., Head of Department Ptouha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: valery.economy@mail.ru

IMPROVING FISCAL POLICIES – THE MAIN DETERMINANT OF DEVELOPMENT OF SOCIAL INFRASTRUCTURE

The experience in the field of financial and budgetary mechanism of social infrastructure development in Ukraine.

The increase in inequality of funding and use of health, educational and cultural services between regions and within them is established. Key factors of financing of social sectors that are important for explaining the declining effectiveness of regional policy are considered.

The statistical methods of visualization of empirical data and statistical apparatus for informational basis of the recommendations on the ground of multilateral estimations were applied, in purpose to identify the key factors of declining stability of social infrastructure operation.

The requirements to improve the inter-budgetary relations, to ensure equality of conditions for the use of services of social infrastructure, were concluded. In terms of complicated socio-economic situation for determining the costs of social infrastructure services it is preferable to use the program-target method.

Key words: social infrastructure, finance, fiscal policy, program-target method.

Актуальность проблемы. В конце XX и в начале XXI столетий Украина, как и большинство других стран, столкнулась с проблемой финансовой реформы с целью повышения эффективности бюджетных расходов. Одним из ключевых направлений государственного регулирования стали финансы отраслей социальной инфраструктуры. В социально ориентированном государстве обновление бюджетной модели финансирования социальной инфраструктуры приобретает особую актуальность.

На протяжении 2000–2012 гг., несмотря на осуществление ряда институциональных мер законодательного характера, государство не смогло разработать и реализовать эффективный механизм формирования и использования бюджетных средств. В последнее время в государственной политике наблюдается смещение предпочтений от централизованных методов регулирования к децентрализованным как универсальному средству противодействия консервативным формам финансового регулирования. Однако без изменения налоговой политики и усовершенствования межбюджетных отношений такой подход институционально ограничен. Рационализация экономического механизма требует изучения причин, препятствующих развитию социальной инфраструктуры, что связано с анализом ключевых факторов влияния на динамику социальных отраслей.

Систематизация направлений научных исследований. Научные исследования в области социальной инфраструктуры преимущественно нацелены на решения проблем преодоления социальных и региональных различий обеспечения населения услугами учреждений социальной инфраструктуры, гарантированного достижения стандартов обслуживания, организационного совершенствования социальной инфраструктуры, то есть на проблемы, связанные с количественной характеристикой сети учреждений образования, медицины, культуры. Финансовые вопросы социальной инфраструк-

туры рассматриваются в контексте совершенствования бюджетной и налоговой политики [1, С. 47–53; 2, С. 60–72; 3]. В меньшей мере анализируются и изучаются причины дестабилизации деятельности отраслей социальной инфраструктуры. В связи с этим оценка главных факторов, оказывающих негативное влияние на деятельность социальных отраслей и качество обслуживания населения, представляется необходимой для развития социальной инфраструктуры.

Цель статьи — обоснование курса на достижение финансовой устойчивости социальной инфраструктуры на основе определения главных детерминант ее развития на современном этапе экономической трансформации общества.

Изложение основного материала. Нынешнее состояние системы управления бюджетным процессом характеризуется как неэффективное, что негативно сказывается на экономическом механизме функционирования социальной инфраструктуры и приводит к структурным диспропорциям в финансовом обеспечении ее отраслей.

Формализм и неопределенность в подходе к регулированию бюджетного процесса проявляется при сопоставлении доходных и расходных частей бюджета Украины. Если в 2005 г. индекс соотношения расходов и доходов государственного бюджета составлял 0,81, а местных бюджетов — 1,63, то в 2012 г. — соответственно 0,80 и 2,19. Это означает усиление перераспределительной политики в финансовой системе, при которой большая часть доходов аккумулируется в бюджете государства, а затем через трансферты распределяется в местные бюджеты.

Из-за узких рамок методических подходов к процессу бюджетирования возникают серьезные проблемы в регионах с финансированием социальной инфраструктуры. Это проявляется в необоснованной дифференциации финансового обеспечения образования, культуры, здравоохранения и других отраслей.

Распределение бюджетных расходов на функционирование социальной инфраструктуры характеризуется значительной вариацией. Исследование свидетельствует, что коэффициент вариации расходов местных бюджетов за последние двенадцать лет преимущественно имел тенденцию к снижению. Однако при этом абсолютная величина показателя стандартного отклонения, наоборот, имела тенденцию к повышению. Такая разнонаправленная динамика колебания показателей распределения бюджетных средств приводит к появлению значительной разницы в финансировании отраслей социальной инфраструктуры.

На протяжении 2000–2012 гг. в сфере образования коэффициент вариации снизился с 0,57 до 0,44 (22 %) при увеличении показателя стандартного отклонения в 12,4 раза (рис. 1). Стандартное отклонение между областями в финансировании учреждений образования составляет 1123,4 млн грн, что свидетельствует о значительных различиях в условиях оказания услуг.

Тенденция к росту финансового разрыва между областями при уменьшении вариации бюджетных расходов на образование объясняется более высокими темпами роста их средней арифметической (\bar{X}) по сравнению со стандартным отклонением (d). За последние тринадцать лет средний уровень финансирования образования в целом по Украине вырос в 15,8 раза и превысил показатель стандартного отклонения в 1,3 раза.

Более детально аналитика процесса финансирования сферы образования раскрывается через относительные показатели в расчете на одного учащегося. Коэффициент вариации на протяжении 2000–2012 гг. почти не уменьшился, тогда как показатели стандартного отклонения и средний уровень финансирования в Украине выросли соответственно в 21 и 16 раз. Разница в финансировании системы образования между областями в расчете на одного человека, который учится и воспитывается в образовательных учреждениях, равна 1179 тыс грн.

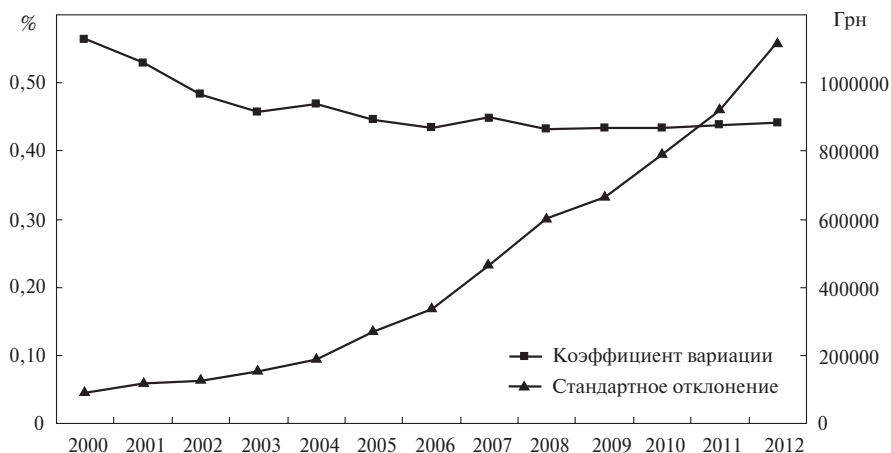

Рис. 1. Бюджетное финансирование образования, 2000–2012 гг.

Источники: рассчитано по данным Министерства финансов Украины.

Подобные тенденции прослеживаются и по дошкольным и средним образовательным заведениям. С 2004 г. тренд коэффициента вариации бюджетных расходов на дошкольное образование начал снижаться и в 2009 г. достиг точки пересечения с кривой показателя стандартного отклонения. На протяжении 2010–2012 гг. динамика стандартного отклонения превышала динамику коэффициента вариации. Разница в уровне бюджетного финансирования одного ребенка дошкольного возраста между областями составляет значительную величину — 2278 грн.

В учреждениях среднего образования показатель межобластной вариации начал снижаться с 2003 г., но в 2009–2012 гг. наметилась устойчивая тенденция к росту. В целом коэффициент вариации расходов на среднее образование снизился на протяжении 2000–2012 гг. на 46 %, что следует оценивать как положительный процесс. Однако стандартное отклонение за этот срок выросло в 13 раз. Особенно интенсивно тренд этого показателя начал повышаться с 2009 г. и значительно опережал тренд коэффициента вариации (рис. 2).

Рис. 2. Бюджетное финансирование среднего образования в расчете на одного ученика, 2000–2012 гг.

Источники: рассчитано по данным Министерства финансов Украины.

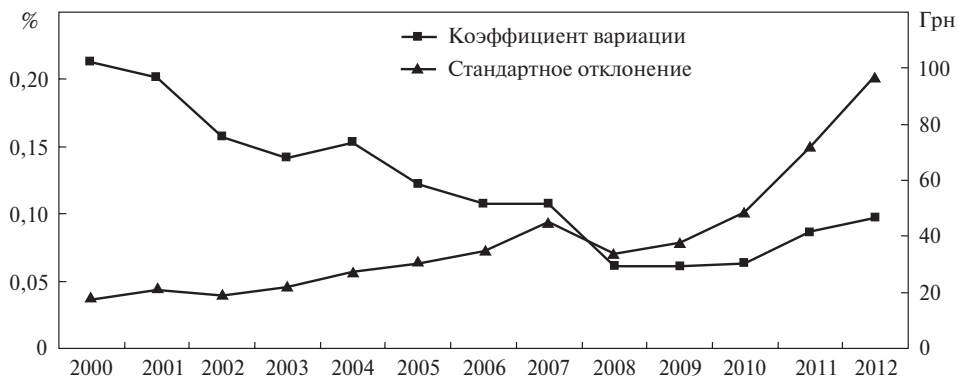

Рис. 3. Бюджетное финансирование здравоохранения в расчете на человека, 2000–2012 гг.

Источники: рассчитано на материалах Министерства финансов Украины.

Фактически межобластные расхождения в финансировании одного ученика выросли с 66 грн в 2000 г. до 866 грн в 2012 г., или более, чем в 13 раз, при повышении средней в Украине величины бюджетных расходов на образование в 24 раза. В дальнейшем разница в финансировании среднего образования между областями может усилиться.

Аналогичная ситуация наблюдается в здравоохранении и культуре. В здравоохранении коэффициент вариации расходов между областями в расчете на одного человека сократился на 50 %. Показатель стандартного отклонения повысился в 5,6 раза. Точка пересечения коэффициента вариации и стандартного отклонения приходится на 2008 г. После 2008 г. показатель стандартного отклонения стремительно возрастал, что отрицательно сказалось на вариации между областями по финансовому обеспечению медицинского обслуживания населения при росте среднего показателя по Украине в 12,3 раза (рис. 3).

В 2012 г. в среднем разница между областями в расходах на медицинское обслуживание одного пациента составляла 406 грн. При относительно небольшом уровне финансирования здравоохранения приведенные данные представляют значительную величину.

Исходя из фактических данных можно сделать вывод, что улучшение показателя вариации расходов между областями в системе здравоохранения не способствует выравниванию финансирования медицинских учреждений и социальной инфраструктуры.

В области культуры точка пересечения показателей вариации и стандартного отклонения приходится на 2006 г. После 2006 г. показатель стандартного отклонения проявил стремительную тенденцию к росту. С 2007 г. динамика вариации и стандартного отклонения начала заметно размежевываться. За период 2008–2012 гг. региональный разрыв между ними в абсолютном измерении (грн) возрос в 2,3 раза, тогда как на протяжении 2000–2006 гг. — только 1,6 (рис. 4).

На основании проведенного анализа можно сделать ряд обобщающих выводов. Совмещение двух трендов — показателей вариации расходов на оказание услуг между областями и стандартного отклонения абсолютных значений бюджетных расходов от их средней величины — вызывает неоднозначную и даже противоречивую реакцию по поводу оценки сложившейся ситуации. По линейной логике анализа векторы этих двух кривых должны быть однонаправленными. Однако в действительности картина

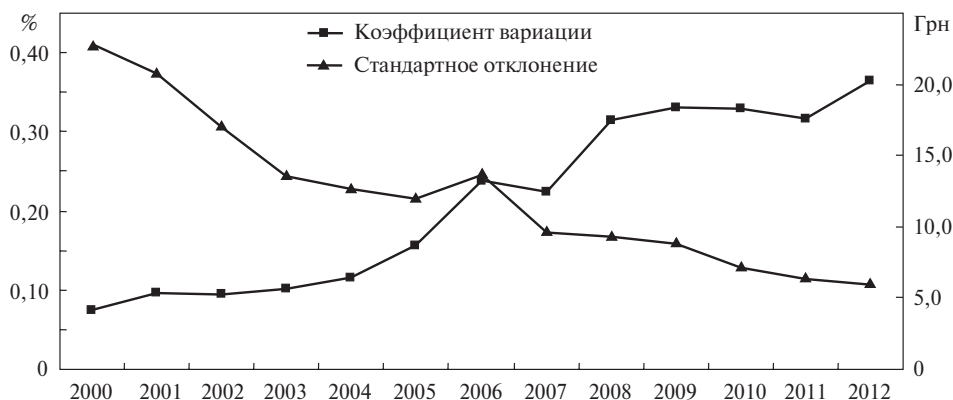

Рис. 4. Бюджетное финансирование культуры в расчете на человека, 2000–2012 гг.

Источники: рассчитано по данным Министерства финансов Украины.

выглядит иначе. На основании экспертных рассуждений можно заключить, что противоположность их векторов свидетельствует, во-первых, об унификации и упрощении экономики бюджетных отраслей социальной инфраструктуры, во-вторых, о контрпродуктивных моментах в механизме бюджетного финансирования социальной инфраструктуры. Коэффициент вариации отражает первый аспект, показатель стандартного отклонения — второй. Для более детализированных выводов необходим дополнительный анализ эмпирических данных по отдельным отраслям социальной инфраструктуры в региональном разрезе и по разным уровням финансирования. В целом же со значительной степенью вероятности можно говорить об устойчивости деструктивных факторов в механизме финансирования социальной инфраструктуры и их негативном влиянии на процесс предоставления услуг. Это проявляется в отсутствии экономически адекватного и справедливого подхода к балансированию расходов с потребностями социальных учреждений.

Для устойчивого поступательного развития бюджетного механизма социальной инфраструктуры важное значение имеет детализированная характеристика процессов обеспечения ее отраслей финансовыми ресурсами. Всесторонняя оценка финансовой политики, проводимой по отношению к социальной инфраструктуре, пока остается мало исследуемой проблемой. В этом контексте актуальными становятся два вопроса. Во-первых, оценка степени асимметрии между бюджетными расходами и нормативными показателями. Во-вторых, определение главных факторов, деструктивно влияющих на финансирование социальной инфраструктуры.

В первом случае уровень асимметрии измеряется степенью тесноты корреляционной связи между расходами и количеством лиц, которые обслуживаются в учреждениях социальной инфраструктуры (нормативные признаки). Во втором производится количественный и качественный анализ влияния отдельных факторов на уровень финансирования отраслей социальной инфраструктуры.

В исследовании уровень асимметрии определяется расчетом коэффициента корреляции знаков, предложенного Г. Фехнером. Коэффициент Фехнера может принимать разные значения в пределах от -1 до $+1$. Если знаки всех отклонений совпадут, то $N_b = 0$. В этом случае коэффициент будет равен 1 , что свидетельствует о наличии прямой связи. Если знаки всех отклонений будут разными, тогда $N_a = 0$ и коэффициент Фехнера будет равен -1 , что дает основания предположить наличие обратной связи.

Коэффициент Фехнера рассчитан для дошкольных учреждений за 2000, 2006 и 2012 годы в двух вариантах: $K_{1ф}$ и $K_{2ф}$. В одном варианте ($K_{1ф}$) определено наличие и направление корреляционной связи между бюджетными расходами на развитие дошкольных учреждений и количеством воспитанников (лиц). В другом ($K_{2ф}$) — наличие и направление корреляционной связи между бюджетными расходами на развитие дошкольных учреждений и доходами местных бюджетов.

В первом случае за 2000 г. полученная величина коэффициента Фехнера (0,18) свидетельствует в целом о наличии слабой связи между бюджетными расходами на содержание дошкольных учреждений и количеством посещающих их лиц. Направление корреляционной связи между этими признаками прослеживается в 16 из 27 регионов.

Во втором случае за тот же год анализируется наличие и направление связи между расходами на содержание дошкольных учреждений и величиной местных бюджетов. Коэффициент Фехнера для них составляет 0,33. Фактически только в 18 областях Украины доходы местных бюджетов корреспондируют с объемом расходов на содержание дошкольных учреждений. Полученная информация свидетельствует, что наиболее критична стадия распределения расходов между региональными бюджетами в внутри областей. Аналогичные расчеты по дошкольным учреждениям выполнены и за 2006 и 2012 годы.

Подобный подход к определению коэффициента Фехнера применен также для учреждений среднего образования, здравоохранения, культуры. Их результаты в итоговом виде за 2000, 2006, 2012 годы представлены в табл. 1.

Приведенные материалы позволяют сделать ряд выводов общего и частного характера.

Во-первых, на протяжении 2000–2012 гг. связь между бюджетной системой и социальной инфраструктурой оказалась несущественной и характеризуется несогласованностью между уровнями бюджетов (областными и местными) и функционированием учреждений социальной инфраструктуры на местах. Коэффициент Фехнера, характеризующий связь доходов областных бюджетов с расходами на функционирование инфраструктурных учреждений ($K_{2ф}$), в ряде случаев превышает аналогичный коэффициент, дающий представление о распределении расходов в зависимости от контингента обслуживаемых ($K_{1ф}$).

Во-вторых, наиболее возрастающая связь прослеживается между бюджетными расходами и развитием дошкольных учреждений — $K_{1ф} = 0,18$ (в 2000 г.); $K_{1ф} = 0,48$ (в 2012 г.). Относительно невысокий уровень коэффициента Фехнера имеется в среднем образовании — $-0,15$; $0,03$.

Таблица 1. Коэффициент Фехнера по учреждениям социальной инфраструктуры

Учреждения	2000		2006		2012	
	$K_{1ф}$	$K_{2ф}$	$K_{1ф}$	$K_{2ф}$	$K_{1ф}$	$K_{2ф}$
Дошкольные учреждения	0,18	0,33	0,18	0,55	0,48	0,4
Учреждения среднего образования	-0,11	-0,15	-0,33	-0,15	-0,33	0,03
Учреждения здравоохранения	0,33	0,33	0,41	0,63	0,41	0,41
Учреждения культуры	0,55	0,26	-0,96	0,30	-0,96	0,26

Источники: рассчитано по данным Министерства финансов Украины.

В-третьих, в области культуры ситуация с распределением бюджетных расходов между уровнями бюджетной системы наиболее критична по сравнению с другими отраслями социальной инфраструктуры. Если в 2000 г. $K_{\text{иф}}$ составлял 0,55, то в 2012 г. уже $-0,96$, то есть связь была отрицательной, что свидетельствует о несовершенстве финансового механизма в социальной инфраструктуре.

Коэффициент Фехнера не зависит от величины отклонений исследуемых признаков, то есть от их соответствующих средних величин. Поэтому на основании коэффициента Фехнера нельзя делать заключения об уровне тесноты корреляционной зависимости между анализируемыми признаками, а также об оценке ее существенности, но его значения позволяют говорить о степени разбалансированности процесса бюджетирования и необходимости улучшения уровня финансового регулирования развитием социальной инфраструктуры.

Для определения прямой зависимости между исследуемыми показателями — коэффициентом вариации как результативным признаком и доминирующим фактором, определяющим его величину, использован корреляционный анализ.

На общегосударственном уровне вариация расходов по каждой отрасли имеет свою специфику. В образовании, например, расходы на функционирование дошкольных учреждений определяются количеством воспитанников в расчете на одно заведение, в общем среднем образовании — количеством учеников. В медицинском обслуживании учтено все население: нормативы размещения клинических учреждений определяются в расчете на все население. Аналогичный подход можно использовать и для учреждений культуры.

Вариация расходов зависит от действия нескольких причин, и ее изучение не может ограничиваться парными зависимостями. В анализ необходимо включать признаки-факторы, существенно влияющие на результативное изменение. Принимая во внимание традиционность подходов к управлению финансовыми процессами, к факторным признакам необходимо отнести, во-первых, стандартное отклонение, величина которого в значительной мере является следствием действующей системы управления финансовыми потоками в социальной инфраструктуре; во-вторых, социальная нагрузка инфраструктурной отрасли, которая оценивается количественными и качественными параметрами обслуживаемого контингента.

Оценить долю каждого из названных факторов можно благодаря такому стандартизованному показателю как β -коэффициент. Этот коэффициент показывает, на какую часть среднего квадратичного отклонения σ_y изменится зависимая переменная y со сменой соответствующего фактора x_i на величину своего среднеквадратичного отклонения (σ_i). Коэффициент β позволяет сравнивать влияние колебания двух разных факторов на вариацию исследуемого показателя, в частности, на коэффициент вариации.

С целью изучения приоритетности факторов построены двухфакторные корреляционные модели для каждой отрасли социальной инфраструктуры. По параметрам полученных уравнений проведена оценка каждого фактора в изменении уровня результативного показателя y . Общий вид двухфакторной модели выглядит следующим образом:

$$\begin{aligned} \bar{y}_{x_1 \dots x_2 \dots x_n} &= a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2, \text{ где} \\ \bar{y} &\text{ — коэффициент вариации,} \\ x_i, x_2 \dots x_n &\text{ — отрасли социальной инфраструктуры,} \\ a_0 &\text{ — свободный член (константа),} \end{aligned}$$

a_1 и a_2 — коэффициенты регрессии,

χ_1 — среднее квадратичное отклонение расходов за 2000–2012 гг. (грн),

χ_2 — среднее квадратичное отклонение демографической нагрузки (лиц).

Для системы дошкольного образования двухфакторная модель принимает следующий вид:

$$\gamma_{\chi} = a_0 + a_1 \chi_1 + a_2 \chi_2, \text{ где}$$

γ_{χ} — коэффициент вариации расходов на содержание дошкольных учреждений,

χ_1 — стандартное отклонение расходов по каждой области за период 2000–2012 гг. в расчете на одного воспитанника,

χ_2 — количество детей дошкольного возраста в расчете на одно дошкольное заведение.

Результаты анализа свидетельствуют, что из двух факторов, включенных в уравнение регрессии, наибольшее влияние оказывает на вариацию расходов за период 2000–2012 гг. фактор демографической нагрузки на одно дошкольное заведение. Это прослеживается во всех областях Украины за исключением Кировоградской. Отрицательное значение стандартизированного бета-коэффициента (β) указывает на обратную связь между факторной и результативной закономерностями: при увеличении демографической нагрузки показатель вариации расходов из года в год уменьшается и наоборот.

Эту тенденцию с экономической точки зрения нельзя оценить положительно, поскольку колебания касаются только условно-переменных расходов. Условно-постоянные расходы, составляющие наибольшую часть расходов, не учитываются. Поэтому второй фактор (стандартное отклонение), включенный в модель и характеризующий уровень управления финансовыми потоками по годам, существенно, но несколько меньше влияет на колебания расходов. Таким образом, динамичный подход к построению регрессивной модели свидетельствует, что методы управления бюджетными расходами не соответствуют тенденциям, складывающимся в механизме финансирования отраслей социальной инфраструктуры.

Структурная регрессионная модель, произведенная для анализа вариации бюджетных расходов между областями Украины на содержание и развитие дошкольных заведений на протяжении 2000–2012 гг., приводит к получению аналогичных выводов.

Корреляционная двухфакторная модель, показывающая уровень вариации расходов на функционирование отраслей социальной инфраструктуры на протяжении 2000–2012 гг., имеет следующий вид:

$$K_{\text{вар.}} = \alpha_0 + \alpha_1 D + \alpha_2 N_d, \text{ где}$$

$K_{\text{вар.}}$ — коэффициент вариации расходов между областями;

D — показатель стандартного отклонения, грн;

N_d — демографическая нагрузка на одно школьное заведение (лиц).

Расчеты показателей корреляционной модели приводим ниже:

$$K_{\text{вар.}} = 1,178 + D - 0,057 N_d$$

Коэффициенты корреляции Пирсона:

$$D = -0,723; N_d = -0,801; R_2 = 0,702; F = 10,613.$$

Бета-коэффициент для первого фактора (D) равен 1,081; для второго (N_d) составляет -1,853.

Приведенные статистические показатели свидетельствуют, что система распределения бюджетных средств почти не влияет на выравнивание расходов на содержа-

ние дошкольных заведений между областями. Вариация стандартного отклонения демографической загрузки значительно превышает таковую расходов.

Благодаря результатам статистического анализа, можно представить динамику изменения коэффициента вариации (K), стандартного отклонения расходов (D) и стандартного отклонения показателей демографической нагрузки (N_d) на протяжении 2000–2012 гг., равную $K_{\text{вар.}} - 0,41$; $D - 4,25$; $N_d - 1,35$. Приведенные данные расходов на финансирование бюджетных учреждений в масштабах Украины позволяют утверждать, что роль влияния стандартного отклонения расходов на коэффициент вариации составляет 75 %, демографической загрузки – 25 %.

Аналогичная ситуация сложилась с финансированием среднего образования. Коэффициент вариации государственного финансирования образования составлял в целом по Украине в 2000 г. 0,51, в 2012 г. – 0,38. Фактически индекс его снижения составлял 0,746. При этом показатель стандартного отклонения бюджетных расходов (K) между областями увеличился (D_c) более, чем в 9 раз; показатель стандартного отклонения демографической нагрузки на заведения среднего образования (D_N) уменьшился на 0,6. Вследствие изменения объемов бюджетного финансирования среднего образования и количества учеников в средних школах Украины расхождение между областями в расходах бюджета в расчете на одного ученика увеличилось с 66,1 грн (2000 г.) до 647,2 грн (2012 г.), или в 9,7 раза.

Действие фактора бюджетного финансирования на межобластную вариацию расходов преобладает над фактором демографической нагрузки. Первый оценивается в 94 %, второй – 6 %.

Однако влияние финансового фактора на регулирование процесса дифференциации расходов незначительно, что говорит об отсутствии адекватного механизма распределения средств на межобластном и, особенно, на внутриобластном уровнях. Полученные данные показывают, что β -коэффициент показателя стандартного отклонения бюджетных расходов почти по всех областях уступает β -коэффициенту показателя стандартного отклонения демографического фактора.

Проблемной и разбалансированной остается система финансирования здравоохранения. Меры по реформированию медицинского обслуживания принципиально не вносят кардинальных изменений в порядок и правила финансового обеспечения здравоохранения. Проводимая реформа касается вопроса распределения бюджетных средств между структурными подразделениями и видами здравоохранения, и не затрагивает основ формирования и выполнения их бюджетов. Бюджеты как инструмент экономического регулирования остаются пассивным способом проведения государственной и региональной политики в области здравоохранения. Им не присваивается функция влияния на процесс финансирования местных бюджетов местных органов с целью устойчивого ресурсного обеспечения медицинского обслуживания населения.

В системе здравоохранения на вариацию бюджетных средств между областями влияют, как и в области образования, два фактора: рост бюджетных расходов (\bar{X}) и их перераспределение. Результат применения механизма перераспределения отражает показатель стандартного отклонения.

Оценку влияния этих двух факторов на вариацию расходов можно осуществить путем построения двухфакторной корреляционной модели:

$$V_{o3} = \alpha_o + \alpha_1 \chi_{o3} + \alpha_2 D_{o3}, \text{ где}$$

χ_{o3} – средний уровень расходов на здравоохранения по областям, грн;

D_{o3} – стандартное отклонение, %.

Таблица 2. Статистические характеристики уравнения регрессии

Показатели	t	95,0 доверительный интервал для β	
		Нижняя грань	Верхняя грань
α_0 (константа)	5,630	0,108	0,254
χ_{o3} (средние расходы)	-2,378	-0,001	0,000
D_{o3} (стандартное отклонение)	0,742	-0,003	0,006

Источники: рассчитано по данным Министерства финансов Украины.

Коэффициенты корреляции и уравнение регрессии показывают преимущественно обратную связь между результативными и факторными признаками. Уравнение регрессии имеет следующий вид: $\gamma_{o3} = 0,184 + \chi_{o3} + 0,001D_{o3}$, где коэффициенты корреляции Пирсона равняются: $K_{\chi} = -0,819$; $K_{\chi D} = -0,703$; $R^2 = -0,620$; $F = 9,91$. Бета-коэффициент β первого фактора равен 1,150; второго — 0,359.

Коэффициенты t рассчитаны и доверительные интервалы приведены ниже (табл. 2).

Из приведенных статистических характеристик видно, что наибольшее влияние на вариацию расходов на здравоохранение между областями Украины оказывает динамика бюджетных расходов. Фактически это означает, что бюджетный процесс в здравоохранении слабо регулируется, и его механизм не соответствует особенностям медицинского обслуживания населения. Этот вывод подтверждается и анализом здравоохранения населения областных центров и городов областного значения как по уровню общественного здоровья, так и по ресурсному потенциалу размещенных на их территории заведений.

В области культуры наблюдаются тенденции, аналогичные тенденциям в здравоохранении. На протяжении 2000–2012 гг. коэффициент вариации расходов на финансирование культурных потребностей сокращается между областями Украины, средний уровень затрат растет, стандартное отклонение увеличивается, но темпами значительно более медленными, чем показатель средних расходов.

Выводы. Проведенный анализ свидетельствует о необходимости усовершенствования методологии реформирования механизма развития социальной инфраструктуры, предполагающий изменение подходов к бюджетированию социально важных отраслей экономики. Целесообразно развивать межбюджетные отношения на основе программного подхода, снижающие социальные риски при ассигновании денежных ресурсов на развитие социальной инфраструктуры.

До последнего времени программно-целевой подход реализовывался преимущественно на государственном уровне. На уровне местных бюджетов внедрение программно-целевого метода должно было состояться в прошлом 2014 году. Однако существует ряд деструктивных факторов, препятствующих внедрению нового инструментария управления бюджетными ресурсами. Важнейшие из них — предметная неопределенность межбюджетного регулирования. Сегодня очевидно, что в основе современного бюджетирования — переход от постатейного механизма формирования бюджета к программному. Именно такой подход сегодня актуален, особенно для Донбасса. Его применение дает возможность согласовать различные государственные стратегии восстановления инфраструктуры на кризисных территориях. Программно-целевой подход обеспечивает формирование бюджетов отраслей социальной инфраструктуры на основе стратегических планов, плановых объемов

инвестиций и других документов перспективного значения. Подобная практика при ее институциональном освоении решает проблему согласования результатов бюджетирования с финансовым потенциалом объектов социальной инфраструктуры и ресурсной самостоятельностью регионов.

На основе построения панели статистических показателей рассчитаны горизонтальные (временные) и вертикальные (структурные) тренды, результаты которых позволили выявить разбалансированность финансового планирования в отраслях социальной инфраструктуры, что приводит к бюджетным диспропорциям и ограничению доступа граждан к услугам. Необходима новая функциональная логика распределения финансовых ассигнований, обеспечивающая переход от нормативной к поведенческой экономике, ориентированной на изменчивую динамику личных и общественных потребностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Семенов В.В. Моделивання впливу міжбюджетних трансфертів України на фінансування соціальної інфраструктури // Доп. Національної академії наук України. — 2013. — № 13. — С.47–53.
2. Економічні та гуманітарні напрями розвитку соціальної інфраструктури / за наук. ред. В.М. Новікова. — К., 2012. — 510 с.
3. Обзор международного опыта внедрения бюджетирования, ориентированного на результат [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rostu-comp.ru/content/view/143>

REFERENCES

1. Semenov V.V. (2013). Modelyuvannya vplyvu mizhbyudzhethnykh transfertiv Ukrainy na finansuvannya sotsial'noyi infrastruktury [Modeling the impact of intergovernmental fiscal transfers Ukraine on the social infrastructure financing]. *Dopovidi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy – Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 13, 47-53 [in Ukrainian].
2. Novikov V.M. (Ed.). (2012). *Ekonomichni ta humanitarni napryamy rozvytku sotsial'noyi infrastruktury* [The economic and humanitarian directions of social infrastructure development]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Obzor mezhhdunarodnoho opyta vnedreniya byudzhetyrovaniya, oryentyrovannoho na rezul'tat [A review of international experience in the implementation Performance-based budgeting]. Retrieved from <http://www.rostu-comp.ru/content/view/143> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.11.2014

УДК 330.332.3(477)

A.G. GVELESIANI

PhD Economics, Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: gvelana@ukr.net

I.N. LITVINE

PhD Statistics, Professor in Statistics and Director
Centre of Expertise in Forecasting
Nelson Mandela Metropolitan University
University way, Port Elizabeth
6031 Republic of South Africa
E-mail: igor.litvine@nmmu.ac.za

THE STATE OF INVESTMENT IN SOCIAL INFRASTRUCTURE IN UKRAINE

Conditions of investment into social infrastructure of Ukraine are analysed. Inadequate state of social facilities, slow modernization and accumulation of obsolete and outdated assets reduce the effectiveness of the social sector and cannot support the provision of quality timely services to the population. The main tendencies and characteristics of social infrastructure investment in Ukraine from 2001–2013 are outlined. The role of the state investment in the development of education, health, housing, culture and sport activity, trade, hotels and restaurants is investigated; the dynamics of commissioning of new social facilities is reviewed; the structure of the investment as per source of funding is examined. The data for the empirical study is sourced from statistics on investments and fixed assets of the State Statistics Service of Ukraine.

Key words: social infrastructure, investments, investment process, fixed assets, capital assets, health and educational institutions.

A.Г. Гвелесіані

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В.Птухи НАН України
E-mail: gvelana@ukr.net

І.М. Литвін

канд. фіз.-мат. наук, проф.,
директор Центру прогнозування
Муніципального університету імені Нельсона Манделі
E-mail: igor.litvine@nmmu.ac.za

© GVELESIANI A.G., LITVINE I.N., 2015

СТАН ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Представлено результати дослідження інвестиційних умов розвитку соціальної інфраструктури. Сучасний стан об'єктів соціальної сфери, нагромадження морально і фізично застарілих фондів негативно впливають на ефективність діяльності соціальних галузей та не дозволяють якісно і своєчасно надавати послуги населенню за місцем проживання. Виявлено основні тенденції та особливості інвестиційної діяльності у галузях соціальної інфраструктури в Україні у 2001–2013 роках; досліджено роль державних інвестицій у розвитку освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва у сфері культури та спорту, діяльності готелів та ресторанів; динаміку обсягів введення в дію соціальних об'єктів; визначено особливості структури інвестицій за джерелами фінансування. Емпіричну основу дослідження склали матеріали зі статистики інвестицій та основних засобів Державної служби статистики України.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, інвестиції, інвестиційний процес, основні засоби, соціальна сфера, охорона здоров'я, заклади освіти.

А.Г. Гвелесиани

канд. екон. наук, старш. научн. сотр., старш. научн. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: gvelana@ukr.net

І.Н. Литвин

канд. физ.-мат. наук, профессор, директор

Центр прогнозирования Муниципального университета имени Нельсона Манделы

E-mail: igor.litvine@nmmu.ac.za

СОСТОЯНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Представлены результаты исследования инвестиционных условий развития социальной инфраструктуры. Современное состояние объектов социальной сферы, накопление морально и физически устаревших фондов отрицательно влияют на эффективность деятельности социальных отраслей и не позволяют качественно и своевременно оказывать услуги населению по месту жительства. Выявлены основные тенденции и особенности инвестиционной деятельности в отраслях социальной инфраструктуры в Украине в 2001–2013 годах; исследована роль государственных инвестиций в развитии образования, здравоохранения, жилищного строительства, в сфере культуры и спорта, деятельности гостиниц и ресторанов; динамика объемов ввода в действие социальных объектов; определены особенности структуры инвестиций по источникам финансирования. Эмпирическую основу исследования составили материалы по статистике инвестиций и основных средств Государственной службы статистики Украины.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, инвестиции, инвестиционный процесс, основные средства, социальная сфера, здравоохранение, учреждения образования.

Introduction. The degree of social and economic progress in society, quality of life and meeting population's needs in social services are largely determined by the status of social infrastructure, accessibility and quality of services provided on this resource base. The construction of the Social Welfare State was proclaimed in Ukraine, and hence it is necessary to modernize education, health care, and culture. This may only be possible through the growth in social infrastructure investments.

Destructive economic and social processes resulted in the decay of the social infrastructure and despite a number of initiated and implemented reforms, the financing of social needs on a residual basis still remains. Slow modernization and accumulation of obsolete and outdated assets reduce the effectiveness of the social sector and cannot support the provision

of quality timely services to the population. The current situation in social infrastructure investment is caused by the lack of financial, material and technical resources and the absence of an effective mechanism for the formation and distribution of public funds. Additional investment funds should be raised to create conditions for the steady development of social infrastructure. The study of the causes of social infrastructure degradation is required to reveal the terms of investment in social infrastructure.

Recent research and publications. Scientific studies on social infrastructure investment conditions highlights general issues of social sphere functioning and its specific aspects. E. Libanova and O. Makarova analyze the problems of social investment in terms of human development [1]. V. Novikov researches the issue of financial support of social sphere in the context of budget policy improvement and development of non-budget investment forms of social infrastructure [2, 3]. The innovation and investment processes in the social domain and the problems of budgeting for social standards are investigated by N. Deeva [3, 4]. Modelling of influence of intergovernmental transfers on social infrastructure financing was suggested by V. Semenov [5]. L. Logacheva explores the possibilities of diversification of investment resources in social infrastructure [6]. The application of public-private partnerships for the social investment in Ukraine and abroad is studied by I. Zapatrina [7]. B. Akitoby, R. Hemming, G. Schwartz examines trends in public investment and possibilities of investment in social infrastructure through public-private partnerships [8]. A. Kirilenko and B. Malynyak consider budget investments in social infrastructure as an effective tool of state regulation of social and economic development and redistribution [9]. N. Vynnychenko analyses the investment of social services through local development budgets [10].

However, the critical state of social infrastructure requires more research on causes of insufficient funding and a detailed study of the state, features and trends of social sphere investment for the development of effective measures to attract investment resources.

This article aims to determine trends and features of social infrastructure investment in Ukraine from 2001–2013.

Results of research. Each component of social infrastructure (health care, education, public services and public utilities, culture and art, physical education and sports, trade and catering, etc.) has its own economic and organizational specifics, different jurisdictions and individual financial system support. Therefore, investment conditions of each social infrastructure branches have their own characteristics.

The analysis of investment in social infrastructure should start with macroeconomic-level indicators. The most common data characterisation of the investment process is through the volumes of investments and their share in GDP (Table 1). Investments in capital assets in Ukraine's economy up to 2008 had a constant growth trend. The growth of investments in the economy in general, including investments into social infrastructure was uneven and ranged from 5 % to 56 % to the previous year. These trends indicate the absence of balanced development strategy for social infrastructure. In 2009, due to the financial and economic crisis in the country, all major macroeconomic investment indicators fell sharply. In 2010–2012 the amounts of fixed capital investment in the economy and social infrastructure increased but their share in GDP did not reach the levels of 2007–2008.

Total investment in social infrastructure from all sources up to 2008 increased steadily and in 2009 decreased by 43 % owing to the general financial and economic crisis in the country (Table 2). In 2010–2011 the investments significantly increased moreover the investments into certain branches of social infrastructure (education, public service, culture and sports, hotels and restaurants) exceeded their levels in 2008. Investments in culture and sport more than doubled: from 3.32 bln UAH in 2010 to 6.8 bln UAH in 2011, which can be

Table 1. The main macroeconomic indicators of the investment process from 1996–2013 (in current prices, billion UAH)

Indicator	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
GDP	81.5	102.6	173.0	204.2	225.8	264.2	346.2	441.5	544.2	720.7	948.1	913.3	1094.6	1316.6	1408.9	1505.5
Investments in capital assets	12.6	14.0	23.6	32.6	37.1	51.0	75.7	93.1	125.3	188.5	233.1	151.8	150.7	209.1	285.1*	257.1*
including: Investments in capital assets of social infrastructure	3.9	4.0	5.9	7.5	9.1	13.1	19.5	25.1	37.6	59.0	74.7	43	52.8	67	76.8*	73.8*
The share of Investments in capital assets in GDP, %	15.4	13.6	13.7	16.0	16.4	19.3	21.9	21.1	23.0	26.2	24.6	16.6	13.8	15.8	20.2	17.1
The share of investment in capital assets of social infrastructure in GDP, %	4.8	3.9	3.4	3.6	4.0	5.0	5.6	5.7	6.9	8.2	7.9	4.7	4.8	5.1	5.5	4.9

* Investments in tangible assets.

Source: Statistical Yearbook of Ukraine. 2011. State Statistics Service of Ukraine. K. LLC «August Trade», 2012. 559 p. P. 30, 204; Statistical Yearbook of Ukraine. 2012. State Statistics Service of Ukraine. K., 2013. 552 p. P. 30, 193; author's calculations based on Statistical Bulletin Capital investment in Ukraine. 2012. K., 2013. P. 21–25.

Table 2. Indices of investments in fixed capital (investment) in social infrastructure, 2001–2012, % of the previous year

Economic activity	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Education	138.9	130.8	109.4	127.2	75.7	114.7	117.8	110.3	56.9	112.3	113.0	69.0
Primary education	**	**	142.1	113.2	144.9	158.9	92.8	137.6	38.6	151.2	162.5	**
Secondary education	**	**	132.2	149.2	60.5	141.3	130.8	102.1	47.7	133.3	116.2	**
Higher education	**	**	89.6	112.7	83.2	90	103.9	117.2	70.1	97.5	94.5	**
Other activities in education	**	**	**	**	**	**	228.5	118.1	137.3	34.8	100.5	**
Health and social work	116.1	112	171.6	122.6	73.3	124.3	117.5	113	49.3	129.2	108.3	124.9
Human health activities	**	**	173.8	119.6	0.0	123.4	118.7	113.6	49.4	131.2	108.2	**
Other community, social and personal service activities; culture and sport activity	136.4	104.1	153.3	136.5	69.1	138.3	125.9	102.5	81.6	98.0	172.0	60.0
Recreational, cultural and sports activities	192	84.5	191.3	137.8	71	150.2	125.8	106.7	82.5	81.0	178.5	67.7
Housing construction	101	111.6	125.8	117.9	108.9	127.5	131.4	88.1	45.6	145.4	87.3	117.1
Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles, motorcycles and personal and household goods	154	151.3	154.8	142.2	118	134.9	130.8	109	51.7	74.8	128.2	114.6
Hotels and restaurants	123.4	90.2	143.8	132.9	113.7	83.1	145.3	96.1	72.1	105.1	139.3	118.8
Hotels	138.2	113.9	233.2	114.9	107.8	68.4	168.1	92.1	84.8	100.7	156.9	140.6

* Capital assets investments.

** No data.

Source: Statistical Yearbook of Ukraine. 2007. State Statistics Service of Ukraine. K. LLC «August Trade», 2008. 572 p. P. 204; Statistical Yearbook of Ukraine. 2012. State Statistics Service of Ukraine. K., 2013. 552 p. P. 30, 193; author's calculations based on Statistical Bulletin Capital investment in Ukraine. 2012. K., 2013. 552 p. P. 201, 206.

attributed to the preparation for the 2012 UEFA European Championship. In 2011 investments in socially important areas, such as housing, health and social care were not renewed. The State Statistics Service stopped publishing data on investing in capital assets in 2012, instead publishing the data on capital investment statistics as per international standards. Currently, these indicators are incomparable with previous data and significantly differ from the results published in previous years. Therefore, the figures for 2012 are shown for the information only.

During eleven years the fluctuations of indices of capital assets investments in social infrastructure did not exhibit clearly defined trends. This situation discloses the ill-defined strategy of social infrastructure development in the country and its regions and dictates the necessity to develop sound strategies to improve the quality and accessibility of social services.

An important bottleneck is in limited investment size and insufficiency of investment sources. In Ukraine investment activities are carried out by the following sources: investments from citizens, non-governmental enterprises, economic associations, unions, civic and religious organizations, and other entities, based on collective ownership; public investments made by state authorities from the national budget, off-budget funds and loan funds; state-owned enterprises and institutions from their own and loan funds; foreign investments by foreign citizens, legal persons and states; joint investments by individuals and legal entities of Ukraine and foreign states.

A detailed analysis of the investment sources is difficult to make due to the lack of published data on fixed assets investments by local budgets, enterprises and organizations funds and other resources by social infrastructure sectors.

The dynamics of investments financed by the state budget shows that the share of the state budget in social infrastructure investments during 2001–2011 fluctuated slightly and increased to 6.4 % in 2011.

Until 2008, investments in capital assets of social infrastructure grew from all sources of funding (including the state budget). Total amount and share of the state budget investments in education, health care and social assistance, housing, hotels and restaurants increased. At the same time, the share of the state budget investment in culture and sport, municipal and individual services declined.

In 2009, investment in capital assets of social infrastructure from all sources decreased significantly: in education by 43 % and in health and housing – by more than 50 %. The amount and share of investments from the state budget in 2009 had a similar trend. Thus, investment in education declined 1.7 times from 525.9 million UAH in 2008 to 311.7 million UAH in 2009. Especially notable is the reduction in investing in higher education – 2.8 times; investments in health care decreased 2.5 times from 1000 million to 401.9 million UAH.

The level of investment activity in hotels and restaurants dropped 1.5 times – from 29.6 million in 2008 to 19.8 million in 2009. Investment in housing was reduced by more than twice from 658 million UAH in 2008 to 271.3 million UAH in 2009. The sharp decline of investments from the state budget was due to lack of budget resources during the financial crisis.

The increase of state budget investments was observed only in primary education (from 17.8 million UAH in 2008 to 20.9 million UAH in 2009); and in culture and sports, which nearly doubled, from 483 million UAH in 2008 to 901 million UAH in 2009. This was due to the sharp growth of investments in sport by almost 7 times, from 117mln UAH in 2008 to 787 million UAH in 2009. This trend continued and investment in sports reached 1.58 billion UAH in 2010 (68.6 % of the total investments in sport) and 1.14 billion UAH in 2011 (23.3 % of the total investments in sport). This is due to expenditures by the state in preparation to host the 2012 UEFA European Championship in Ukraine.

The trends of 2010 were uncertain: investment in primary and secondary education increased slightly, while investment in higher education increased 3.5 times to 282 million

and was 47.2 % of total investment in education. Such large fluctuations in the amount of investment demonstrate the weaknesses of the strategy of educational sector development.

In 2010, investments in health care and social assistance, hotels and restaurants, residential construction increased, but did not exceed those in 2008. In 2011, public investment in social infrastructure and its share in total investment reached the maximum values for the previous 10 years (excluding housing investment and cultural activities and sport).

In 2013–2014 investment activity, including investing in social infrastructure, decreased significantly due to the urgency for strengthening Ukraine's national security and social and economic issues related to internal migration of large populations consequently to the military conflict in eastern Ukraine and alleged annexation of Crimea. The total amount of capital investments decreased by 25 % compared to 2013, the amount of investment in education was reduced by 35 %; the investments in health and social protection declined by 60%; in art, culture and sport – by 70 %; in residential construction – by 17 %. There was a significant reduction in capital investment from the state budget: in health care – by 90 %, in education – by 53 %, in the arts, sport and culture – by 80 %. Investments increased only in temporary accommodation by 30 % compared to 2013 due to the increase of capital investment into operation of hotels and other temporary accommodation [12].

Uncertain trends of social infrastructure investment demonstrate the necessity of developing long term investment strategy to ensure equal access for all citizens to quality social services, especially given the challenges and threats that Ukraine is facing.

From 2001 the dynamics of commissioning social infrastructure facilities (educational institutions, health, culture and arts facilities) had a negative or neutral trend, excluding dwellings that grew steadily until 2009 (Table 3, Fig. 1).

The number of officially endorsed secondary schools, kindergartens, hospitals and outpatient clinics varied from year to year and decreased significantly in 2009 (Fig. 1). The commissioning of new pupil places in secondary schools fell by 51 %; the commissioning outpatient clinics was reduced by 44 %; the number of hospital beds declined by 10 %. In 2011–2013 the number of commissioning of social infrastructure facilities grew to pre-crisis levels.

Table 3. Commissioning social infrastructure facilities

Social infrastructure facilities	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2013	2009 to 2008, %	2013 to 2008, %
Residential buildings, thousand square m	5939	7816	10495.6	6399.6	9339.3	9410.0	11217	61.0	106.8
Secondary schools, pupil places	14800	10586	12381	6064	7116	14648	5600	49.0	45.2
Pre-schools, places	530	558	2310	599	550	3120	3900	25.9	168.8
Hospitals, beds	453	853	1098	1007	1051	787	900	91.7	81.9
Outpatient clinics, visits per shift	3076	4012	4876	2736	5271	6440.0	3800	56.1	78.0
Clubs and houses of culture, places	1100	900	720	700	1250	—	—	97.2	—

Note: “—” no data

Source: Statistical Yearbook of Ukraine. 2012. State Statistics Service of Ukraine. K., 2013. 552 p. P. 207.

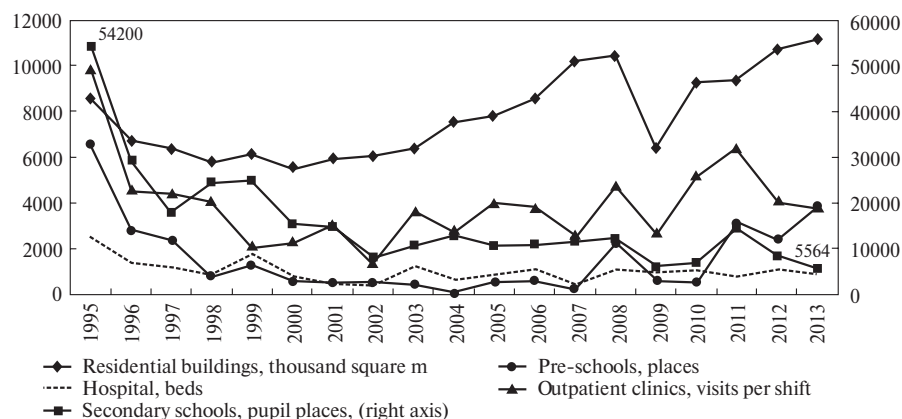

Fig. 1. Commissioning social infrastructure facilities

Source: Statistical Yearbook of Ukraine for 2013. Kyiv. State Statistics Service of Ukraine, 2014.

From 2001 the commissioning of pre-schools was extra low, excluding the years of 2008, 2011 and 2013 (Table 3, Fig. 1). From 2001–2010, the average number of commissioning pupil's places was 650, which is insufficient in terms of the high workload in existing facilities (in 2010 the number of children exceeded the number of pupil places in pre-school by 8.4 thousand (68 % of total)). In 2011–2013 significantly more pupil places were commissioned in pre-schools and reached 3900, but the number of pre-schools, where the number of children exceeds the number of seats, increased to 9.5 thousand (68.5 % of total seats needed).

The number of commissioned dwellings grew steadily until 2009, when it decreased 1.6 times as a consequence of the financial crisis in Ukraine. In rural areas the reduction was 1.5 times the previous level whereas in urban areas it was 2.3 times. The decline was significantly influenced by the decrease of commissioned housing erected by individual developers 2.5 times [12]. From 2010–2012 the number of commissioned dwellings grew and in 2012 exceeded the 2008 level.

The structure of capital investment in housing construction by funding sources changed significantly from 2010–2012. (Table 4). Until 2009, private investors constructed their own apartments and houses and contributed about 60 % of the total amount. Up to 10 % of investments were made through housing mortgage loans from banks and other loans, 11–14 % were funds of enterprises and organizations. The funds from public budget did not exceed 5 % of housing investment. In 2010, the amount and share of contribution by private investors (into own households) increased substantially and continued grow further.

The maintenance of existing housing and keeping it in good condition is important in view of housing challenges in Ukraine. In 2013 the total area of the completely renovated dwelling was 815 thousand sq. m. (including 807 in urban areas and 8 in rural areas); the costs constituted 282.4 million UAH (278.2 million UAH in urban areas and 4.2 million UAH in rural areas). The cost of capital renovations and repairs was 346.6 UAH per sq. m.

Today, the State budget is almost the only source for housing capital renovation/repair. However, the limited funding resulted in the reduction of the works and deterioration of real estate technical conditions, i.e. accelerated aging and service outflow. In 2013 almost 5 million sq. m. of housing (109.5 thousand residents [14]) with high decay rate (dilapidated and wrecking) were in operation. Because of dilapidation and wrecking in 2013 significant area of housing was written-off (almost 335 thousand sq. m.).

Table 4. Capital assets investment in housing construction by funding sources, 2006–2011

Funding sources	2006		2007		2008		2009		2010		2011	
	million UAH	%	million UAH	%	million UAH	%	million UAH	%	million UAH	%	million UAH	%
Total	18581.0	100.0	30343.0	100.0	35533.0	100.0	18052.0	100.0	28000.0	100.0	28413.2	100.0
From them:												
State budget funds	624.8	3.4	603.3	2.0	658.0	1.9	271.3	1.5	191.1	0.7	374.1	1.3
Local budget funds	280.3	1.5	340.7	1.1	383.3	1.1	268.0	1.5	136.4	0.5	183.7	0.6
Own funds of enterprises and organizations	2118.4	11.4	3783.3	12.5	5272.2	14.8	2576.9	14.3	2148.4	7.7	2504.0	8.8
Housing mortgages loans from banks and other loans	1346.7	7.2	2970.2	9.8	3156.2	8.9	1929.1	10.7	1240.0	4.4	1727.5	6.1
The household funds for construction of their own apartments	7019.0	37.8	9879.0	32.6	9495.0	26.7	4796.0	26.6	4653.1	16.6	4469.9	15.7
The household funds for construction of their own houses	5110.0	27.5	8549.0	28.2	11589.0	32.6	5502.0	30.5	16176.2	57.8	15102.9	53.2
Other funds	2081.8	11.2	4217.5	13.9	4979.3	14.0	2708.7	15.0	3454.8	12.3	4051.2	14.3

Source: Capital investment in Ukraine. 2011. Statistical Bulletin. K.: State Statistics Committee, 2012. 44 p. P. 26–30; Capital investment in Ukraine for 2012. Statistical Bulletin. K.: State Statistics Committee, 2013. P. 21–25.

In the context of social infrastructure one general challenge is the increasing load on the social infrastructure due to growing number of consumers. The unsatisfactory state of financial and technical support for social sphere is complicated by the excessive load. As a result of the conflict in eastern Ukraine and Crimea, more than 1 million of Ukrainians were forced to migrate; half of them are children, disabled and the elderly. Particularly, pressure on social infrastructure increased in Donetsk, Kharkiv, Lugansk, Kiev, Zaporozhye and Dnepropetrovsk regions which received 82 % of internally displaced persons. Both government and the population are facing critical problems related to health care provision (including provision of free drugs), provision of preschool and school education; provision of shelter, etc.

This situation requires development of a strategy to overcome the crisis. With the limited state financial resources, it is necessary to attract private and foreign investors. The organizational and legal mechanisms of interaction between government, business and social institutions should be developed in order to attract corporate investment in the social sphere. These may include public-private partnership in large infrastructure projects; multi-channel financing mechanisms; use the opportunities of financial leasing and credit mechanisms, etc.

Social infrastructure is important for the progress of society and the State is responsible for supporting and growing it. Thus, due to the State's limited financial resources, it is necessary to update and improve the investment policy to increase cost efficiency and meet the needs of society. State and local government budgets do not have sufficient resources to invest in the social sector. A perspective solution to the investment problem in housing, culture and tourism, education and health care, is to combine public and private sources for investment programs and projects.

Domestic and international experts emphasize the necessity to attract private capital for both developed and transition economies [6, 7, 8, 13]. Attracting long-term private capital is required to ensure the reliable and uninterrupted operation of infrastructure and provision of sufficient public services.

Conclusions. The article outlines the main trends and characteristics of investment in social infrastructure in Ukraine in the period of 2001–2013. The dynamics of capital asset investment in social infrastructure had no clear tendencies. Decreased investments into the social sector, including investments from the state budget suggest absence of a consistent strategy both in developing and supporting social infrastructure and improvement of the quality and accessibility of social services. The main trends are:

The role of public investment in education and health has increased significantly over the period of 2001–2012 and accounts for almost 30 % of total investments. In housing construction, trade, hotels and restaurants, the state budget investments were insignificant.

The numbers of social facilities being commissioned varied greatly but tended to decrease. The number of commissioned pre-schools was relatively low considering the overload at existing facilities. The numbers of commissioned housing was increasing constantly but varied significantly per region and type of area (e.g. rural/urban).

The specifics of the investment structure by source of construction financing is as follows: the share of investment by private funds of residents in construction of stand-alone housing has increased; the share of investment by private funds of residents, housing mortgage loans from banks, and other loans for construction of private apartments decreased; the share of investment by the state and local budgets and enterprises and organizations decreased.

Accumulation outdated and physically decayed assets, reduction of capital assets growth rate adversely affect the effectiveness of social infrastructure sectors. Consequently, modernization is critical for social reforms, which requires considerable investments.

Considering limited state budget, a mechanism of stimulation of investment in social infrastructure should be developed which uses regional features and attracts more private investment. Social infrastructure has an important role in accelerating socio-economic development, in the formation of labour potential and improving the population's standard of living.

LITERATURE

1. *Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій* (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Лібанової Е.М. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 356 с.
2. *Новиков В.М.* Совершенствование финансирования социальной инфраструктуры на основе новых бюджетных технологий // Демография та социальная экономика. — 2014. — № 1 (21). — С. 121–132.
3. *Економічні та гуманітарні напрями розвитку соціальної інфраструктури* / за наук. ред. В.М. Новікова. — К., 2012. — 510 с.
4. *Бюджетне фінансування соціальних стандартів та послуг* / Н. М. Деева [та ін.] ; ред. Н. М. Деева. — Д. : Видавництво ДНУ, 2007. — 100 с.
5. *Семенов В.В.* Моделювання впливу міжбюджетних трансфертів України на фінансування соціальної інфраструктури // Доповіді Національної академії наук України — 2013. — № 13. — С. 54. [математика, природознавство, технічні науки].
6. *Логачова Л. М.* Інвестиційні підходи до розвитку соціальної інфраструктури [Електронний ресурс] / Л. М. Логачова // Економіка промисловості . — 2009. — № 2. — С. 197–202.
7. *Запатрына И.* Потенциал публично-частного партнерства для развивающихся экономик. — К., 2011. — 152 с.
8. *Akitoby B., Hemming R., and Schwartz G.* Public Investment and Public-Private Partnerships, International Monetary Fund // Economic. — 40 (June 13). — 2007.
9. *Кириленко О. П.* Теорія і практика бюджетних інвестицій : монографія / О.П. Кириленко, Б. С. Малиняк. — Тернопіль : Економічна думка, 2007. — 288 с.
10. *Винниченко Н. В.* Інвестиційне забезпечення соціальної сфери за рахунок місцевих бюджетів розвитку / Н.В. Винниченко // Фінансова система України : зб. наук. праць. — Вип. 9, Ч. 3. — Острог : Національний університет «Острозька академія», 2007. — С. 31–36.
11. *Статистичний щорічник України за 2012 рік.* Державна служба статистики України / за ред. О.Г. Осауленка. — К., 2013. — 552 с.
12. *Статистичний бюлетень «Капітальні інвестиції в Україні»* (січень — грудень 2014 року). — К. : Державна служба статистики України, 2015. — 42 с.
13. *Kessides, I.* Reforming infrastructure: privatization, regulation, and competition. Policy research report. Washington, DC: World Bank, 2004.
14. *Житловий фонд України у 2013 році.* Статистичний бюлетень. — К. : Державна служба статистики України, 2013. — 100 с.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed.) (2006). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukrayini: mozhlyvosti ta napryamy sotsial'nykh investytsiy* [Human Development in Ukraine: opportunities and trends of social investments]. Kyiv: IDSS of NASU [in Ukrainian].
2. Novikov, V.M. (2014). Sovershenstvovanye fyansyrovaniya sotsyal'noy infrastrukturu na osnove novykh byudzhetskikh tekhnologiy [Improvement of the social infrastructure financing on the basis of new budget technologies]. *Demografiya ta sotsyal'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(21), 121-132 [in Russian].
3. Novikov, V.M. (Ed.). (2012). *Ekonomichni ta humanitarni napryamy rozvytku sotsial'noyi infrastruktury* [The economic and humanitarian directions of social infrastructure development]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Deeva, N.M. (Ed.). (2007). *Byudzhetne finansuvannya sotsial'nykh standartiv ta posluh* [Budgetary financing of social standards and services]. D. : Vydavnytstvo DNU : RVV DNU [in Ukrainian].
5. Semenov, V.V. (2013). Modelyuvannya vplyvu mizhbyudzhetnykh transfertiv Ukrayiny na finansuvannya sotsial'noyi infrastruktury [Modeling of the impact of intergovernmental transfers of Ukraine on financing of social infrastructure]. *Dopovidi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny — Reports of National Academy of Science of Ukraine*, 13, 54 [in Ukrainian].
6. Lohachova, L.M. (2009). Investytsiyni pidkhody do rozvytku sotsial'noyi infrastruktury [Investment approaches to the development of social infrastructure]. *Ekonomika promyslovosti — Economics of Industry*, 2, 197-202 [in Ukrainian].
7. Zapatryna, I. (2011). *Potentsyal publychno-chastnoho partnerstva dlya razvyvayushchykh ekonomyk* [The potential of public-private partnerships for developing economies]. K. [in Russian].

8. Akitoby, B., Hemming, R., and Schwartz, G. (2007). Public Investment and Public-Private Partnerships. International Monetary Fund. *Economic Issues*, 40 [in English].
9. Kyrylenko, O.P., Malynyak, B. S. (2007). *Teoriya i praktyka byudzhetnykh investytsiy [The theory and practice of budgetary investment]*. Ternopil : Ekonomichna dumka. 28 [in Ukrainian].
10. Vynnychenko, N.V. (2007). Investytsiynе zabezpechennya sotsial'noyi sfery za rakhunok mistsevykh byudzhetiv rozvytku [Investment security of social services by local development budgets]. *Finansova systema Ukrainy: zb. nauk. pr. — The financial system of Ukraine: Collected papers, Vol. 9, 3, 31-36* [in Ukrainian].
11. *Statystychnyy shchorichnyk Ukrainy za 2012 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2012]*. (2013). Kyiv. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
12. *Statystychnyy byuleten' «Kapital'ni investytsiyi v Ukraini» za sichen' - hruden' 2014 roku [Statistical Bulletin Capital investment in Ukraine. January - December 2014]*. (2015). Kyiv. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
13. Kessides, I. (2004.) *Reforming infrastructure: privatization, regulation, and competition. Policy research report*. Washington, DC: World Bank [in English].
14. *Zhytlovyy fond Ukrainy u 2013 rotsi. Statystychnyy byulleten [The housing stock of Ukraine in 2013. Statistical Bulletin]*. (2013). Kyiv. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.11.2014

УДК 64.044.2

Ю.В. ГОРЕМИКІНА

канд. екон., наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail : J_19@rambler.ru

КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

У статті розглянуто методологічні підходи до оцінювання соціальних послуг та здійснено їх узагальнення, висвітлено пріоритети різних видів оцінювання соціальних послуг. Актуальність даних питань обумовлена необхідністю підвищення ефективності функціонування соціальних послуг в Україні в умовах викликів сучасності. Виділено низку ознак, за якими можна класифікувати підходи до оцінки соціальних послуг, основними з них є: мета оцінювання, методика оцінювання, результати оцінювання. Здійснено спробу класифікації підходів до оцінювання соціальних послуг, що базується на наукових дослідженнях останніх років у напрямі розробки відповідних методик та методології оцінки соціальних послуг. Дана спроба реалізована на основі системного підходу, враховує кількісні і якісні характеристики соціальних послуг.

Ключові слова: соціальні послуги, класифікація, оцінювання соціальних послуг, методичні підходи до оцінювання соціальних послуг.

Ю.В. Горемыкина

канд. экон., наук. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail : J_19@rambler.ru

КЛАССИФИКАЦИЯ ПОДХОДОВ К ОЦЕНКЕ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ

В статье рассмотрены современные методологические подходы к оценке социальных услуг и выполнено их обобщение, освещены приоритеты различных видов оценивания социальных услуг. Актуальность данных вопросов обусловлена необходимостью повышения эффективности функционирования социальных услуг в Украине в условиях вызовов современности. Выделен ряд признаков, по которым можно классифицировать подходы к оценке социальных услуг, наиболее общие среди них: цель оценивания, методика оценивания, результаты оценивания. Осуществлена попытка классификации подходов к оценке социальных услуг, которая базируется на научных исследованиях последних лет в направлении разработки соответствующих методик и методологии оценки социальных услуг. Попытка классификации, сформированная на основании системного подхода, учитывает количественные и качественные характеристики социальных услуг.

Ключевые слова: социальные услуги, классификация, оценка социальных услуг, методические подходы к оценке социальных услуг.

© ГОРЕМИКІНА Ю.В., 2015

Yu. V. Goremykina

Ph.D. in econ., Researcher, Ptukha Institute for demography and social studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail : J_19@rambler.ru

THE CLASSIFICATION OF THE APPROACHES FOR THE EVALUATION OF SOCIAL SERVICES

This article reviews the methodological approaches to the evaluation of social services and generalizes them, highlights the priorities for different kinds of evaluation of social services. The relevance of these issues is caused by the need to enhance the functioning of social services in Ukraine in terms of today's challenges.

The author identifies a number of features, giving the possibility to classify the approaches to the evaluation of social service. They are: the objective of evaluation, the methodic of evaluation, and the results of evaluation. The author proposes a classification of approaches to the evaluation of social services, which is based on recent researches in the field of development of methods and techniques of evaluation of social services. The introduced classification is built on systematic approach and takes into account quantitative and qualitative characteristics of social services.

Key words: *social services, classification, evaluation of social services, methodological approaches to the evaluation of social services.*

Постановка проблеми. Відомі на сьогодні у світі методологічні підходи до оцінювання соціальних послуг не мають систематизованого характеру, розрізнені та не узгоджені. Методологічна недосконалість обмежує можливості розроблення та застосування дієвого інструментарію оцінювання, придатного для практичного застосування. Класифікація методологічних та методичних підходів до оцінювання соціальних послуг дає можливість розробниками програм оцінювання обрати оптимальний спосіб оцінювання на будь-якому рівні надання соціальних послуг, врахувати специфіку діяльності конкретного провайдерів соціальних послуг, а також потреби споживачів. Створення такої класифікації сприятиме формуванню комплексного підходу до оцінки надання соціальних послуг, що забезпечить вищу якість та адекватність оцінювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками опубліковано наукові роботи, у яких висвітлено окремі підходи до оцінювання соціальних послуг та різні аспекти даної проблеми: роботи С. Крупи (S. Krupa), А. Гоней (A. Honey), К. Ньюмен (K. Newman), Н. Булейн (N. Bullain), С. Баркера (S. Barker), М. Дімітрової (M. Dimitrova), Р. Тофтисової-Матерон (R. Toftisova-Materon). Зокрема, С. Крупа (S. Krupa) особливу увагу приділяє комбінації об'єктивних та суб'єктивних методів оцінювання соціальних послуг, а М. Дімітрова (M. Dimitrova) та Р. Тофтисова-Матерон (R. Toftisova-Materon) розглядають специфіку систем надання соціальних послуг у країнах ЄС, включаючи особливості процедур оцінювання. Серед вітчизняних науковців варто відзначити О. Макарову (O. Makarova). Авторський колектив під її керівництвом запропонував проект концепції моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг.

Сучасні підходи до оцінки соціальних програм, проектів, послуг і якості інформаційного забезпечення соціальної політики розроблені В. Саріогло (V. Sariohlo), Н. Комаровою (N. Komarova), П. Романовим (P. Romanov) та Є. Ярською-Смирновою (E. Yars'ka-Smyrnova) [1, 2, 3, 5, 6, 8]. У деяких європейських країнах функціонують практичні інструменти оцінювання соціальних послуг, наприклад «картка соціальних послуг» в Італії та «Зірковий рейтинг» в Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії.

Мета статті. Метою статті є побудова класифікації методологічних підходів до оцінювання соціальних послуг на основі розроблених принципів класифікації та класифікаційних ознак.

Виклад основного матеріалу. З позиції системного підходу процес оцінювання соціальних послуг передбачає наявність набору елементів: визначальної для суб'єкта і об'єкта оцінювання мети, методики, на основі якої будується алгоритм оцінювання та результатів оцінювання. Відповідно методологічний підхід до оцінювання соціальних послуг можна представити як загальну стратегію дослідження процесу оцінювання соціальних послуг, яка передбачає формулювання мети оцінювання, виокремлення ракурсів розгляду об'єкта та суб'єкта оцінювання, розробку способів формалізації даних.

У найзагальнішому вигляді будь-яка класифікація — це система розподілу об'єктів (процесів, явищ) за групами відповідно до певних характеристик. Здійснення класифікації передбачає виокремлення найбільш суттєвих ознак певних методологічних підходів.

Для класифікації методологічних підходів до оцінювання соціальних послуг доцільно виокремлювати дві найбільш суттєві ознаки: стан застосування підходу та елемент процесу оцінювання соціальних послуг, на якому зосереджується підхід. За станом застосування підходу виділяються: підходи, що використовуються на практиці, та підходи, які існують у вигляді розробок. Зазначимо, що більшість підходів до оцінювання соціальних послуг належать до другого типу, оскільки їх реалізація на практиці пов'язана з заходами державної соціальної політики окремо взятих країн та фінансуванням соціального захисту. Підходами другого типу є італійський підхід (картка соціальних послуг) та британський підхід («Зірковий рейтинг»).

Методологічні підходи до оцінювання соціальних послуг відрізняються між собою і орієнтованістю на різні елементи процесу оцінювання соціальних послуг. Так, підходи П. Романова (P. Romanov) та Е. Ярської-Смирнової (E. Yars'ka-Smyrnova), С. Крупи (S. Krupa), Н. Зубової (N. Zubova) зосереджуються на меті оцінювання і розглядають соціальну послугу як об'єкт оцінювання. Н. Комарова (N. Komarova), О. Макарова (O. Makarova), В. Саріогло (V. Sariohlo) основну увагу приділяють методиці оцінки соціальних послуг та методам, що при цьому використовуються. К. Ньюмен (K. Newman), М. Дімітрова (M. Dimitrova), Р. Тофтисова-Матерон (R. Toftisova-Materon) фокусуються на результатах оцінювання. Крім того, орієнтованістю на результати вирізняються британський («Зірковий рейтинг»), італійський (картка соціальних послуг) та німецький підходи.

Щодо змісту кожного з названих елементів триває певна наукова дискусія. В першу чергу вона стосується загальної мети оцінювання: виникає питання про те, які саме інтереси повинні відігравати визначальну роль у формулюванні мети оцінювання соціальних послуг. У вирішенні цього питання можна виокремити три основні підходи: 1) мета оцінювання повинна відображати інтереси одержувачів соціальних послуг (С. Крупа (S. Krupa), британський та італійський підходи), 2) мета оцінювання повинна відображати інтереси організації-надавача (П. Романов (P. Romanov) та Е. Ярська-Смирнова (E. Yars'ka-Smyrnova)); 3) мета оцінювання повинна відображати інтереси держави (Н.Зубова (N. Zubova), К. Ньюмен (K. Newman), М. Дімітрова (M. Dimitrova), Р. Тофтисова-Матерон (R. Toftisova-Materon)).

Серед елементів процесу оцінювання окремої уваги потребує методика оцінювання. Соціальну послугу як об'єкт оцінювання можна оцінювати за допомогою кількісних та якісних методів, при цьому за типом оцінювання виділяють зовнішнє, внутрішнє та змішане оцінювання.

Так, у роботі П. Романова (P. Romanov) та Е. Ярської-Смирнової (E. Yars'ka-Smyrnova) [5, С. 26] соціальні послуги розглядають у двох вимірах оцінювання: кількісний (час очікування послуги; час надання послуги; характеристики обладнання, інструментів, матеріалів; повнота надання послуги) і якісний (репутація організації, знання (обізнаність щодо потреб клієнтів), компетентність та майстерність виконавця послуги; доступність персоналу; ефективність комунікації виконавця і споживача, реакція співробітників (бажання і здатність швидко надати послугу), чемність, чуйність персоналу; довіра до персоналу; надійність, безпека; зовнішній вигляд співробітників, фізична обстановка, естетика інтер'єру, комфортність умов обслуговування). Особливий інтерес у даному контексті становлять роботи Славомира Крупи (S. Krupa). Розглядаючи питання кількісних та якісних характеристик соціальних послуг він порівнює пріоритети під час виконання кількісного та якісного оцінювання [3] і пропонує здійснювати комплексну оцінку на основі комбінації об'єктивних та суб'єктивних методів. Основну увагу при цьому приділено відносній важливості індивідуальних ставлень до різних об'єктивних та суб'єктивних аспектів оцінки протягом різних періодів життя громадянина.

Для оцінювання більшості з наведених характеристик необхідним є дослідження думки споживачів відповідних послуг. Проте, на думку Н. Зубової (N. Zubova) [2, С. 197–201], об'єктивну оцінку соціальної послуги з боку її споживачів ускладнює невизначеність довготривалого ефекту від наданої соціальної послуги, багатократне користування соціальною послугою впродовж тривалого періоду часу і неможливість порівняння через відсутність професійних знань у відповідній галузі. До того ж, послуга може бути не індивідуальною, а комплексною, тобто наданою кількома спеціалістами (соціальним працівником, психологом, юристом тощо) — оцінка якості праці у такому випадку поширюється на всю групу.

Оцінювання може бути внутрішнім, зовнішнім або змішаним. У першому випадку суб'єктами оцінки є «учасники команди, яка реалізує соціальний проект» [1, С. 11–13] або співробітники відповідної установи, що надає певні соціальні послуги. У другому випадку оцінювання виконують спеціалісти, незалежні від керівників програми. Це можуть бути представники різних державних організацій (державних комісій з розслідування, аудитори, спеціалісти в галузі науково-дослідної роботи тощо) або неурядових організацій — аналітичних центрів і фондів, ЗМІ, комерційні консультанти.

У роботі [1, С. 11] зазначено, що залежно від того, який тип оцінювання обрано, необхідно диференціювати методи дослідження. Внутрішня оцінка програми, спрямована на удосконалення процесу її реалізації, має супроводжуватися постійною рефлексією щодо впровадження та реалізації проекту. Методи дослідження тут найрізноманітніші: фокус-групи, глибинне інтерв'ю, анкетування тощо. Проведення зовнішньої оцінки залежить від мети оцінювання, характеристики проекту, етапу його реалізації. Для зовнішнього оцінювання застосовують, як правило, точні методи дослідження: анкетування, формування бази даних за кількісними показниками та ін. В. Новіков (V. Novikov) вказує на необхідність відновлення програмно-цільового

Основні пріоритети кількісної та якісної оцінки соціальних послуг [3]

Аспект оцінювання соціальних послуг	Формулювання пріоритету	
	При кількісному оцінюванні	При якісному оцінюванні
Щодо споживачів послуг	Споживач послуг як об'єкт	Споживач послуг як суб'єкт
	Програми для відділень, груп	Індивідуальна програма розвитку для кожного клієнта
	Кількість споживачів послуг	Задоволення споживачів послуг
Щодо працівників	Наголос на кількості працівників у відношенні до кількості клієнтів	Наголос на кваліфікованості працівників та на її безперервному підвищенні
	Наголос на виконанні робочих обов'язків окремими особами	Наголос на працю в групі та кооперацію
Щодо організації	Наголос на організаційному порядку	Наголос на візії, покликання та стратегію організації
	Галузевий підхід (окремий розгляд функціонування охорони здоров'я, соціального захисту, освіти тощо)	Мультигалузевий підхід
Щодо громади	Підтримка резиденційних послуг — інституціоналізація	Підтримка послуг у польових умовах та в громаді — деінституціоналізація
	Послуги, що надаються лише для користувачів установи	Послуги, що надаються також для громадськості
	Безконкурентне середовище одного надавача послуг	Конкурентне середовище кількох надавачів послуг
	Охорона субкультурного середовища в установі	Підтримка інтеграції жителів до місцевої громади

методу розробки перспектив соціальної інфраструктури [4]. Оскільки впровадження інструментарію оцінки соціальних послуг є однією з перспектив розвитку соціальної інфраструктури, то частково такий підхід може бути використаний під час формування принципів оцінювання.

Серед сучасних підходів до оцінювання соціальних послуг особливого значення набувають ті, які вже застосовані на практиці та орієнтовані на результат оцінювання як на елемент процесу оцінювання соціальних послуг. Результати як елемент процесу оцінювання передбачають наявність регламентованої форми їх представлення та певного періоду, за який планується отримати результати. В даному випадку мова йде про міжнародну практику.

Для оцінювання соціальних послуг багато європейських країн використовують системи моніторингу та оцінки (МО). Сутність систем МО — перевірка результатів, досягнення яких уряди обіцяли своїм громадянам. Здійснення такої перевірки передбачає можливість забезпечення реальних доказів досягнення тих чи інших результатів. Характерною рисою систем МО у країнах ЄС є постановка цілей, яка починається з базових індикаторів рівня, потім додається бажаний рівень удосконалень і в результаті формулюються цілі проведення моніторингу та оцінювання. Зазвичай цілі окреслю-

ють відповідно до передбачуваних підсумків або очікуваного рівня ресурсів упродовж цільового періоду. Встановлення цілей відбувається щорічно (інколи щоквартально). Розраховані більш ніж на три роки цілі вважають некоректними [6, С. 37–38].

Варто зазначити, що деякі системи МО тісно пов'язані з існуванням державних стандартів надання послуг (встановлюють мінімальний рівень обслуговування для кожного елемента служби забезпечення), призначених для всіх видів громадських послуг (у тому числі і для соціальних). Найбільш яскраво цей зв'язок виявляється у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, де оцінювання соціальних послуг фактично означає встановлення їх відповідності державним стандартам мінімальних послуг [7, С. 25].

За принципом системності системи МО можна віднести до підходів, що зосереджені на результатах і охоплюють усі аспекти надання соціальної послуги, а за принципом узагальнення постулатів це національні, багатокomпонентні, об'єктивні підходи, які передбачають використання двомірної шкали і забезпечують оцінку у часі.

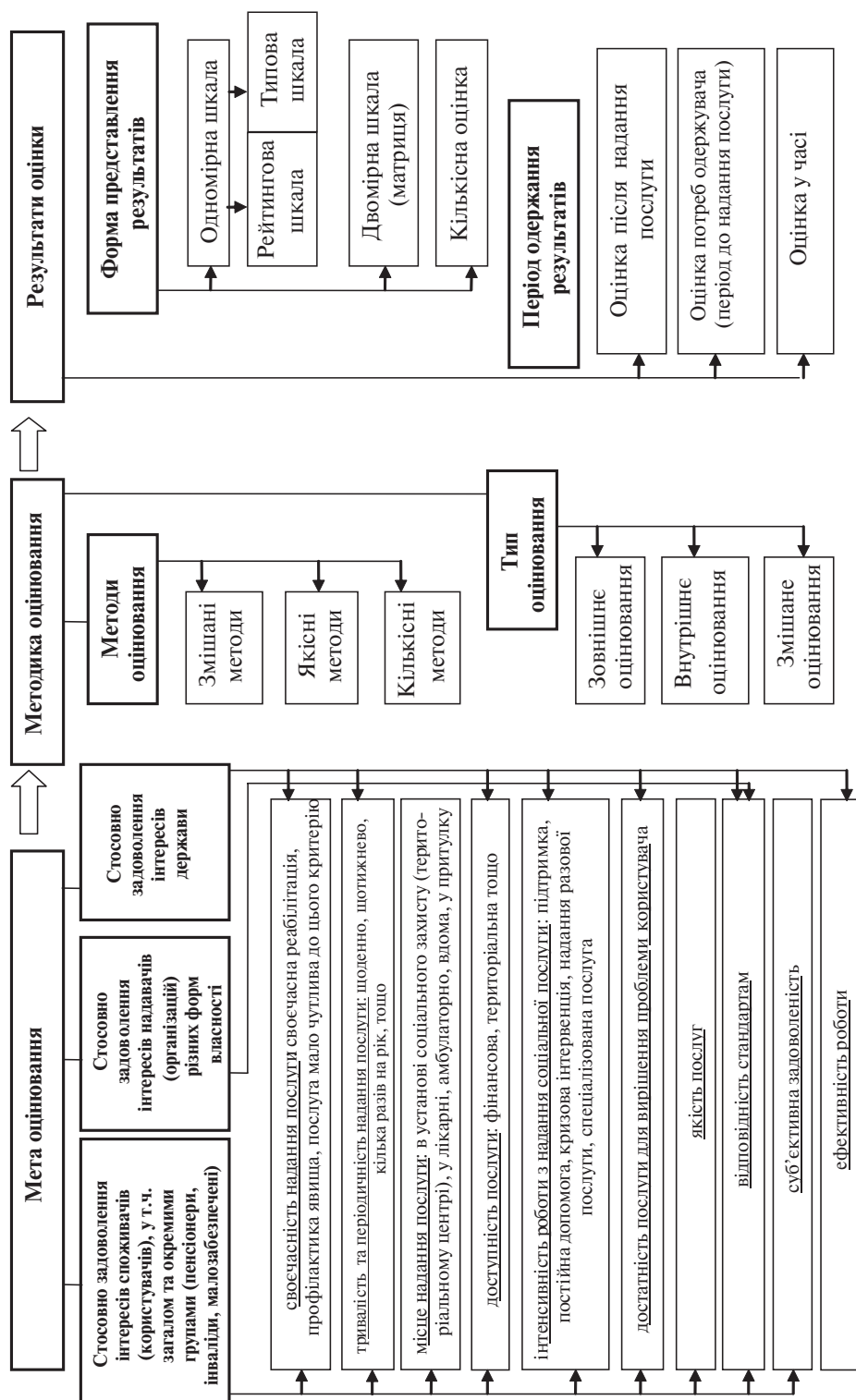
Серед підходів до оцінювання соціальних послуг інтерес становлять і окремі підходи, впроваджені в деяких європейських країнах, зокрема Великій Британії, Італії, Німеччині. Починаючи з 2006 року, у Великій Британії публікують «Зірковий рейтинг», основне завдання якого — оцінка якості результатів роботи надавачів соціальних послуг. Комісія якості турботи визначає рейтингове місце кожної місцевої ради в адміністрації графства (еквівалентно району в Україні), яке показує, чи добре працює рада і чи спроможна поліпшити роботу в майбутньому. Значення рейтингової шкали — від нуля до трьох зірок (три зірки означають найкращу роботу). Низький рейтинг соціальних послуг призводить до низької СРА-оцінки, а це, у свою чергу, — до того, що уряд вводить обмеження на витрачання радою власних коштів [6, С. 38; 9].

Для визначення «Зіркового рейтингу» використовують свідчення з різних джерел: інтерв'ю зі співробітниками організації та споживачами послуг; щорічна інформація, яку надає організація для врахування думки користувачів соціальних послуг; опитування громадян, їхніх родичів, інших фахівців, які беруть участь у наданні соціальних послуг, щодо якості роботи служби; зауваження та побажання громадян щодо послуг тощо.

Для інтерпретації даних використовується принцип ключових напрямів нормативної оцінки (key lines of regulatory assessment, скорочено — KLORA). KLORA застосовується з метою формування думки про те, наскільки соціальна служба (чи організація — надавач соціальних послуг) у результаті відповідає національним мінімальним стандартам за кожною з груп населення, які вона обслуговує [9].

«Зірковий рейтинг» фокусується на суб'єкті оцінювання, яким є діяльність установ, впроваджується на національному рівні з використанням рейтингової шкали та інтегральних показників і позиціонується як змішаний тип оцінювання.

Соціальні послуги в Італії оцінюють за допомогою «картки соціальних послуг». У ній фіксуються оцінки з боку клієнтів або осіб, які їх представляють. Фактично картка є інструментом комплексного оцінювання соціальних послуг у країні. У картці соціальних послуг обов'язково зазначено критерії оцінювання послуг, умови роботи організації та умови оцінювання її роботи клієнтами або особами, які представляють клієнтів. Кожний регіон має власні стандарти, які повинні відповідати вимогам мінімальних, встановлених на центральному рівні Міністерством соціальної солідарності.

Класифікація підходів до оцінки соціальних послуг за основними елементами процесу оцінювання
Джерело: складено автором.

У Німеччині для оцінки соціальних послуг велике значення має думка споживачів. База критеріїв оцінки соціальних послуг (програм, проектів) охоплює прості показники доступності, затребуваності й адекватності соціальної пропозиції попиту клієнта, вдосконалення процесу надання соціальних послуг. Варто вказати на наявність у Німеччині тенденції до оцінювання соціальних послуг за допомогою економічних критеріїв, оскільки тут, як і в більшості європейських країн, результати такого оцінювання (діяльності відповідних організацій) тісно пов'язані з державним фінансуванням діяльності закладів, що надають соціальні послуги.

Італійський та німецький підходи основну увагу приділяють об'єктам оцінювання — безпосередньо соціальній послугі та основним аспектам її надання. Ці підходи здебільшого реалізуються на регіональному рівні з використанням об'єктивних і суб'єктивних показників, для них характерне оцінювання послуги лише після її надання.

Виходячи з викладеного вище, змістовне наповнення самого процесу оцінювання соціальних послуг свідчить про раціональність класифікації методичних підходів до оцінювання соціальних послуг відповідно до зосередженості на конкретних елементах процесу оцінювання. Класифікацію представлено на рисунку.

Загалом процес оцінювання соціальних послуг доцільно демонструвати у вигляді набору інформації з використанням умовних позначень:

$\langle PB, T, K, SP, XP, IP, SN, BK, CI, FP, M, BA, PA, BPA, ZO, CD, RFZ, PK \rangle$,

де PB — рівень оцінки (pv_1 — національний, pv_2 — регіональний, pv_3 — рівень адміністративного району, pv_4 — міста, селища, села, району у місті, pv_5 — конкретної організації або установи);

T — тип оцінювання (n_1 — внутрішнє, n_2 — зовнішнє, n_3 — змішане);

K — множина критеріїв оцінки. Для вимірювання ефективності соціальних послуг необхідно визначити систему критеріїв та показників їх вимірювання: k_1 — множина містить один критерій (скалярний критерій); k_2 — множина містить декілька критеріїв (векторний критерій);

SP — характеристика системи показників (cn_1 — система часткових показників; cn_2 — наявний інтегральний показник);

XP — характеристика часткових показників (xn_1 — використання абсолютних показників; xn_2 — відносних; xn_3 — натуральних; xn_4 — суб'єктивних; xn_5 — об'єктивних; xp_6 — використання узагальнюючих показників);

IP — характеристика інтегрального показника (in_1 — однокомпонентний показник; in_2 — багатокомпонентний показник);

SN — спосіб нормування інтегрального показника (cn_1 — на розмах варіації; cn_2 — за розміром дисперсії; cn_3 — за середнім; cn_4 — за нормативним (цільовим) значенням показника);

BK — спосіб визначення вагових коефіцієнтів для обчислення інтегрального показника (vk_1 — експертний; vk_2 — за внеском до загальної дисперсії);

CI — спосіб інтеграції показників для розрахунку інтегрального показника;

FP — форма представлення результатів оцінки (fp_1 — одномірний шкала (fp_{11} — рейтингова, fp_{12} — типова); fp_2 — двомірний шкала (матриця); fp_3 — кількісна оцінка);

M — множина методів аналізу для діагностики проблемної ситуації та формулювання обмежень і критеріїв (m_1 — кількісні (m_{11} — багатомірні методи (m_{111} — факторний, m_{112} — кластерний аналіз), m_{12} — регресійні та кореляційні методи, які засто-

совуються для визначення взаємозв'язку між змінними, m_{13} – метод статистичної теорії прийняття рішень (m_{131} – теорія масового обслуговування, m_{132} – теорія ігор) для вірогідного опису реакції споживачів на зміни ситуації на ринку послуг, m_{133} – моделі мережевого планування та управління, m_{134} – імітаційні методи); m_2 – експертні методи (m_{21} – кейс-метод, покроковий розбір ситуації, m_{22} – «мозкової атаки»); m_3 – змішані методи (m_{31} – методи теорії нечітких множин, m_{31} – методи аналізу ієрархій);

ВА – множина методів вимірювання переваг однієї альтернативи перед іншою (va_1 – використання номінальної (класифікаційної) шкали; va_2 – рангової шкали; va_3 – кількісної шкали; va_4 – експертної оцінки за допомогою коментарів; va_5 – експериментальної оцінки; va_6 – оцінки на основі продукційних правил);

ПА – система формування переваг. Позиція щодо переваг однієї альтернативи перед іншою може формуватися однією особою (експертом) або колективом. Відповідно завдання оцінки ефективності соціальних послуг можна класифікувати на завдання індивідуального і колективного прийняття рішень (pa_1 – формування переваг альтернатив однією особою; pa_2 – колективом);

ВПА – вирішальне правило, що показує систему переваг однієї з альтернатив, ним експерт користується в своїй роботі;

ЗО – вид задачі оцінки (детермінований вид (zo_1); вірогідний (zo_2); невизначений (zo_3));

СД – способи дослідження системи (sd_1 – цілісної; sd_2 – по частинах);

РФЗ – рівень формалізації постановки та вирішення задачі (rfz_1 – неформалізований евристичний підхід; rfz_2 – формально-евристичний підхід; rfz_3 – повністю формалізований підхід);

РК – рівень комп'ютеризації процедур оцінювання соціальних послуг (rk_1 – відсутня інформаційно-програмна підтримка процедур метода; rk_2 – частина або всі процедури реалізовані у вигляді діалогової комп'ютерної системи; rk_3 – метод реалізований у вигляді інтелектуальної системи).

Даний набір інформації є джерелом формування основних класифікаційних ознак методичних підходів до оцінювання соціальних послуг. Такими ознаками можна вважати рівень здійснення оцінки, систему аналізування, методи, застосовані під час оцінювання.

Аналіз методологічних підходів до оцінювання та наведені схеми їх узагальнення свідчать, що класифікація цих підходів повинна базуватись на двох загальних принципах: 1) принцип системності (полягає у виділенні головних елементів процесу оцінювання, що є спільними для усіх підходів); 2) принцип узагальнення постулатів (надає спільним постулатам, що існують у розрізних підходах до оцінювання соціальних послуг, роль основних класифікаційних ознак).

Наведені приклади підтверджують наявність певної специфіки у підходах до оцінювання соціальних послуг, перш за все це стосується джерел інформації про стан надання соціальних послуг або дієвість певної соціальної програми, у зв'язку з тим, що вони меншою мірою представлені показниками офіційної статистики, а більшою – базуються на різних видах анкетних опитувань. Це зумовлює певну складність у класифікації підходів до оцінювання соціальних послуг, оскільки інтерпретація цілей і змісту анкетних опитувань може варіюватись залежно від точки зору сторони, що виконує оцінювання. Саме тому важливою є роль органів статистики – вони здатні забезпечити оцінювача об'єктивною інформацією стосовно функціонування системи

надання соціальних послуг. Однак, для досягнення цієї мети збирати необхідно не лише кількісні дані, а й інформацію щодо якісних характеристик соціальних послуг. Необхідним є створення обширної універсальної статистичної бази, яка враховувала б різнобічні характеристики соціальних послуг, у тому числі оцінку користувачами. Таку статистичну базу можна сформувати у кілька кроків: 1) систематизація підходів до оцінювання соціальних послуг та виділення в межах основних підходів спільних чи аналогічних індикаторів або/і показників, 2) визначення обсягу наявної інформації, яка може характеризувати обрані показники чи індикатори у доступних статистичних базах; 3) визначення обсягу та змісту інформації, яка є необхідною, однак відсутня; 4) розробка відповідних шаблонів для узагальнення даних та їх введення у статистичну звітність.

Найбільш ефективно зазначене завдання в Україні має змогу виконати Державна служба статистики, яка має значний обсяг кількісної інформації стосовно соціальних послуг та потенціал для здійснення нових статистичних спостережень.

Висновки. Представлена класифікація підходів до оцінювання соціальних послуг базується на тому, що надання соціальних послуг — певний складний механізм, який характеризується великою кількістю параметрів та взаємозв'язків і багаторівневою ієрархічною конструкцією. Елементи цієї конструкції взаємодіють між собою та з зовнішнім середовищем, тому розробка і систематизація підходів до оцінювання соціальних послуг має враховувати особливості функціонування і взаємодії елементів. Отримання відповідних характеристик допоможе визначити параметри всієї системи.

У процесі дослідження й оцінювання роботи системи надання соціальних послуг важливо враховувати якісні, суб'єктивні судження щодо якості, ефективності надання або задоволеності соціальними послугами, які характеризуються високим ступенем невизначеності. Усвідомлення складності такого завдання зумовлює необхідність використання системного підходу до класифікації методик оцінювання системи соціальних послуг.

Водночас формування методичних підходів до оцінювання соціальних послуг тісно пов'язане з об'єктивною інформаційною базою, якою повинні оперувати органи статистики. На сьогодні частково таку інформаційну базу має Державна служба статистики України, однак для того, щоб база набула вичерпного характеру і стала надійним підґрунтям для оцінювання соціальних послуг необхідно активізувати збирання інформації щодо різних аспектів надання соціальних послуг на первинному рівні, налагодити обмін інформацією з недержавними надавачами соціальних послуг на постійній основі. Практична реалізація цих рекомендацій у сучасних умовах є реальною і потребує мінімальної кількості ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деякі аспекти оцінки ефективності надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / за ред. Н.М. Комарової; Державна соціальна служба для дітей, сім'ї та молоді. — К. : [Б. в.], 2005. — 124 с.
2. Зубова Н.Ю. Качество социального обслуживания / Н.Ю. Зубова // Социальная работа и сестринское дело в системе здравоохранения и социальной защиты населения: проблемы профессиональной деятельности и перспективы подготовки кадров : материалы Межрегион. науч.-практ. конф., 22–23 апреля 2008 г. / Уральская государственная медицинская академия; под ред. К.В. Кузьмина. — Екатеринбург, 2008. — 459 с.

3. Крупа С. Якість в соціальних послугах: тренінг для соціальних працівників в Україні [Електронний ресурс] / Крупа С. та кол.; пер. М. Фоллріхова. Грант «Open Society Foundation». — Режим доступу : <http://www.inteldisability-coalition.kiev.ua/treningi.htm> — Назва з титул. екрана.
4. Новіков В.М. Політика розвитку соціальної інфраструктури: підсумки та проблеми / В.М. Новіков // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 1. — С. 125–133.
5. Оценка эффективности деятельности учреждений социальной поддержки населения / под ред. П.В. Романова, Е.Р. Ярской-Смирновой. — М. : Московский общественный научный фонд; Центр социальной политики и гендерных исследований, 2007. — 234 с. — (Серия «Научные доклады: независимый экономический анализ»).
6. Проект концепції (моделі) моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг / за ред. О.В. Макарової. — Умань : СПД Сочинський, 2008. — 148 с.
7. Соціальні послуги: як побудувати українську модель на європейських підходах [Електронний ресурс] / Проект «Посилення регіональних соціальних служб в Україні». — Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/data?t=1&q=2174>
8. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики : [моногр.] / [Макарова О.В., Сaporігло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. — 248 с.
9. Audit Commission [Electronic resource]. — Access mode : <http://www.audit-commission.gov.uk/pages/default.aspx>

REFERENCES

1. Komarova, N.M. (Ed.). (2005). *Deiaki aspekty otsinky efektyvnosti nadannia sotsial'nykh posluh riznym katehoriiai kliientiv tsentriv sotsial'nykh sluzhb dlia sim'i, ditej ta molodi* [Certain aspects of evaluating the efficiency of social services for various categories of clients of social services for family, children and youth]. Derzhavna sotsial'na sluzhba dlia ditej, sim'i ta molodi. Kyiv [in Ukrainian].
2. Zubova, N.Yu. (2008). Kachestvo sotsyal'nogo obsluzhyvaniya (2008) [The quality of social service] *Sotsyal'naia rabota i sestrynskoe delo v systeme zdavookhraneniya i sotsyal'noj zaschyty naseleniya: problemy professyonal'noj deiatel'nosti i perspektivy podgotovky kadrov: materiyaly Mezhdrehyon. nauch.-prakt. konf., 22–23 apreliya 2008 g.* — *Social work and nursing in health care and social protection: problems and prospects of professional activity training: the publications of interregional scientific-practical. conf., April 22–23, 2008 year* [Ekaterynburh: Ural'skaia gosudarstvennaia medytynskaia akademyia [in Russian].
3. Krupa, S. Yakist' v sotsial'nykh posluhakh : treninh dlia sotsial'nykh pratsivnykiv v Ukraini [The quality of social services: training for social workers in Ukraine]. Retrieved from: <http://www.inteldisability-coalition.kiev.ua/treningi.htm> [in Ukrainian].
4. Novikov, V. M. (2005). Polityka rozvytku sotsial'noi infrastruktury: pidsumky ta problemy [The policy of the development of social infrastructure: results and problems]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy, 1*, 125–133 [in Ukrainian].
5. Romanova, P.V., Yarskoj-Smyrnovoj, E.R. (Eds.). (2007). *Otsenka efektyvnosti deiatel'nosti uchrezhdenyj sotsyal'noj podderzhky naseleniya* [The evaluation of the efficiency of activity of the institutions of social support]. Moskovskij obschestvennyj nauchnyj fond; Tsent sotsyal'noj polytyky y hendernykh yssledovanyj, Moscow [in Russian].
6. Makarova, O.V. (Ed.). (2008). *Proekt kontseptsii (modeli) monitorynhu ta otsiniuvannia sektoru sotsial'nykh posluh* [The project of the concept (model) for monitoring and evaluation of social services]. SPD Sochyns'kyj, Uman' [in Ukrainian].
7. Sotsial'ni posluhy: iak pobuduvaty ukrains'ku model' na ievropejs'kykh pidkhodakh [Social Services: how to build a Ukrainian model based on European approaches]. Retrieved from: <http://eu.prostir.ua/data?t=1&q=2174> [in Ukrainian].
8. Libanova, E.M. (Ed.) (2010). *Yakist' informatsijnoho zabezpechennia sotsial'noi polityky : monohr. [The quality of information provision of social policy: monograph.]* Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].
9. Audit Commission Retrieved from: <http://www.audit-commission.gov.uk/pages/default.aspx> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.08.2014

УДК 330.101.8

О.А. ГРИШНОВА

д-р екон. наук, проф., каф. екон. підприємства
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
E-mail: grishnova@ukr.net

О.Г. БРІНЦЕВА

канд. екон. наук, доц. каф. упр. персон. та економіки праці,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
ім. В. Гетьмана»
E-mail: o.brintseva@gmail.com

ФІКТИВНИЙ ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ: СУТНІСТЬ, ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ, ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ

Поширення непродуктивних форм людського капіталу, процеси його фіктивізації в сучасних умовах набувають глобального масштабу, суттєво впливаючи на формування, нагромадження та використання людського капіталу на всіх рівнях. У контексті еволюції концепції людського капіталу досліджено сутність, характерні особливості та сфери виникнення його нової непродуктивної форми — фіктивного людського капіталу. Запропоновано визначати його як сформований і накопичений людиною в результаті непродуктивних та протиправних інвестицій (або деформований в результаті тривалого невикористання) певний запас фіктивних характеристик здоров'я, знань, навичок, здібностей, який цілеспрямовано використовується цією людиною в соціально-трудових відносинах, не сприяє зростанню продуктивності праці, але при цьому впливає на зростання доходів свого власника, зменшуючи можливий прибуток підприємства та національний дохід. Проведено порівняльну характеристику реального і фіктивного людського капіталу за ключовими ознаками. Запропоновано матрицю виокремлення непродуктивних форм людського капіталу — негативного, віртуального та фіктивного. Залежно від сфер формування виокремлено фіктивний капітал: освіти, професійних навичок і здоров'я. Визначено, що процеси фіктивізації людського капіталу відбуваються як за рахунок створення нового фіктивного людського капіталу, так і шляхом перетворення реального людського капіталу на фіктивний у результаті тривалого невикористання або цілеспрямованих деформацій. Виділено чинники фіктивізації людського капіталу в Україні, обгрунтовано напрями зменшення їх негативного впливу.

Ключові слова: непродуктивні форми людського капіталу, фіктивний людський капітал, деструктивний людський капітал, віртуальний людський капітал, чинники фіктивізації, фіктивний капітал освіти, фіктивний капітал професійних навичок, фіктивний капітал здоров'я.

Е.А. Гришнова,

д-р екон. наук, проф., каф. екон. підприємства
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
E-mail: grishnova@ukr.net

© ГРИШНОВА О.А., БРІНЦЕВА О.Г., 2015

Е.Г. Бринцева,

канд. экон. наук, доц. каф. упр. персон. и экономики труда,
ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет
им. В. Гетьмана»

E-mail: o.brintseva@gmail.com

ФИКТИВНЫЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ: СУЩНОСТЬ, ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ, ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ

Распространение непроизводительных форм человеческого капитала, процессы его фиктивизации в современных условиях приобретают глобальный масштаб, существенно влияя на формирование, накопление и использование человеческого капитала на всех уровнях. В контексте эволюции концепции человеческого капитала исследована сущность, характерные особенности и сферы возникновения его новой непроизводительной формы — фиктивного человеческого капитала. Предложено определять его как сформированный и накопленный человеком в результате непроизводительных и противоправных инвестиций (или деформированный в результате длительного неиспользования) определенный запас фиктивных характеристик здоровья, знаний, навыков, способностей, который целенаправленно используется этим человеком в социально-трудовых отношениях, не способствует росту производительности труда, но при этом влияет на рост доходов своего владельца, уменьшая возможную прибыль предприятия и национальный доход. Проведена сравнительная характеристика реального и фиктивного человеческого капитала по ключевым признакам. Предложена матрица выделения непроизводительных форм человеческого капитала — негативного, виртуального и фиктивного. В зависимости от сфер формирования выделен фиктивный капитал: образования, профессиональных навыков, здоровья. Определено, что процессы фиктивизации человеческого капитала происходят как за счет создания нового фиктивного человеческого капитала, так и путем преобразования реального человеческого капитала в фиктивный в результате длительного неиспользования или целенаправленных деформаций. Выделены факторы фиктивизации человеческого капитала в Украине, обоснованы направления уменьшения их негативного влияния.

Ключевые слова: непроизводительные формы человеческого капитала, фиктивный человеческий капитал, деструктивный человеческий капитал, виртуальный человеческий капитал, факторы фиктивизации, фиктивный капитал образования, фиктивный капитал профессиональных навыков, фиктивный капитал здоровья.

O.A. Grishnova

ScD in Economics, Professor at the Department of Enterprise Economics
Taras Shevchenko National University of Kyiv
03022, Ukraine, Kyiv, 90A, Vasylykivska Street
E-mail: grishnova@ukr.net

O.G. Brintseva

PhD in Economics, Associate Professor at the Personnel Management
and Labour Economics Department
Vadim Getman Kyiv National Economic University
03680, Ukraine, Kyiv, 54/1, Prospect Peremogy
E-mail: o.brintseva@gmail.com

FICTITIOUS HUMAN CAPITAL: ESSENCE, CHARACTERISTICS, FORMATION FACTORS

Spread of unproductive forms of the human capital, processes of its fictivization in modern conditions assume a global scale, significantly influencing of formation, accumulation and use of the human capital at all levels. In the context of evolution of the concept of the human capital the essence, characteristics and spheres of formation of its new unproductive form — the fictitious human capital which is defined as created and saved up by the person as a result of unproductive and illegal investments (or deformed as a result of long non-use) a certain asset of fictitious characteristics of health, knowledge, skills, abilities which is purposefully used by this person in the social

and labor relations, doesn't promote labor productivity growth, but thus influences growth of the income of the owner, reducing possible profit of the enterprise and the national income. The comparative characteristic of the human capital and fictitious human capital on key signs is carried out. The matrix of allocation of unproductive forms of the human capital – negative, virtual and fictitious is offered. According to the spheres of formation it is possible to determine the fictitious capital of education, the fictitious capital of professional skills and the fictitious capital of health. It is defined that processes of a fictivization of the human capital occurs as due to creation of the new fictitious human capital, and by transformation of the real human capital in fictitious as a result of long non-use or purposeful deformations. Factors of a fictivization of the human capital in Ukraine are allocated; the directions of reduction of their negative influence are proved.

Key words: *unproductive forms of the human capital, fictitious human capital, destructive human capital, virtual human capital, factors of fictivization, fictitious capital of education, fictitious capital of professional skills, fictitious capital of health.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток концепції людського капіталу в ХХ столітті, визнання його провідної ролі в економічному зростанні, адекватна оцінка його частки в структурі національного багатства провідних країн світу сприяли не тільки їх економічному розвитку, а й зумовили дедалі більше посилення уваги до соціальних питань. У ХХІ столітті продовжується еволюція концепції людського капіталу. Однією з характерних тенденцій цього процесу є виокремлення його непродуктивних форм — фіктивного, негативного, деструктивного тощо. Фіктивний людський капітал не створює дохід, а лише бере участь у його перерозподілі, тому зростання фіктивної складової в структурі людського капіталу веде до зниження конкурентоспроможності національної економіки, неефективного використання ресурсів, посилення негативних тенденцій у соціально-трудовій сфері. З огляду на це дослідження непродуктивних форм людського капіталу набуває в сучасних умовах особливої актуальності.

Поширенню непродуктивних форм людського капіталу сприяє складна соціально-економічна ситуація в Україні, перманентні кризові явища, нестабільність, негарантованість у соціально-трудовій сфері, які продовжують посилюватись і набувають усе більш загрозливих рис. Відбуваються процеси фіктивізації людського капіталу — зростання частки людського капіталу, на формування якого витрачаються значні ресурси, але який при цьому не буде корисно використаний і не сприятиме економічному зростанню, не принесе користі суспільству.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених [1–3, 6, 9–11, 13, 16] забезпечили потужне підґрунтя для подальшого розвитку концепції людського капіталу. Поняття фіктивного людського капіталу використав у 2010 році О.А. Поляков (А.А. Poliakov) [14], дослідження цієї категорії було представлено в 2012 р. О.П. Колядіним (А.Р. Koljadin) [1]. Однак, попри значне поширення фіктивного людського капіталу та збитки, яких зазнає від цього національна економіка, питання, пов'язані з теоретичним обґрунтуванням сутності фіктивного людського капіталу, сферами його формування та чинниками фіктивізації людського капіталу, залишаються практично не висвітленими.

Тому **метою** цієї роботи є дослідження сутності, особливостей та сфер формування фіктивного людського капіталу, чинників фіктивізації людського капіталу, обґрунтування напрямів зменшення їх негативного впливу.

Виклад основного матеріалу. Вже немає жодних сумнівів у тому, що людський капітал є домінантою соціально-економічного розвитку й складає найбільшу частку в структурі національного багатства провідних країн світу. Поширення непродуктивних форм людського капіталу є одним з важливих чинників, який обумовлює те, що наша країна, номінально маючи потужний капітал освіти, значно відстає від

економічно розвинутих країн за рівнем національного доходу, продуктивності праці та іншими індикаторами, що характеризують рівень економічного розвитку та добробут населення. У 2005–2013 рр. в Україні продовжує зростати розрив між Індексом освіти та Індексом доходів, які розраховуються за методикою ПРООН при підготовці Звітів про людський розвиток [4, 5]. Так, якщо у 2005 р. цей розрив становив 0,143, то у 2013 — вже 0,173. Для порівняння — в Словаччині та Чилі, де Індекс освіти у 2013 р., як і в Україні, становив 0,839, значення Індeksu доходу були істотно вищими (0,826 — у Словаччині; 0,784 — у Чилі; 0,666 — в Україні). Це свідчить про неефективне використання людського капіталу в Україні, наявність його фіктивної, номінальної, непродуктивної складової.

В дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених [1, 6, 7, 11, 13] розглядаються такі непродуктивні форми людського капіталу: фіктивний, негативний та деструктивний людський капітал. Разом з тим, ще не склалося чіткого розуміння і розмежування цих форм. Нерідко виникає плутанина, пов'язана зокрема і з тим, що не враховуються рівні дослідження або необгрунтовано ускладнюються трактування для отримання так званої «наукової новизни».

Для глибокого розуміння витоків, сутності та соціально-економічної природи фіктивного людського капіталу необхідна термінологічна ідентифікація таких понять як «людський капітал» та «фіктивний капітал».

Варто наголосити, що людський капітал [15, С. 35] *на особистісному рівні* визначається нами як знання, навички, здоров'я та інші продуктивні характеристики людини, які вона продуктивно використовує в економічній діяльності; *на рівні підприємства* — сукупна кваліфікація та професійні компетенції всіх працівників підприємства, а також його здобутки у справі ефективної організації праці та розвитку персоналу; *на макроекономічному рівні* — накопичені вкладення населення й інститутів суспільства в освіту, професійну підготовку, здоров'я, економічну активність тощо. Цей рівень охоплює суму людського капіталу всіх підприємств та всіх громадян країни (за виключенням повторного рахунку). Важливо також, що на макроекономічному рівні (на відміну від інших рівнів) до людського капіталу належать також інтелектуальний і соціальний капітал країни.

В одній статті не можливо чітко ідентифікувати і детально розглянути фіктивний людський капітал на усіх рівнях, тому в цій роботі ми розглядаємо поняття на макро-рівні (якщо не вказано інше).

Слово «фіктивний», згідно з визначеннями, поданими у тлумачних словниках означає несправжній, вигаданий, удаваний, фальшивий, такий, що є фікцією, тобто не відповідає дійсності, не існує насправді.

Поняття «фіктивний капітал» було сформульовано К. Марксом (K. Marks) [8], який визначав декілька його форм, зокрема: кредитні засоби обігу — банкірський вексель і банкноти, не забезпечені золотом; «капітал державного боргу», представлений облігаціями державної позики, які приносять їх власникам певний дохід; капітал, представлений в акціях приватних компаній, утворених у формі акціонерних товариств. Виникнення фіктивного капіталу обумовлене розвитком кредитної системи та фінансового посередництва як самостійної сфери діяльності.

Фіктивний людський капітал, за трактуванням О.А. Полякова (А.А. Poliakov) [14, С. 7] — капітал, який, пройшовши період первинного накопичення (отримання людиною середньої та вищої освіти), не знаходить застосування на ринку — тобто не орендується власниками основних засобів виробництва, і не забезпечений при цьому власними коштами. Більш комплексне визначення цієї категорії було пред-

ставлене О.П. Колядіним (А.Р. Koljadin) [1], який розглядає фіктивний людський капітал як сформований за допомогою недостатніх або неефективних інвестицій, а також інституційно-соціальних деформацій запас знань, здібностей, професійних навичок і вмінь, здоров'я та культури, не здатний забезпечити необхідні виробничі можливості, функціональну конкурентоспроможність і приріст рівня добробуту. У визначенні фіктивного людського капіталу цей вчений акцентує увагу на причинах фіктивізації людського капіталу, а також на неможливості повноцінного використання сформованого під впливом різних чинників фіктивного людського капіталу.

На макрорівні будь-який з елементів людського капіталу (капітал здоров'я, освіти, інтелектуальний, культурний, соціальний капітал) в певних умовах може бути схильний до деформацій і набуває неадекватного реальним потребам стану. Варто вказати, що О.П. Колядін, визначаючи фіктивний людський капітал, практично не розглядає такі важливі аспекти як цілеспрямований характер використання цього капіталу в економічній діяльності, порушення законодавчих та моральних норм у процесі формування та використання фіктивного людського капіталу.

Українські вчені до поняття фіктивного людського капіталу зверталися хіба що фрагментарно. Так, Є.А. Ревтюк (Ye.A. Revtiuk) [12] під фіктивним використанням людського капіталу розуміє небажання, неготовність чи неможливість для його носія з тих чи інших причин користуватися ним для досягнення цілей суспільно-господарської системи. При цьому фіктивне використання може бути спричинено як особистими мотивами людини (наприклад, небажання послуговуватись власними знаннями та навичками) так і неготовністю підприємства надати можливості носію людського капіталу залучити наявний його запас через недостатні організаційні, управлінські, технологічні чи інші можливості. На нашу думку, у цьому випадку недоречно застосовувати поняття, що є предметом нашого розгляду. Насправді описані у цьому підході випадки є просто недовикористанням реального людського капіталу, але аж ніяк не фіктивним його використанням.

Враховуючи різні аспекти, пов'язані з характеристикою сутності фіктивного людського капіталу як економічної категорії та суспільного явища, а також специфіки процесів його формування та використання, можна виокремити такі ключові ознаки людського капіталу та фіктивного людського капіталу (табл. 1).

Таким чином, фіктивний людський капітал ми визначаємо як сформований і накопичений людиною в результаті непродуктивних та протиправних інвестицій (або деформований в результаті тривалого невикористання) певний запас фіктивних характеристик здоров'я, знань, навичок, здібностей, який цілеспрямовано використовується цією людиною в соціально-трудових відносинах, не сприяє зростанню продуктивності праці, але при цьому впливає на зростання доходів свого власника, зменшуючи можливий прибуток підприємства та національний дохід.

У роботах вітчизняних та зарубіжних учених також зустрічається така категорія як негативний (руйнівний, деструктивний) людський капітал. Так, Ю. Корчагін (Yu. Korchagin) [6] визначає індивідуальний негативний людський капітал як накопичений запас особливих і специфічних знань, псевдознань, навичок, моральних і психологічних відхилень індивідуума, що дозволяють йому отримувати для себе доходи та інші блага за рахунок протиправної, аморальної, шахрайської або некомпетентної діяльності, що заважає творчій діяльності інших осіб та створенню ними нових благ і доходів. Носіями негативного людського капіталу є некомпетентні управлінці та некомпетентні фахівці у всіх видах діяльності, псевдовчені і лжеінноватори, діяльність яких завдає шкоди науці, економіці і суспільству.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика людського капіталу та фіктивного людського капіталу за ключовими ознаками

Найменування ознаки	Людський капітал	Фіктивний людський капітал
Характер і обсяг інвестицій на формування	достатні та продуктивні	недостатні та / або неефективні та / або несправжні
Ступінь корисності використання	сприяє зростанню продуктивності праці та суспільного добробуту	забезпечує тільки зростання доходів його власника
Характер використання	реально використовується в економічній діяльності	фіктивно використовується в економічній діяльності, а також у тіньовому секторі
Легальність формування та використання	формується та використовується з дотриманням моральних та правових норм	при формуванні та / або використанні порушуються законодавчі норми, а також моральні норми і принципи
Сфери формування	реально формується в сфері освіти та професійної підготовки, охорони здоров'я, соціально-трудовій сфері	формується в тіньовому секторі освіти та професійної підготовки, охорони здоров'я, соціально-трудової сфері
Соціально-економічна сутність	сукупність сформованих і розвинутих внаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів	сформований в результаті непродуктивних та протиправних інвестицій запас фіктивних людських характеристик

Примітка. Розроблено авторами.

На нашу думку, це — цілком коректне визначення негативного людського капіталу, лише важливо додати, що його використання не тільки завдає шкоди суспільству, але й приносить суттєву вигоду його власнику. За сутністю це поняття дуже близьке до поняття фіктивного людського капіталу.

В.П. Петренко і О.Ю. Мацькевич (V.P. Petrenko, O.Yu. Matskevych) [7] розглядають деструктивний людський капітал на мікрорівні і визначають його як кваліфіковані людські ресурси підприємства, які вмотивовано «паразитують» у структурі підприємства та здійснюючи тіньову діяльність, перешкоджають отриманню корисного (ефективного) результату та не відповідають суспільним морально-етичним нормам та цінностям (наприклад, корупціонери, крадії та ін.). На нашу думку, людський капітал і людські ресурси — різні поняття, і навряд чи правомірно називати людським капіталом (навіть деструктивним) пряму протиправну діяльність та її результати.

Окрім таких непродуктивних форм людського капіталу як деструктивний (негативний, руйнівний) людський капітал та фіктивний людський капітал ми пропонуємо виокремлювати *віртуальний людський капітал*, основною відмінністю якого від інших непродуктивних форм є відсутність будь-якого матеріального, документального підтвердження його існування. Досить поширеною є практика використання для власного збагачення неправдивої, такої, що не має реального підтвердження інформації про наявність окремих навичок, вмінь, здібностей (наприклад, володіння альтернативними методами лікування в медичній сфері; інформації про наявність вченого ступеня / звання в сфері освіти; фальсифікація інформації в резюме щодо компетенцій (рівень володіння іноземними мовами, спеціальним програмним забез-

печенням), професійного досвіду (посади, виконувані обов'язки), особистих якостей (активність, комунікабельність, стресостійкість та ін.) та досягнень на попередньому місці роботи.

Порівняння різних непродуктивних форм людського капіталу за характерними ознаками наведено в табл. 2.

Фіктивний людський капітал формується передусім у сфері освіти та професійної підготовки, охорони здоров'я, соціально-трудої сфері. Виокремлення саме цих сфер як пріоритетних для характеристики процесів формування фіктивного людського капіталу обумовлене передусім тим, що в цих сферах найбільш динамічно відбуваються процеси формування людського капіталу, його нагромадження та використання. Однак вплив різновекторних «фіктивізаційних» чинників перешкоджає формуванню продуктивних здібностей людини.

Залежно від сфер формування можна виокремити такі поширені види фіктивного людського капіталу:

- *фіктивний капітал освіти* використовує людина, яка отримала фіктивні документи про середню освіту / вищу освіту / науковий ступінь / вчене звання;

Таблиця 2. Матриця виокремлення непродуктивних форм людського капіталу

Характерні ознаки	Людський капітал	Непродуктивні форми людського капіталу		
		Фіктивний людський капітал	Деструктивний (негативний, руйнівний) людський капітал	Віртуальний людський капітал
Цілеспрямовано використовується людиною в соціально-трудоїх відносинах	+	використанню мають перешкоджати законодавчі та морально-етичні норми		
Сприяє зростанню продуктивності праці	+	—	—	—
Впливає на зростання доходів свого власника	+	+	+	+
Збільшує можливий прибуток підприємства та національний дохід	+	—	—	—
Підтверджений реальними знаннями та навичками	+	—	—	—
Підтверджений офіційними документами	+	+	+	—
При отриманні документальних підтверджень були порушені законодавчі норми	—	+	+/-	x
Висока віддача для власника в короткостроковому періоді	—	+	+	+
Висока віддача від інвестицій у формування людського капіталу в довгостроковому періоді	+	—	—	—

Примітка. Розроблено авторами.

- *фіктивний капітал професійних навичок* використовує людина, яка має фіктивні документи про професійну кваліфікацію (сертифікати про успішне закінчення мовних курсів, посвідчення водія та ін., про атестацію, професійне навчання, підвищення кваліфікації, перепідготовку тощо);
- *фіктивний капітал здоров'я* використовує людина, яка пройшла формальний профілактичний медичний огляд, має фіктивні документи про задовільний стан здоров'я, що дозволяє їй працювати, навчатись, носити зброю, керувати транспортними засобами, відвідувати оздоровчі заклади та ін.

Нагромадження фіктивного людського капіталу, зростання його частки у загальному обсязі людського капіталу ми називаємо процесами фіктивізації людського капіталу. Ці процеси відбуваються як за рахунок створення нового фіктивного людського капіталу, так і шляхом перетворення реального людського капіталу на фіктивний у результаті тривалого невикористання або цілеспрямованих деформацій.

Процеси фіктивізації людського капіталу варто розглядати з огляду на їх основні причини, чинники «фіктивізації», які діють на макро-, мезо-, мікроекономічному та індивідуальному рівнях. На макрорівні загострюється вплив кризових явищ, обумовлених політичною та соціально-економічною нестабільністю, посилюється недовіра до влади, негарантованість, невпевненість у соціально-трудовій сфері, зростає рівень безробіття, підвищується різноманітне навантаження на кожного громадянина, який працює.

На мезоекономічному рівні відбувається поглиблення диференціації якості надання освітніх і медичних послуг, посилюється негативний вплив корупційних явищ, загострюються проблеми постійного недофінансування сфери освіти та охорони здоров'я, що в кінцевому підсумку призводить до суттєвих негативних наслідків — зниження якості державних освітніх та медичних послуг, нестачі висококваліфікованого, відповідального і мотивованого персоналу тощо.

На мікроекономічному рівні під впливом кризових явищ в економічній сфері відбувається поступове зменшення інвестицій у розвиток персоналу; навчання персоналу на підприємствах часто має формальний характер; підприємства практично не здійснюють інвестицій у розвиток соціальної сфери та оздоровлення персоналу.

На особистісному рівні зростає роль домогосподарств у формуванні людського капіталу, людина стає основним інвестором, і через брак ресурсів не завжди може забезпечити собі навчання у вищих навчальних закладах, які надають якісну освіту. Медичні послуги стають дедалі менш доступними для широких верств населення.

Особливо варто наголосити на питаннях моральності. Порушення норм і законів набуло тотального характеру в нашій країні, тож такі «незначні огріхи» як незароблена оцінка або неправдива довідка про стан здоров'я практично вже не викликають навіть морального осуду.

Досліджуючи процеси фіктивізації людського капіталу в Україні відповідно до основних сфер його формування та використання, варто виокремити такі основні її чинники (табл. 3).

У сфері освіти та професійної підготовки процеси «фіктивізації» людського капіталу передусім пов'язані з наявністю попиту на освітні послуги низької якості, коли вирішальне значення має отримання диплому, а не знань у конкретній професійній сфері. І цьому, звичайно, сприяє загальне зниження рівня соціальної відповідальності, поширення корупційних явищ та традиційно низький рівень оплати праці в освітній сфері. Суттєве значення має також і те, що нині дуже звужені такі можливості освітньої/трудової реалізації для випускників школи як професійно-

технічна освіта і навчання на виробництві. Варто відзначити, що зниження вимог до абітурієнтів обумовлене надмірною кількістю приватних вишів, які переважно зацікавлені тільки в отриманні платні за навчання і не забезпечують належної якості освіти. Швидке застарівання знань, обумовлене розвитком інформаційних технологій та глобалізаційними тенденціями, досить часто призводить до того, що навчальні плани і програми підготовки фахівців не відповідають реаліям сьогодення, вища школа не встигає здійснювати їх своєчасне оновлення, отже випускає неконкурентоспроможних на ринку праці фахівців.

Процеси формування та нагромадження фіктивного людського капіталу в різних сферах діяльності мають об'єктивні відмінності, однак є загальні негативні тенденції, на зменшення впливу яких необхідно спрямовувати зусилля як на державному, так і на усіх інших рівнях, включно з особистісним. Вважаємо, що одним з важливих чинників фіктивізації людського капіталу є зниження відповідальності на всіх рівнях. Це стосується сфери вищої освіти, де створені передумови для отримання освітньо-кваліфікаційних рівнів, не підтверджених реальними знаннями; сфери охорони здоров'я, яка не забезпечує формування у суспільстві орієнтації на здоровий спосіб життя; соціально-трудової сфери, негативні процеси в якій перешкоджають ефективному нагромадженню та використанню людського капіталу для всіх, хто може та бажає працювати.

Таблиця 3. Чинники фіктивізації людського капіталу в Україні

Сфери формування та використання людського капіталу	Чинники «фіктивізації» людського капіталу
Освіта та професійна підготовка	<ul style="list-style-type: none"> — зниження якості освітніх послуг та корупція, що створює передумови для отримання освітньо-кваліфікаційних рівнів, не підтверджених реальними знаннями; — державні та приватні витрати на фінансування ВНЗ, які не надають якісні, конкурентоспроможні освітні послуги; — низький рівень заробітної плати в сфері освіти; — низький рівень соціальної відповідальності як науково-педагогічних працівників, так і студентів; — інвестиції в фіктивні дослідження, які майже не можливо застосувати на практиці та ін.
Охорона здоров'я	<ul style="list-style-type: none"> — низький рівень матеріально-технічного забезпечення сфери охорони здоров'я; — низький рівень оплати праці медичних працівників; — гегемонія економічних інтересів фармацевтичних магнатів; — низький рівень соціальної відповідальності, корупція та ін.
Соціально-трудова сфера	<ul style="list-style-type: none"> — зниження цінності вищої освіти на ринку праці; — поширення практики прийняття на роботу «через знайомих», без справедливого конкурсного відбору; — необґрунтована рівнем складності та важливості робіт диференціація в оплаті праці; — вплив негативної масової культури, цілеспрямоване виховання прагнення до отримання «легких» грошей; — зміна ціннісних орієнтирів молоді, утвердження пріоритету матеріального над духовним і соціальним та ін.

Примітка. Розроблено авторами.

В рамках подальших досліджень важливою є оцінка частки фіктивного капіталу в структурі людського капіталу в Україні, адже масштаби поширення цього явища набувають загрозливого характеру.

Висновки. Процеси фіктивізації людського капіталу в Україні під впливом кризових явищ посилюються, набуваючи все більш загрозливих рис, тому одним з найважливіших завдань є визначення шляхів хоча б часткового подолання, зменшення їх негативного впливу. З метою мінімізації фіктивної складової людського капіталу необхідно *на державному та регіональному рівні* сприяти підвищенню прозорості економічних відносин, збільшенню обсягів та підвищенню ефективності інвестицій в освіту, охорону здоров'я, наукову та інноваційну діяльність, орієнтації на інноваційний розвиток, формуванню реальної потреби у високоякісному людському капіталі. Необхідно вжити заходів для розвитку регіональних ринків праці, створення нових продуктивних робочих місць у невеликих містах, забезпечення реальної конкуренції на ринку праці. Потрібно посилити громадський контроль за діяльністю медичних та освітніх установ, державну підтримку та заохочення до навчання працівників на підприємствах. Важливо забезпечити дотримання прав людини і захисту їх у суді, сприяти підвищенню рівня відповідальності державної влади на всіх рівнях, підвищенню рівня соціальної згуртованості суспільства. На мікроекономічному рівні принципове значення має прозорість економічних відносин, заінтересованість менеджменту реальними економічними результатами підприємства, а не особистим збагаченням, збільшення інвестицій у інноваційний розвиток виробництва, що потребуватиме справжньої високої кваліфікації працівників.

На особистісному рівні найважливіше значення має утвердження нових, європейських цінностей — відповідальність за себе і за свої дії, орієнтації на саморозвиток і здоровий спосіб життя, якість життя не лише в матеріальному, а і в духовному сенсі, готовність до співробітництва, ощадливе, відповідальне споживання. Поширення нових цінностей створить впливовий попит на чесну і відповідальну владу, яка, в свою чергу, впровадить європейські інститути, відповідні вже сприйнятим цінностям.

Надію дає те, що практично всі проблеми фіктивізації людського капіталу України піддаються швидкому регулюванню за наявності політичної волі. На її формування та реалізацію й має бути спрямована першочергова громадянська активність і подальші наукові розвідки вчених.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колядин А.П. Фиктивный компонент человеческого капитала как системный феномен экономики знаний : автореф. дис... докт. экон. наук: 08.00.01 / ФГБОУ ВПО «Саратовский государственный социально-экономический университет». — Саратов, 2012. — 37 с.
2. Капелюшников Р.И. Сколько стоит человеческий капитал России? — Препринт WP3/2012/06. Серия WP3. Проблемы рынка труда. — М., 2012. — 75 с.
3. Грішнова О.А. Формування людського капіталу в системі освіти і професійної підготовки : автореф. дис. д-ра экон. наук: 08.09.01 / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. — К., 2002. — 36 с.
4. Education index. International Human Development Indicators [Electronic recourse]. — Available at : <http://hdr.undp.org/en/content/education-index>
5. Income index. International Human Development Indicators [Electronic recourse]. — Available at : <http://hdr.undp.org/en/content/income-index>
6. Корчагин Ю. Человеческий капитал — интенсивный социально-экономический фактор развития личности, экономики, общества и государственности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2011/04/29/1210692190/Doklad.doc>

7. Петренко В.П., Мацькевич О.Ю. Класифікація людського капіталу підприємства як передумова його продуктивного використання [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_05/135.pdf
8. Маркс К. Критика политической экономии. — Том III / Под ред. Трушковой М.В. — М.: Эксмо, 2011. — 1200 с.
9. Добрынин А. Человеческий капитал (методологические аспекты анализа) / А. Добрынин, С. Дятлов, С. Курганский. — СПб, 1999. — С. 200–208.
10. Каленюк І. Освіта в ринковому середовищі та неекономічні цінності / І. Каленюк // Економіка України. — 2003. — № 7. — С. 67–73.
11. Корчагин Ю. Широкое понятие человеческого капитала [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=3&page=22>
12. Ревтюк Є.А. Щодо уточнення форм використання людського капіталу в діяльності суспільно-господарських систем [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ecrimea.crimea.edu/arhiv/2013/econ_1_2013/revtyuk.pdf
13. Корчагин Ю.А. Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации? : Монография. — Воронеж : ЦИРЭ, 2005. — 252 с.
14. Поляков А.А. Проблемы инвестирования в человеческий капитал в современной экономике России : автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.05 / Государственный университет управления. — М., 2010. — 16 с.
15. Гришнова О.А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. — 2014. — № 1 (7). — С. 34–42.
16. The Human Capital Report 2013. World economic forum [Electronic recourse]. — Available at : http://www3.weforum.org/docs/WEF_HumanCapitalReport_2013.pdf

REFERENCES

1. Koljadin, A.P. (2012). Fiktivnyj komponent chelovecheskogo kapitala kak sistemnyj fenomen jekonomiki znanij [Fictitious component of human capital as a system phenomenon of the knowledge economy] *Doctor's thesis*. Saratov. [in Russian].
2. Kapeljushnikov, R.I. (2012). *Skol'ko stoit chelovecheskij kapital Rossii? [What is the cost of the Russian's human capital?]*. Moskva. [in Russian].
3. Grishnova, O.A. (2002). Formuvannia liuds'koho kapitalu v systemi osvity i profesijnoi pidhotovky [The Forming of Human Capital in the System of Education and Professional Training]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Education index. International Human Development Indicators. hdr.undp.org. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en/content/education-index> [in English].
5. Income index. International Human Development Indicators. hdr.undp.org. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en/content/income-index> [in English].
6. Korchagin, Ju. (2011). Chelovecheskij kapital - intensivnyj social'no-jekonomicheskij faktor razvitija lichnosti, jekonomiki, obshhestva i gosudarstvennosti [The human capital – intensive socio-economic factor of development of the personality, economy, society and statehood]. *hse.ru*. Retrieved from: <https://www.hse.ru/data/2011/04/29/1210692190/Doklad.doc> [in Russian].
7. Petrenko, V.P., Matskevych, O.Yu. (2014) Klyasyfikatsiya liudskoho kapitalu pidpriemstva yak peredumova yoho produktyvnoho vykorystannia [Classification of human capital as a prerequisite for its enterprise productive use]. *ej.kherson.ua*. Retrieved from: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_05/135.pdf [in Ukrainian].
8. Marks, K. (2011). *Kritika politicheskoy jekonomii [Critique of Political Economy]*. M.: Jeksmo [in Russian].
9. Dobrynin, A. (1999). *Chelovecheskij kapital (metodologicheskie aspekty analiza) [Human capital (methodological aspects of the analysis)]*. [in Russian].
10. Kaleniuk, I. (2003) Osvita v rynkovomu seredovyshchi ta neekonomichni tsinnosti [Education in the market environment and non-economic values] *Ekonomika Ukrainy – Economics of Ukraine*, 7, 67-73. [in Ukrainian].

11. Korchagin, Ju. (2005a). Shirokoe ponjatie chelovecheskogo kapitala [Broad concept of human capital]. *lerc.ru*. Retrieved from: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=3&page=22> [in Russian].
12. Revtyuk, Ye.A. (2013). Shchodo utochnennia form vykorystannia liudskoho kapitalu v diialnosti suspilno-hospodarskykh system [About specification of forms of use of the human capital in activity of public and economic systems]. *ecrimea.crimea.edu*. Retrieved from: http://ecrimea.crimea.edu/arhiv/2013/econ_1_2013/revtyuk.pdf [in Ukrainian].
13. Korchagin, Ju.A. (2005b). *Rossijskij chelovecheskij kapital: faktor razvitija ili degradacii?* [Russian human capital: factor of development or degradation?]. Voronezh: CIRJe. [in Russian].
14. Poljakov, A.A. (2010). Problemy investirovanija v chelovecheskij kapital v sovremennoj jekonomike Rossii [Problems of investment in human capital in modern economy of Russia] *Candidate's thesis*. Moskva. [in Russian].
15. Grishnova, O.A. (2014). Liudskyi, intelektualnyi i sotsialnyi kapital Ukrainy: sutnist, vzaiemozv'iazok, otsinka, napriamy rozvytku [Human, intellectual and social capital of Ukraine: the nature, relationship, evaluation, development trends] *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka – Social and labour relations: theory and practice*, 1 (7), 34-42 [in Ukrainian].
16. The Human Capital Report 2013. World economic forum. *www3.weforum.org*. Retrieved from: http://www3.weforum.org/docs/WEF_HumanCapitalReport_2013.pdf [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.02.2015

УДК 314.04:332.135

Т.М. КАЛАШНИКОВА

канд. екон. наук., старш. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: tnkalashnikova@gmail.com

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО ЛОКАЛІЗОВАНИМИ БЛАГАМИ В КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

У сучасних умовах процеси розвитку продуктивних сил активізують поляризацію простору. Соціальним наслідком цього є зростання територіально-соціальної диференціації. Такі негативні явища можна долати, стимулюючи різні види самоорганізації населення. З цією метою в статті розглянуті питання забезпечення місцевими локальними благами з точки зору інституціональної теорії. Вона доводить, що створити оптимальну схему розподілу повноважень та відповідних фінансових ресурсів для надання суспільних благ можливо. При цьому необхідно враховувати такі критерії як різноманітність попиту, вплив зовнішніх ефектів і ефекту масштабу. Практична сторона питання поставки територіально локалізованих благ – зона компетенції місцевого самоврядування, тому ефективність його роботи багато в чому визначає рівень розвитку територіальних громад, що повертає нас до питання про рівень людського розвитку в населених пунктах різного таксонометричних рівня.

Ключові слова: людський розвиток, просторовий аспект, територіальна організація, поляризація простору, територіально-соціальна сегрегація, місцеві суспільні блага, самоорганізація населення, місцеве самоврядування.

Т.Н. Калашникова

канд. екон. наук, ст. науч. сотруд.

Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: tnkalashnikova@gmail.com

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНО ЛОКАЛИЗОВАННЫМИ БЛАГАМИ В КОНТЕКСТЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассмотрен комплекс существующих теоретико-методологических подходов, позволяющих изучать человеческое развитие в его пространственном аспекте. Необходимость разработки такого научного направления основывается на анализе состояния регионального человеческого развития в Украине, в результате которого выявлен определенный разрыв в уровне развития сельских территорий и городских поселений. Показано, что такое положение дел во многом обусловлено современным процессом развития производительных сил, который активизирует поляризацию пространства, и социальным последствием этого оказывается рост территориально-социальной дифференциации. С этим негативным явлением нужно и можно бороться, стимулируя различные виды самоорганизации населения. С этой целью в статье рассмотрены вопросы поставки местных локальных благ с точки зрения институциональной теории. Она доказывает, что создать оптимальную схему распределения

© КАЛАШНИКОВА Т.М., 2015

полномочий и соответствующих финансовых ресурсов для предоставления общественных благ возможно. При этом необходимо учитывать такие критерии как разнообразие спроса, влияние внешних эффектов и эффекта масштаба. Практическая сторона вопроса поставки территориально локализованных благ – зона компетенции местного самоуправления, поэтому эффективность его работы во многом определяет уровень развития территориальных общин, что возвращает нас к вопросу об уровне человеческого развития в населенных пунктах разного таксонометрического уровня.

Ключевые слова: человеческое развитие, пространственный аспект, территориальная организация, поляризация пространства, территориально-социальная сегрегация, местные общественные блага, самоорганизация населения, местное самоуправление.

T.N. Kalashnikova

Ph. D. in Economics, Senior Researcher Ptukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: tnkalashnikova@gmail.com

PROVIDING WITH TERRITORIALLY LOCALIZED BENEFITS IN THE CONTEXT OF HUMAN DEVELOPMENT

The article considers some complex of theoretical and methodological approaches to the study of human development in it's spatial aspect. The need to develop such direction of researches is based on the analysis of the regional human development in Ukraine, which has found a gap in the level of development of rural areas and urban settlements.

This study shows that current state of affairs is largely caused by modern development of the productive forces, which stimulates the polarization of a space, herewith the social consequences of this is the growth of territorial social differentiation. It is necessary to combat this negative phenomenon by stimulating the different types of self-organization of population and improving the mechanism of local government. For this purpose the questions of delivery of local benefits are viewed by author from the point of institutional theory, which proves that it is possible to create an optimal distribution of authorities taking into account such criteria as the diversity of demand, the impact of externalities and economies of scale in accordance with the financial resources for the provision of public benefits. The practical side of the issue of delivery of benefits which are geographically localized - is the area of competence of local government, which is why the efficiency of local government largely determines the level of development of local communities, which brings us to the question of the level of human development in the settlements of different levels.

Key words: human development, spatial dimension, territorial organization, polarization of space, territorial and social segregation, local public benefits, self-organization, local government.

Постановка проблеми. В Україні створено досить ґрунтовний науковий доробок у сфері дослідження регіонального людського розвитку. Зокрема, напрацювання Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України щодо побудови відповідного інтегрального індексу мають методологічну цінність як для всього пострадянського простору (через подібність соціально-економічних проблем), так і інших країн, які характеризуються значною диференціацією стану соціально-економічних процесів за регіонами. Як свідчать останні дослідження Інституту, існує досить значна різниця в рівні людського розвитку великих міст, міських і сільських поселень. Логічним наступним кроком після виявлення регіональної та поселенської неоднорідності є пошук причин її виникнення та формулювання рекомендацій щодо подолання. Виходячи з цього, актуальним напрямом досліджень у сфері людського розвитку сьогодні видається розгляд його просторових аспектів.

Актуальність дослідження. В Україні процеси людського розвитку характеризуються значною усталеністю [1, С. 246–312] (зауважимо, що мова йде про статистичний ряд даних 2004–2012 років), якщо проаналізувати часові ряди окремих показників–

індикаторів соціальних процесів для конкретної області, то виявиться, що значення коефіцієнтів варіації є досить низькими (за наявності значної міжрегіональної диференціації). Тобто за умови збереження тенденцій перебігу соціально-економічних процесів, сформованих протягом останніх років, показники людського розвитку не зазнали б істотного покращення. Таким чином, можна зробити висновок, що той соціально-економічний «уклад» як правила гри, що склалися в економіці, конфігурація продуктивних сил (їх природо-, матеріало- і енергоємність) і схема розподілу бюджетних коштів, не несли в собі значного соціально-економічного імпульсу розвитку, насамперед людського. Заклики щонайшвидше вдатися до реформування економіки, її модернізації, зламу корупційних схем у бюджетно-фінансовій сфері у попередні роки zostалися не почутими. Водночас, економічна криза, що розгортається з кінця 2013 року, безумовно погіршує соціальний клімат у державі. Отже, науковий напрям, в межах якого відбувається активне дослідження процесів людського розвитку в Україні, потребує розширення за рахунок дослідження особливостей відповідних процесів на локальному рівні, а особливо із урахуванням специфіки проблем поселень різного таксонометричного рівня. Оскільки саме там, де приховані найсуттєвіші проблеми, потрібно шукати резерви покращення показників людського розвитку. Важливо під час дослідження людського розвитку на локальному (місцевому) рівні не залишити поза увагою питання розвитку місцевого самоврядування та інших форм самоорганізації населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реалізації концепції людського розвитку стоять на порядку денному як в Україні, так в світі. Наша держава є активним учасником цього процесу, який керується ПРООН [2, 3, 4]. Останні дослідження в сфері людського розвитку репрезентовано рядом колективних монографій Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, [1, 5, 6 та ін.], які носять систематичний характер. Різноманітні аспекти людського розвитку досліджено в роботах Е.М. Лібанової (Е.М. Libanova), О.В. Макарової (О.В. Makarova), О.М. Гладуна (О.М. Hladun), О.А. Грішнєвої (О.А. Hrishnova), Г.В. Герасименко (Н.В. Herasymenko), О.М. Хмелевської (О.М. Khmelevs'ka), С.В. Ничипоренко (S.V. Nychyporenko), Ю.В. Горемикіної (Yu.V. Horemukina) [7, 8, 9]. У цих роботах можна простежити наполегливу тенденцію до вдосконалення методологічного апарату оцінки людського розвитку, що йде пліч-о-пліч з процесом переосмислення та розширення теоретичного базису цієї концепції.

Метою статті є систематизація теоретико-методологічних підходів до дослідження людського розвитку в його просторовому вимірі як певного нового аспекту цієї наукової проблеми.

Виклад основного матеріалу досліджень. Розгляд просторових аспектів людського розвитку вимагає введення в структуру методологічного апарату дослідження нових підходів і понять, зокрема це поняття простору, територіальної структури і розселення, а також відповідних методів їх дослідження. Простір характеризує протяжність, структуру і взаємне розташування матеріальних об'єктів. Територіальний аспект розгляду соціально-економічних явищ дає змогу виявити певні особливі властивості, яких вони набувають у зв'язку з розміщенням або перебігом у певних просторових межах, що має значний евристичний потенціал.

У дослідженні соціально-економічних процесів класичним є розгляд питань розселення і розміщення виробництв. Провідною тенденцією сучасного етапу те-

риторіальної організації суспільства вчені називають поляризацію простору, за якою основним типом відносин, що формують простір розселення та виробничої діяльності, є відносини «центр» — «периферія». Поглиблення просторової неоднорідності провокує явище територіально-соціальної сегрегації як відриву за основними соціально-економічними показниками великих міських центрів від прилеглих невеликих міських та сільських поселень, що входять до зони їхнього впливу. Причини цього явища полягають у асиметричності цих відносин: периферія постачає центру свої ресурси, проте, використовуючи їх, центр провокує зростання нерівності.

Регіональна метрополія «розповзається» по периферії водночас стає все більш недоступною для взаємодії з нею (через ціни на житло, ділову нерухомість, завищену вартість послуг, що пропонуються на території міста тощо) [10].

Таким чином, проблеми розселення тісно пов'язані з рівнем життя, наявністю або відсутністю певних життєвих можливостей, з доступом до інфраструктури. У кінцевому підсумку це відбивається на рівні показників-характеристик людського розвитку, зокрема тих, що входять до складу індексу регіонального людського розвитку. Так, якщо звернутися до показників блоку «Відтворення населення», то однією з найінформативніших можна вважати пару — «Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років» та «Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років». За розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, у 2013 році загалом в Україні для чоловіків цей показник складав 0,603 для місцевостей всіх видів, при цьому у містах ймовірність дожити до 65 років — 0,621, а у сільській місцевості — 0,564, що на 9,2 % менше від міського показника. Щодо жінок, то у 2013 році загалом в Україні цей показник складав 0,839 для місцевостей всіх видів, при цьому у містах ймовірність дожити до 65 років — 0,847, а у сільській місцевості — 0,817, що на 3,5 % менше від міського показника. Водночас розрив між ймовірністю дожити від 20 до 65 років між чоловіками і жінками для населення міст складає 26,7 %, а у сільській місцевості — майже 31 %.

Аналізуючи показники блоку «Комфортне життя» можна помітити, що забезпеченість житлом у сільській місцевості (загальна площа у розрахунку на 1 особу) є дещо більшою, ніж у містах, і становить 22,1 кв. м проти 27,5 кв. м [11, С. 5]. Але на цьому переваги закінчуються, оскільки рівень обладнання житла зручностями у сільській місцевості значно нижчий. За даними Державної служби статистики України [11, С. 6], питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у містах України складає 75,8 %, у сільській місцевості 23,3 %; обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у містах України складає 88,3 %, у сільській місцевості 84,2 %.

Серед показників блоку «Добробут» особливо виділимо показники рівня бідності за відносним критерієм та наявності базового набору тривалого користування. Рівень бідності за відносним критерієм характеризує питому вагу населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75 % від медіанного рівня у 2013 році (за розрахунками співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України), його середнє значення у містах України склало 22,37 %, аналогічний показник для сільської місцевості — 34,09 %. Наявність базового набору тривалого користування показує питому вагу домогосподарств, у яких були наявні всі товари базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), у 2012 році його середнє значення у містах України склало 85,13 %, у сільській місцевості — 79,68 %.

Щодо забезпеченості населення інфраструктурою освіти, то найбільші проблеми є у селах із забезпеченням дошкільними закладами. Чистий показник охоплення дошкільними закладами дітей у віці 3–5 років для міських поселень України складає 92,5 %, у сільській місцевості – 58,2 % (дані за 2013 рік [12, С. 17]).

З наведених статистичних даних видно, що існує певний розрив значень показників людського розвитку між міськими поселеннями та сільськими. Проте зважена соціально-економічна політика здатна впливати на територіальну організацію суспільства, запобігаючи негативним наслідкам поляризації простору та формуючи умови для повноцінного людського розвитку незалежно від місця проживання.

Серед таких інструментів поживлення територіального розвитку називають кластерні стратегії, які передбачають формування або підтримку наявних кластерних об'єднань підприємств. Аналізуючи комплекс ефектів-виграшів, які супроводжують функціонування промислових кластерів, – ефект масштабу, синергетичний, агломераційний ефекти тощо, за аналогією можна дійти висновку, що в період формування і розквіту ідеальним кластером є поселення, тобто населений пункт, оскільки в певний період він являє собою єдність соціального, економічного, ресурсно-природного компонентів. Як правило, первинно виникнення поселення – це момент перетину вдалого поєднання вигідного географічного розташування, зручного і «привабливого» ландшафту, наявності природних ресурсів, достатніх для життєзабезпечення і господарської діяльності. В подальшому розвиток системи розселення активно стимулювався необхідністю освоєння певної території, її природних багатств. Функціонування економічного середовища (економічної системи) характеризується значно більшою динамічністю, ніж соціальне життя. Розвиток окремого населеного пункту дуже часто стикається з проблемою вичерпання природно-ресурсної бази, технічного, морального постаріння і згорання діяльності окремих виробництв і цілих галузей промисловості. Значно більша інертність системи розселення по відношенню до динамічності розвитку економічної сфери веде до того, що в просторово-часових координатах система розселення виступає, співзвучно з ідеями В.І. Вернадського, кістковою тканиною – базисом розвитку соціальної та економічної сфер суспільства. Недарма, коли мова йде про розселення, вживають поняття «каркас розселення», «поселенська мережа», «поселенська структура» тощо. Таким чином, мережа поселень, сформована під впливом факторів розміщення продуктивних сил та енергоінформаційних циклів, з часом визначає розташування виробництв. Адже за сучасних умов фірми (незалежно від форми власності і розміру) приймаючи рішення щодо базування нового виробництва, прив'язуються до наявної інфраструктури, робочої сили потрібної кваліфікації та можливості забезпечення оптимальної логістики ресурсів, що безпосередньо пов'язано з поселенською мережею.

Процеси трансформації структури продуктивних сил на відповідній території стимулюють або пошук і знаходження нових видів спеціалізації, або ведуть до занепаду економічного життя в поселенні. В будь-якому випадку така ситуація вимагає підвищення соціальної активності мешканців відповідного населеного пункту. Перед кожною людиною постає певний вибір стосовно стратегії поведінки (саморганізації). За сучасних умов люди дуже часто воліють жити там, де їм приємніше, а працювати там, де є така можливість. Прикладом такого вибору є маятникова міграція, трудова міграція. Поза іншими факторами такий соціальний вибір підтримує і стимулює процеси поляризації простору.

Поселенська мережа несе в собі просторовий аспект соціального і людського розвитку. Для його характеристики І.М. Прибиткова використовує поняття «простір можливостей» або «простір стимулів» і зауважує, що формування у населення преференцій щодо різних ділянок території відображає економічно і соціально зумовлені реакції жителів на певну сукупність властивостей середовища їх існування. Територіальні переміщення населення відбуваються в соціально-просторовому континуумі, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ: можливостей працевлаштування, придбання житла, здобуття освіти, змістовного дозвілля, спілкування, відпочинку; різними екологічними характеристиками, рівнем політичної стабільності й особистої безпеки, гарантіями реалізації прав людини [13, С. 84, 85].

Такий підхід є схожим з ліберальною концепцією місцевих локальних благ, за якою один із проявів рівності (і, відповідно, за її відсутності — нерівності) полягає у можливості вільного та рівного доступу до благ, які споживаються, частіше за все, за територіальним принципом (є територіально локалізованими). Термін «локальне (міське) суспільне благо (*lokal publik goods* — *LPG*), було введено в наукову економічну літературу Чарльзом Тібу (Charles Tiebout). Ядром концепції локальних суспільних благ є ідея про існування окремого класу суспільних благ, яким властива невиключність у споживанні, проте вони не неконкурентні у споживанні, тобто частково конкурентні. David M. Nowlan [14], зауважує з цього приводу, що «міський парк, ділянка проїжджої частини дороги, пожежники, школи є доступними для всіх у співтоваристві, але, для будь-якого заданого рівня інфраструктури, чим більше людей, які використовують певний об'єкт і чим інтенсивніше він використовується, тим менш доступним або корисним він є для інших». Серед прикладів таких благ прихильники цього підходу називають: дошкільну і шкільну освіту, медичне обслуговування, якість довкілля, в тому числі питної води, криміногенність соціального середовища, наявність доріг та якість дорожнього покриття, зручного транспортного сполучення тощо.

За ідеальною моделлю, запропонованою Ч. Тібу [15], кожна місцева громада в рамках своєї юрисдикції забезпечує для себе таке поєднання суспільних благ, яке є для неї найприйнятнішим. Мешканці певної території отримують вигоди від споживання цих місцевих благ і оплачують їх через податки, які є рівними для кожного платника. Ті, кому більш необхідними видаються гарні школи (і вони готові більше платити за них із своїх податків), будуть знаходитися в одній громаді, а ті, хто за це благо волів би платити менше і готовий миритися з бідними школами, будуть в іншому співтоваристві.

Таким чином, «голосування ногами» виступає заміною політиці забезпечення оптимального рівня суспільних благ. За достатнього різноманіття варіантів поєднання різних благ, які пропонують окремі території, кожна спільнота у кінцевому підсумку буде складатися з людей, що мають ідентичні цінності і переваги. Громадяни з високими вимогами до рівня забезпечення суспільними благами будуть концентруватися в громадах з високим рівнем публічних послуг і високими податками, в той час як люди з низькими вимогами будуть обирати інші громади з низьким рівнем публічних послуг і низькими податками. Конкуренція між окремими територіями (в рамках юрисдикції місцевої влади) у підсумку повинна призвести до формування однорідних співтовариств, для мешканців яких всі послуги суспільного призначення аналогічні. Тобто досягається стан рівноваги, за якого жодна людина не може здійснити кращого

для себе переміщення (в координатах «обсяг послуг — витрати на послуги»), і ринок є ефективним.

При цьому Ч. Тібу припускав відсутність трансакційних витрат при переході з однієї територіальної громади до іншої та відсутність взаємодій між окремими територіями — не існує ніяких зовнішніх ефектів взаємодії вигод між громадами, а збільшення видатків веде до отримання додаткових послуг. Може виникнути думка, що Ч. Тібу в своїй моделі постулює принцип нерівності у споживанні благ між різними «юрисдикціями», тобто певними адміністративними територіями, але варто пам'ятати, що його науковою метою було віднайдення шляхів подолання «провалів держави» щодо забезпечення благами, які характеризуються одночасно частковою конкурентністю у споживанні, і досягнення при цьому ефективного розподілу ресурсів. Тому цінність його ідей полягає в обґрунтуванні того факту, що саме на місцевому рівні і під патронатом місцевої влади має сенс управляти наданням певних суспільних благ. При цьому громадянин розглядається як повноцінний суб'єкт — як замовник послуг, транслятор своїх переваг, особистість, яка здійснює вибір і зважає співвідношення своїх запитів і фінансових можливостей та суб'єкт, який може легко змінити місце проживання.

У реальному житті міграції з однієї території на іншу супроводжуються певними трансакційними витратами, іноді вельми суттєвими для пересічного громадянина. Саме це утворює проблемне поле нерівності за територіальним принципом (при цьому ми не враховуємо географічні особливості територій). Безумовно, в реальному житті має місце доволі активний процес «голосування ногами», але значна частина населення, яка не схильна до такого виду соціальної активності, при цьому може відчувати себе позбавленою доступу до певних видів інфраструктури за місцем постійного проживання, або вважати, що їхні податки не забезпечують їм адекватного рівня місцевих суспільних благ.

Ідеальна модель Тібу слугувала основою для створення різноманітних модифікацій, які враховують певні види факторів впливу на розподіл місцевих благ, проігнорованих у первинній моделі, зокрема політичні рішення (регіональна соціальна політика та соціальні заходи на місцевому рівні), а також вартість землі, розмір місцевого податку на нерухомість тощо.

У сучасному розумінні локальні суспільні блага — це послуги, які надаються інфраструктурою населених пунктів. У випадку міста — це система водо-, електро-, тепло- та газопостачання, громадський пасажирський транспорт і дорожня мережа, очисні системи, протипожежна служба, муніципальні послуги (охорона правопорядку, медицина, освіта). Локальні суспільні блага доступні іншим лише тоді, коли вони перебувають на відповідній території.

Створити оптимальну схему розподілу повноважень і відповідно фінансових ресурсів для надання суспільних благ можна, зважаючи на такі критерії як різноманітність попиту, врахування зовнішніх ефектів та ефекту масштабу. Транслюючи свій суспільний запит, мешканці міста або іншої територіальної громади безпосередньо або через своїх представників у місцевому самоврядуванні обирають ті чи інші рівні витрат на суспільні блага, тобто реалізують *принцип різноманітності попиту*.

Виграш від надання суспільного блага на локальному рівні рідко можна обмежити інтересами відповідного населеного пункту. Саме через це виникає такий зовнішній ефект як *переливання вигод*. Прикладом цього є шкільна освіта, територіально локалізована в процесі набуття і необмежена в процесі «використання» її результатів

молодою людиною, яка може змінити місце проживання — працювати і народжувати дітей в іншому місці.

Ефект масштабу при наданні місцевих благ істотно впливає на їх собівартість. За аналогією з клубним благом, яке є дуже чутливим до кількості членів у групі, що його фінансують, місцеве локальне благо задля забезпечення економічної ефективності його надання потребує оптимізації чисельності членів громади, що її фінансують і одночасно розраховують ним скористатися. Саме з цим пов'язана вимога і наполеглива робота щодо укрупнення (різного роду об'єднання) територіальних громад, що провадиться Європейським Союзом.

В реальних умовах розподіл місцевих благ має змішаний характер і об'єднує риси локальних суспільних благ, які фінансуються з суспільних фондів — місцевого, а також державного бюджету (кошти на здійснення делегованих повноважень, соціальні трансферти, дотації вирівнювання тощо) і клубних благ (приватних за джерелами фінансування). Прикладами такого поєднання є сусідство державних медичних закладів і приватних медичних клінік, масивів масової житлової забудови й елітних котеджних містечок.

Тому більш прикладним аспектом цієї концепції є розміщення на території — в містах і прилеглих територіях (районах) установ з обслуговування населення. Зокрема, ця проблематика близька послідовникам неовеберовської школи, які досліджують питання розміщення різних видів діяльності у нових економічних умовах (наприклад, у роботі П.-А. Деріка, Г. Жільбера «Економіка локального суспільного сектору» [16]).

Серед основних факторів якості поставки територіально локалізованих благ — наявність відповідної інфраструктури. У випадку соціальної інфраструктури розподілення закладів багато в чому має прив'язку до адміністративного поділу території України, а фінансування в основному орієнтовано на душу населення, його обсяги залежать від розміру закладених соціальних стандартів. Нечисленні спроби реформи адміністративного поділу, спрямовані на покращення фінансового стану місцевих бюджетів шляхом зміни конфігурації територій, які входять до їх складу, були невдалими: виявилось, що наявна адміністративна мережа є вкрай інерційною структурою. Спроби податкового реформування до останнього часу обходили стороною місцеві фінанси — ні одного «повновагового» податку в розпорядження місцевих бюджетів так і не було передано, що унеможливило їх фінансову самостійність. Серед шляхів покращення свого стану одним з найреальніших для місцевого самоврядування був шлях покращення менеджменту муніципального майна, але цей рецепт дієвий, коли у громади є комунальна ласність, що може приносити доходи. До того ж існує низка проблем у сфері законодавчого забезпечення діяльності системи місцевого самоврядування в Україні, які провокують конфлікт інтересів між різними рівнями і гілками публічної влади, а також між окремими місцевими громадами. Зокрема, досі не усунено таке явище як «матрьошки» громад, коли, наприклад у великому місті громада району у місті є складовою громади міста тощо.

Зрештою, багаторічне ігнорування проблем локального рівня призвело до кризи, розгортання якої спостерігаємо сьогодні. Переважання регіонального розрізу як в адміністративному управлінні, так і в наукових дослідженнях, відкладало у часі розв'язання місцевих проблем. В той же час, споживачі місцево локалізованих благ є їх замовниками. Трансформуючи у соціальне замовлення свої інтереси і запити,

і залишаючись незадоволеними впродовж певного періоду часу, вони позбавлені стимулів до підтримки цієї місцевості своїми коштами як у вигляді податків, так і приватних інвестицій.

Місцеве самоврядування без реальних ресурсів виявилось неспроможним реалізувати достойні стандарти життя. Дієве місцеве самоврядування тісно пов'язано з розвитком громадянського суспільства, а українці ще не навчилися чітко формувати свій соціальний запит у вигляді вимог до місцевої влади. Більшість населення зостається пасивним і ця пасивність позначається на якості життя у громаді. Повернення проблем місцевого розвитку і, відповідно, місцевого самоврядування як механізму їх реалізації, в центр уваги громадськості, державного управління та науки дає змогу осучаснити цей соціальний інститут, врахувавши передовий закордонний досвід.

Висновки. Поточний момент розвитку соціально-політичних та соціально-економічних процесів в Україні характеризується багаторазовим зростанням уваги до проблем місцевого розвитку та забезпечення рівного доступу населення до суспільних благ незалежно від місця проживання. В той же час, за наявності значної кількості наукових робіт, присвячених дослідженню соціально-економічного регіонального розвитку, проблематика місцевого (локального) розвитку, в тому числі і в сфері людського розвитку, вивчена не достатньо. Для реалізації такого актуального напрямку досліджень необхідно обґрунтування його як теоретичних, так і методологічних засад, формування відповідного статистичного забезпечення. Кінцевою метою цієї роботи мають бути науково-практичні рекомендації щодо формування соціальної політики на засадах просторового людського розвитку в Україні. На нашу думку, слугувати основою для вирішення цих актуальних питань поточного порядку денного в Україні має наявний науковий доробок у сфері людського розвитку та подальші дослідження, спрямовані на виявлення закономірностей розподілу територіально локалізованих благ і ресурсів, особливостей самоорганізації населення на місцевому рівні, доступу населення до соціальних послуг, що є одним з ключових завдань концепції людського розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції* (кол. моногр.) / відпов. за вип. Л.М. Черенько, О.В. Макарова, за ред. Е.М.Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України : У 2-х томах. — К., 2012. — 436 с.
2. *Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости.* — Пер. с англ. (Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience). — М.: Весь Мир, 2014. — 236 с.
3. *Регіональний Доклад о человеческом развитии: «От трансформации — к обществу для всех»* / [Анджелкович Б., Иванов А., Марни Ш. и др.] — Братислава: Valeur, 2011. — 132 с.
4. *National Human Development Report 2011 «Ukraine: Towards Social Inclusion»* [Електронний ресурс] / [Е. Libanova, Yu. Levenets, O. Makarova et al.]. — 2011. — 124 p. — Режим доступу : <http://hdr.undp.org/en/reports/national/europethecis/ukraine/Ukraine%202011http://hdr.undp.org/en/reports/national/europethecis/ukraine/Ukraine%202011.pdf>
5. *Сталый людський розвиток: забезпечення справедливості. Національна доповідь* / кер. авт. кол. Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. — 412 с.
6. *Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки* (кол. моногр.) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2012. — 320 с.

7. Хмелевська О.М. Досягнення Україною Цілей Розвитку Тисячоліття у сфері освіти // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 2 (20). — С. 9–20.
8. Герасименко Г.В. Регіональні особливості реалізації соціальних функцій місцевих бюджетів в Україні // Там само. — 2012. — № 2 (18). — С. 53–62.
9. Макарова О.В., Гладун О.М. Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями удосконалення методики розрахунку // Статистика України. — 2012. — № 1 (56). — С. 10–15.
10. Дружинин А.Г. Метрополизация как доминантная тенденция территориальной организации общества в постсоветский период: универсальные проявления и южно-российская специфика / А.Г. Дружинин // Географический вестник [Научный журнал Пермского ун-та]. — 2009. — № 3 (11) [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.geo-vestnik.psu.ru>.
11. Житловий фонд України у 2013 році: Статистичний бюлетень [Вих. № 05.5-62/409-14 від 04.07.2014]. Державна служба статистики України. — К., 2014. — 100 с.
12. Дошкільна освіта в Україні у 2013 році: статистичний бюлетень [вих. № 05.4-104/134-14 від 31.03.2014]. — К., 2014. — 58 с.
13. Прибиткова І.М. Просторова самоорганізація населення: теоретико-методологічні передумови дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 4. — С. 84–98.
14. Nowlan David M., A Short Essay on Local Public Goods, University of Toronto [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.chass.utoronto.ca/~nowlan/papers/lpg.htm>. Назва з екрана.
15. Tiebout Charles M. A Pure Theory of Local Expenditures. // Journal of Political Economy. 64 (October 1956). — 416–424.
16. Derycke P.-H., Gilbert G. Economie Publique Locale. — P : Economica, 1988. — 190 p.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: transformatsiya rivnyia zhyttya ta rehional'ni dysproportsiyi* [Human development in Ukraine: the transformation of living standards and regional disparities]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. *Doklad o chelovecheskom razviti 2014. Obespechenie ustoychivogo progressa chelovechestva: Umenshenie uyazvimosti i formirovanie zhiznestoykosti* [Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience]. M.: Izdatelstvo «Ves Mir» [in Russian].
3. Andzhelkovich, B., Ivanov, A., Marni, Sh. et al. (2011). *Regionalnyy Doklad o chelovecheskom razviti: Ot transformatsii — k obshchestvu dlya vseh* [Locale The report of chelovecheskom development: From Transformation - Society for light output]. Bratislava: Valeur [in Russian].
4. National Human Development Report 2011. Ukraine: Towards Social Inclusion. Retrived from: <http://hdr.undp.org/en/reports/national/europethecis/ukraine/Ukraine%202011http://hdr.undp.org/en/reports/national/europethecis/ukraine/Ukraine%202011.pdf> [in English].
5. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Stalyy lyuds'kyi rozvytok: zabezpechennya spravedlyvosti: Natsional'na dopovid'* [Sustainable human development: equity: National Report]. Uman': Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Vizavi» [in Ukrainian].
6. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: sotsial'ni ta demohrafichni chynnyky modernizatsiyi natsional'noyi ekonomiky* [Human development in Ukraine: social and demographic factors modernization of the national economy]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Khmelevs'ka, O.M. (2013). Dosyahnennya Ukrainoyu Tsiley Rozvytku Tysyacholit'tya u sferi osvity [Achievements Ukraine MDGs in education]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy*, 2 (20), 9–20 [in Ukrainian].
8. Herasymenko, H.V. (2012). Rehional'ni osoblyvosti realizatsiyi sotsial'nykh funktsiy mistsevykh byudzhetiv v Ukraini [Regional features of the implementation of the social functions of local budgets in Ukraine]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy*, 2(18), 53–62 [in Ukrainian].
9. Makarova, O.V., Hladun, O.M. (2012). Rehional'nyy indeks lyuds'koho rozvytku: prychny ta napryamy udoskonalennya metodyky rozrakhunku [Regional Human Development Index: causes and areas of improvement methods of calculation]. *Statystyka Ukrainy — Statistic of Ukraine*, 1(56), 10–15 [in Ukrainian].

10. Druzhinin, A.G. (2009). Metropolizaciya kak dominantnaya tendenciya territorialnoy organizacii obshchestva v postsovetский period: universalnye proyavleniya i yuzhno-rossiyskaya specifika [Metropolization as a dominant trend of the territorial organization of society in the post-Soviet period: universal manifestation and South Russian specificity]. *Geograficheskiy vestnik – Geographic herald*, 3 (11). Retrieved from: <http://www.geo-vestnik.psu.ru> [in Russian].
11. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. (2014). Zhytlovyy fond Ukrainy u 2013 rotsi [The housing fund in Ukraine 2013]. *Statystychnyy byuleten' – Statistical Bulletin*, 05.5-62/409-14 [in Ukrainian].
12. Doshkil'na osvita v Ukraini u 2013 rotsi [Preschool Education in Ukraine in 2013]. *Statystychnyy byuleten' – Statistical Bulletin*, 05.4-104/134-14 [in Ukrainian].
13. Pribitkova, I.M. (2009). Prostorova samoorganizaciya naselennya: teoretiko-metodologichni peredumovi doslidzhennya [Spatial self-organization: theoretical and methodological prerequisites study]. *Sociologiya: teoriya, metodi, marketing – Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 84- 98 [in Ukrainian].
14. Nowlan , David M. (2002). A Short Essay on Local Public Goods. University of Toronto. Retrieved from: <http://www.chass.utoronto.ca/~nowlan/papers/lpg.htm> [in English].
15. Tiebout, Charles M. (1956). A Pure Theory of Local Expenditures. *Journal of Political Economy*, 64, 416-424 [in English].
16. Derycke, P-H, Gilbert, G. (1988). *Economie Publique Locale* [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.12.2014

УДК 314.33 (477)

П.Є. ШЕВЧУК

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

РЕКОНСТРУКЦІЯ СТРУКТУРИ НАРОДЖЕНИХ ЗА ЧЕРГОВІСТЮ НАРОДЖЕННЯ ТА ВІКОМ МАТЕРІ В УКРАЇНІ В 1995–1998 РОКАХ

Перехід до низького рівня народжуваності як у Європі, так згодом і в Україні, супроводжувався змінами в її структурі як за віком матері, так за черговістю народження дитини. На жаль, дані про черговість народження дітей за віком матері в 1995–1998 рр. виявилися втраченими.

Після відновлення статистичних форм звітності про черговість народження дітей за віком матері з'явилася можливість реконструювати часовий інтервал середини 1990-х за допомогою інтерполяції. Такий підхід дає змогу знайти такі числа народжених, коефіцієнти народжуваності за якими плавно переходять від відомих коефіцієнтів перед лакуною до відомих коефіцієнтів після лакуни. Крім того, підхід із інтерполяцією (ex post) автоматично враховує відкладання народжень за черговістю дітонародження, не потребуючи додаткових гіпотез.

Здійснені розрахунки показують, що з 1996 р. почав зростати середній вік матері при народженні першої, другої, третьої та четвертої дитини. Отримані дані стануть у пригоді під час дослідження структурних зрушень у народжуваності в таких поворотних точках.

Ключові слова: черговість народження дитини, середній вік матері при народженні дитини, повіковий коефіцієнт народжуваності.

П.Є. Шевчук

канд. екон. наук, вед. научн. сотруд.

Інститут демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

РЕКОНСТРУКЦИЯ СТРУКТУРЫ РОЖДЕННЫХ ПО ОЧЕРЕДНОСТИ РОЖДЕНИЯ И ВОЗРАСТУ МАТЕРИ В УКРАИНЕ В 1995–1998 ГОДАХ

Переход к низкому уровню рождаемости в Европе и, впоследствии, в Украине, сопровождался изменениями в структуре как по возрасту матери, так и по очередности рождения ребенка. К сожалению, данные об очередности деторождений по возрасту матери в 1995–1998 гг. оказались утраченными.

После восстановления статистических форм отчетности об очередности рождения детей по возрасту матери появилась возможность реконструировать временной интервал середины 1990-х с помощью

© ШЕВЧУК П.Є., 2015

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2015, № 1 (23)

інтерполяції. Этот подход позволяет найти такие числа рожденных, коэффициенты рождаемости по которым плавно переходят от известных коэффициентов перед лакуной до известных коэффициентов после лакуны. Кроме того, подход с интерполяцией (ex post) автоматически учитывает откладывание рождений по очередности деторождения, не требуя дополнительных гипотез.

Произведенные расчеты показывают, что с 1996 г. начал расти средний возраст матери при рождении первого, второго, третьего и четвертого ребенка. Полученные данные пригодятся для исследования структурных сдвигов в рождаемости в таких поворотных точках.

Ключевые слова: очередность рождения ребенка, средний возраст матери при рождении, повозрастной профиль рождаемости.

P. Shevchuk

Ph.D. in Economics, Research Fellow Ptukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, 01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

RECONSTRUCTION OF BIRTH STRUCTURE BY PARITY OF BIRTH AND AGE OF MOTHER IN UKRAINE IN 1995–1998

The transition to low fertility in Europe, and later in Ukraine, was accompanied by changes in the structure of both maternal age, and – most importantly – in the parity of birth. Unfortunately, data on births by parity of children by age of mother in 1995–1998 were lost.

Since the recovery of statistical reports of births by parity there has been an opportunity to reconstruct the mid-1990 time period using interpolation. This approach makes it possible to find such number of births, whose fertility rates gradually pass from the known coefficients before lacuna to known coefficients after the data gap. In addition, the approach of interpolation (ex post) automatically takes into account the delay fertility for childbearing parity, without requiring additional hypotheses.

An important summary measure of age profile of fertility is mean age at childbearing. Implemented calculations show that in 1996 the average age of mother at birth of first, second, third and fourth child began to increase. Given the relatively small incidence of fifth children and the following parities can probably only say that this figure began to rise in mid-1990. These data will be useful in the study of structural changes in fertility in these turning points.

Key words: parity of birth, mean age at childbearing, age specific fertility rate.

Постановка проблеми. В Україні, як і в цілому в країнах Європи, триває трансформація моделі народжуваності, у т. ч. відкладання дітонародження жінками на більш пізній вік. Дуже важливим при цьому є те, дитина якої черговості та на який період відкладається. Проте, до середини 1990-х в Україні спостерігалось певне омолодження материнства і дітонародження відбувалося в усе більш молодому віці. У зв'язку з перезатвердженням у 1994 р. Міністерством юстиції України форми актових записів, інформацію про порядковий номер народженої дитини перестали подавати, і з 1995 р. такі дані виявилися втраченими до їх відновлення в 1999 р. У наступні роки, із отриманням нових даних про народжуваність за черговістю дитини, стало очевидно (що буде детально показано нижче), що саме в середині 1990-х відбувся злам тенденції омолодження материнства та перехід до його постаріння.

Актуальність теми (зв'язок із науковими і практичними завданнями). Із наукового погляду, важливо мати достатню надійну інформацію для вивчення процесу зміни календаря народжень, а саме: щодо розподілу народжень певної черговості за віком матері і, зокрема, середнього віку матері при народженні дитини відповідного порядку; щодо динаміки інтергенетичних інтервалів, що є важливими критеріями зміни моделі народжуваності. Це стосується як умовних, так і реальних поколінь жінок.

З практичного боку, глибоке розуміння трансформаційних процесів у структурі народжуваності є важливим для розробки демографічних прогнозів і реконструкції неповних або дефектних рядів статистичних даних.

З огляду на те, що саме в середині 1990-х в Україні відбулася зміна тенденції омолодження материнства, актуально деталізувати процес трансформації структури народжуваності за черговістю народження дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішені раніше частини загальної проблеми. Єдиним дослідженням із реконструкції народжених за чергою народження в Україні є робота В. Яворського (V. Yavorsky) [1]. На жаль, вона була опублікована саме в той рік, коли публікація статистичних даних про черговість дітонародження відновилася і нова отримана інформація ще не була доступна. Уже тоді автор відмічав необхідність урахування «... зміщення з часом структур новонароджених за віком жінок для різних черговостей народжень, виявлення його причин і закономірностей» [1, С. 214]. Зрозуміло, що на той час не було можливості зробити ґрунтовні припущення про майбутню динаміку показників народжуваності за віком матері і черговістю народження. До того ж коефіцієнти, на яких базується оцінка В. Яворського, обчислені з урахуванням поточної оцінки чисельності жінок. Тепер є можливість скористатися уточненою оцінкою чисельності жінок за віком, здійсненою Держстатом України після проведення перепису 2001 р., а також доступними даними про зміну моделі народжуваності в подальші роки (після років, за які дані втрачені).

Таким чином, **новизна** даного дослідження полягає у:

- використанні даних про народжуваність за черговістю, типом поселення та шлюбним станом матері, які на момент виходу статті В. Яворського не були доступні;
- використанні уточненої оцінки чисельності жінок репродуктивного віку, що теж у дослідженні В. Яворського використано бути не могло;
- використанні іншої бази даних, яка уможливила застосування принципово інакшого підходу до відновлення структури народжених за період 1995–1998 рр. на основі інтерполяції коефіцієнтів народжуваності.

Зазначене вище дає змогу більш коректно врахувати зміни у структурі народжуваності, які відбулися саме в цей період.

Мета статті — відновити вірогідну кількість народжених за черговістю народження та віком матері, узгоджену з відомою кількістю народжених за віком матері та за типом поселення в Україні в 1995–1998 рр.

Виклад основного матеріалу (дослідження і отримані результати). Дані про народжених за віком матері та черговістю народження містяться у формах статистичної звітності 2-а (1980–1987 рр.), Р-241 (1988–1994 рр.), Н-6 (починаючи з 1999 р.). В 2002 р. Держстатом України запроваджено форму Н-6р, у якій діти, вік матері яких невідомий, уже розподілені за відповідними черговостями народження, а з 2003 р. у цій формі розподіл зроблений також і за черговістю. При реконструкції за 1994–1998 рр. використані дані форми Н-3 (Розподіл народжених за національністю та віком матері), оскільки форми Н-1 (Розподіл народжених за віком та шлюбним станом матері) та Н-2 (Розподіл народжених за віком матері та батька) містять групування лише за п'ятирічними віковими групами. Оскільки до 2002 р. Держстат України не застосовував форму, що відповідає сучасній Н-6р, то в даному дослідженні в основі підготовчих розрахунків взято форму Н-6. Використано, як уже згадувалося вище, відомості про чисельність жінок за міжпереписний період 1990–2001 рр., вже перераховані Держстатом України з урахуванням даних перепису 2001 р.

Первинна підготовка даних здійснена за найбільшої деталізації «розрізів»: за типом поселення, за шлюбним станом, за черговістю народження до одинадцятої і більше, оскільки діти з невідомим віком матері та черговістю народження по-різному розподіляються залежно від шлюбного стану матері. Так, найбільша частка жінок із п'ятьма і більше народженнями була в 1988 р. серед сільських жінок, які подавали заяву спільно з батьком дитини (8,4 %). Проте згодом від такої форми реєстрації відмовилися, і «пальма першості» в народженні п'яти і більше дітей в останнє десятиліття належить сільським жінкам, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі — 6,0 проти 4,0 %. Якщо розглядати дані лише за типом поселення, то питома вага народжень п'ятої та вищих черговостей та більше становить 4,6 %. Тому видається доцільним не деталізувати обчислення для більш високих черговостей народжень. Прийнято також обчислювати народжуваність для жінок у віці від 15 до 49 років. Тому на першому етапі наявні дані були згорнуті до відповідних вікових меж і до черговості п'ятеро і більше дітей.

Після цього було здійснено розподіл народжених, вік матері яких невідомий, пропорційно повіковому профілю відповідної черговості, як і тих, чия черговість була невідомою. Для тих років, за які був відсутній повіковий профіль тих, чия черговість була невідомою, розподіл був здійснений пропорційно повіковому профілю відповідного розрізу в цілому. Слід зазначити, що максимальна частка народжених, вік матері яких невідомий, становить 2,5 %, а найбільша питома вага показника кількості дітей невідомої черговості становила 2,4 % за досліджуваний період (1980–2013 рр.).

Найбільш логічним є використання повікових коефіцієнтів народжуваності за однорічними віковими групами, оскільки це дозволяє автоматично врахувати зміни як у віковій структурі народжуваності, так і у віковій структурі жінок репродуктивного віку з часом. Саме на цьому етапі стає найбільш очевидним, що перевага цього підходу над методом, використаним В. Яворським, полягає в доступності даних після років із прогалиною реєстрації. Ця перевага є істотною, оскільки тепер достеменно відомо, в якому напрямі і з якою швидкістю відбувалося зміщення за віком матері народжень відповідної черговості, що не могло бути відомо у 1999 р.

Очевидно, що при застосуванні метода інтерполяції між відомими точками, інтерпольовані величини розмістяться строго між заданими. Тому перехід відбувається плавно (рис. 1).

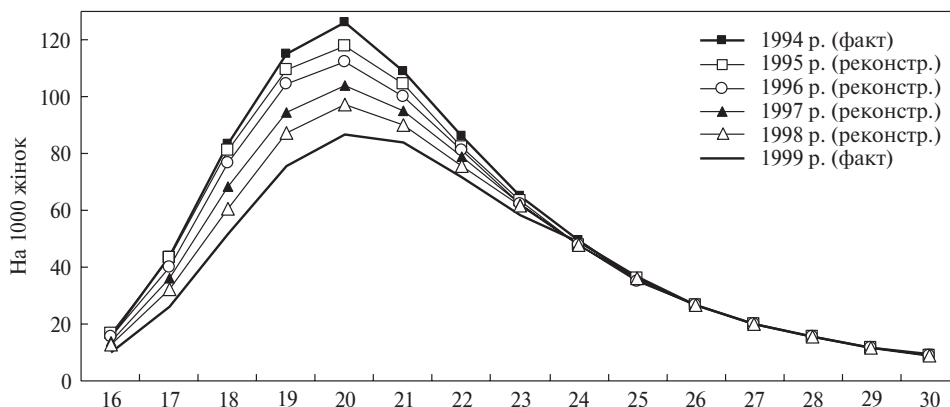

Рис. 1. Повікові коефіцієнти народжуваності дітей першої черговості за віком матері в Україні (фактичні та реконструйовані)

Джерело: для 1994 та 1999 рр. розраховано автором за даними Держстату України, для 1995–1998 рр. — реконструкція автором відповідно до методу, описаному в цій статті.

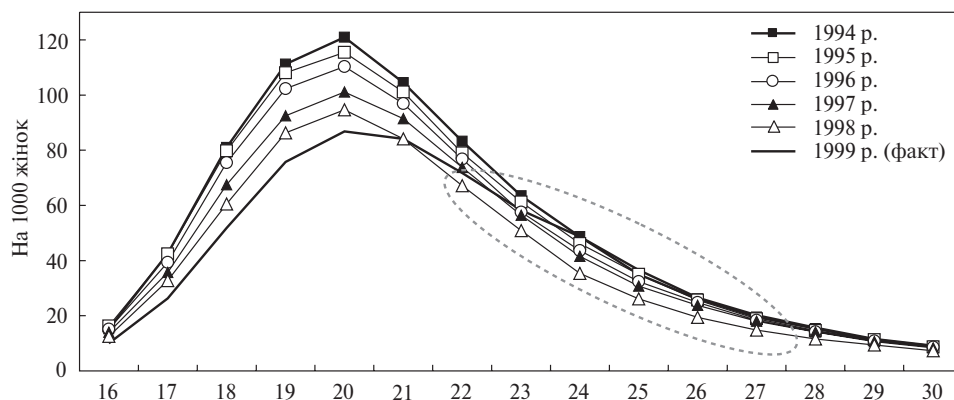

Рис. 2. Вікові коефіцієнти народження дітей першої черговості за віком матері в Україні з а розрахунком В. Яворського (для 1999 р. — фактичні дані)

Джерело: для 1994—1998 рр. [1, С. 216—220], для 1999 р. — розраховано автором за даними Держстату України.

Натомість метод «точного розрахунку» В. Яворського не враховує зміщення народжень за віком, яке відбулося за період 1995—1998 рр., що призводить до недооцінки народжуваності у віці 22 роки і старше для дітей першої черговості (рис. 2), тож недооцінюється явище старіння материнства.

Недооцінка народжуваності дітей першої черговості за методом «точного розрахунку» призводить до переоцінки чисельності дітей другої та наступної черговості. Через те, що така похибка зумовлює подібність кривих повікових коефіцієнтів народжуваності як для других, так і для третіх черговостей, можна навести коефіцієнти народжуваності лише для третіх дітей (рис. 3).

Інтерполяція між відомими даними 1994 р. та 1999 р. дає більш правдоподібний результат, за якого коефіцієнти реконструйованих років поступово наближаються до 1999 р. (рис. 4).

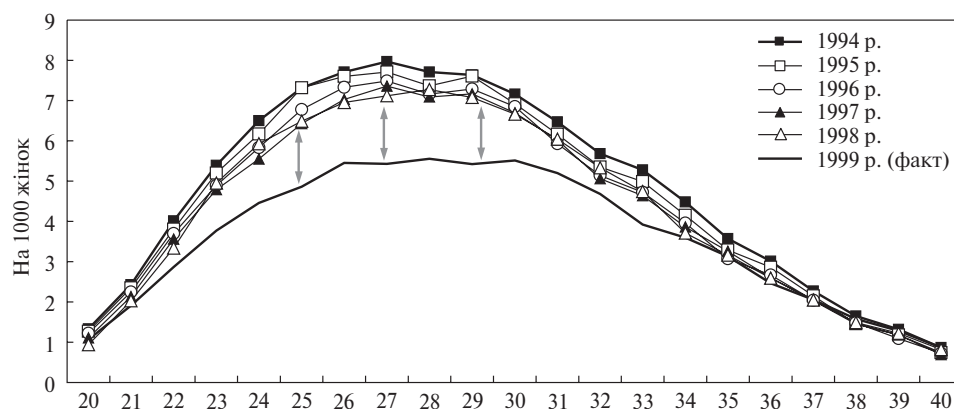

Рис. 3. Вікові коефіцієнти народження дітей третьої черговості за віком матері в Україні за розрахунком В. Яворського (для 1999 р. — фактичні дані)

Джерело: для 1994—1998 рр. [1, С. 216—220], для 1999 р. — розраховано автором за даними Держстату України.

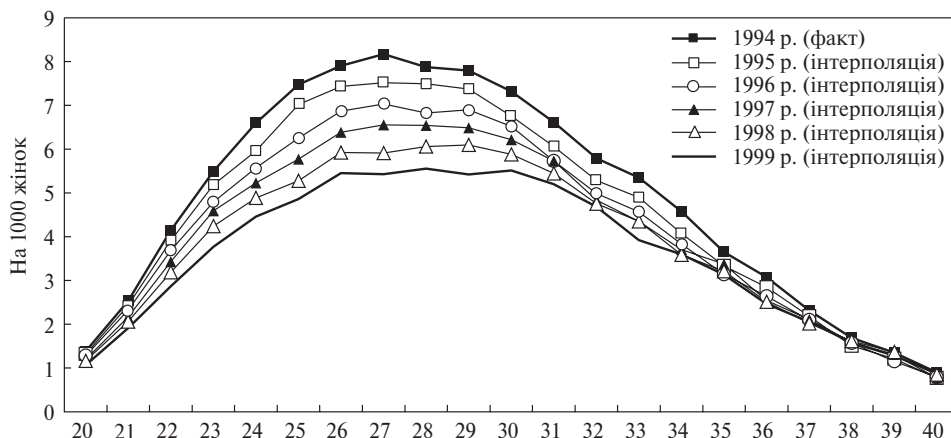

Рис. 4. Вікові коефіцієнти народження дітей третьої черговості за віком матері в Україні (фактична й інтерпольована)

Джерело: для 1994 та 1999 рр. розраховано автором за даними Держстату України, для 1995–1998 рр. — реконструкція автора відповідно до методу, описаному в цій статті.

Коефіцієнти народжуваності для четвертих, п'ятих і дітей вищих черговостей, отримані за допомогою різних методів, відрізняються настільки незначно, що складно сказати, що є причиною відмінностей: коректність методу чи відмінність знаменника у коефіцієнтів.

Якщо розглянути інтерполяцію коефіцієнтів народжуваності за черговістю народження дитини та віком матері на широкому віковому інтервалі, то логічність методу інтерполяції стає очевидною. Наприклад, на рис. 5 представлено динаміку фактичних і обчислених за допомогою лінійної інтерполяції коефіцієнтів народжуваності 2-ї черговості за окремими віковими групами міських жінок.

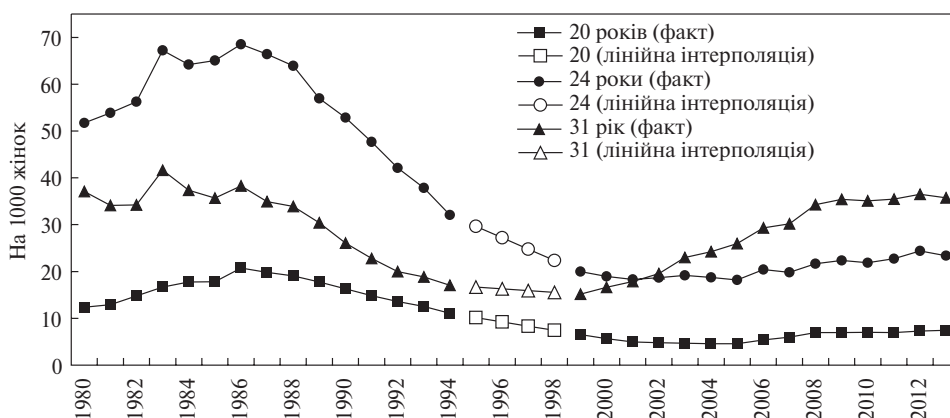

Рис. 5. Народжуваність серед міських жінок окремих вікових груп дітей другої черговості (фактична й інтерпольована)

Джерело: для 1995–1998 рр. — реконструкція автора відповідно до методу, описаному в цій статті, решта — розраховано за даними Держстату України.

Таблиця 1. Реконструйований розподіл чисельності народжених в Україні дітей за віком матері, черговістю народження та типом поселення в 1995 р.

Вік матері	Міські поселення					Сільська місцевість				
	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +
Разом	200096	86022	15162	3834	3294	89899	61745	19479	6725	6605
15	889	16	0	0	0	847	18	1	0	0
16	3131	59	2	0	0	2718	81	2	0	0
17	8487	208	4	0	0	6591	382	9	1	0
18	17218	647	12	1	0	11479	1153	49	2	1
19	24887	1482	59	4	1	14726	2622	147	5	0
20	27824	2609	122	6	3	14393	4186	349	28	3
21	25215	3908	264	26	5	11497	5540	591	62	8
22	20762	5159	402	51	8	8269	6677	981	138	18
23	16842	6502	557	83	22	5640	6899	1277	255	43
24	12742	7126	675	110	29	3746	6426	1376	295	76
25	9373	7561	789	147	55	2608	5825	1530	376	137
26	6882	7309	899	178	80	1772	4850	1508	439	199
27	5222	7139	957	195	109	1266	3980	1504	498	266
28	4181	6631	1016	253	138	1017	3263	1475	509	329
29	3199	5933	1033	241	149	729	2421	1447	461	393
30	2511	5025	1071	252	195	557	1808	1257	478	426
31	2187	4285	1065	276	206	437	1440	1162	472	432
32	1896	3611	1022	253	248	353	1137	1025	460	530
33	1534	2903	1046	276	242	273	846	910	419	541
34	1228	2250	915	264	283	225	669	768	378	515
35	1025	1787	796	275	271	183	483	593	343	488
36	824	1326	678	220	255	160	325	489	301	490
37	613	911	542	188	253	124	246	340	228	412
38	467	569	378	151	178	88	164	222	183	330
39	355	400	310	115	161	60	105	159	122	269
40	224	269	190	111	131	51	87	107	92	223
41	161	187	138	57	98	37	50	87	70	178
42	108	95	102	47	79	20	26	51	51	104
43	56	52	58	24	48	15	17	32	29	97
44	31	44	33	21	26	9	12	19	18	49
45	15	12	17	4	14	3	3	7	7	25
46	3	6	7	3	3	3	1	5	3	18
47	2	1	3	0	4	1	1	0	2	3
48	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1
49	2	0	0	2	0	1	1	0	0	1

Джерело: дані обчислено автором за методом, описаним у цій статті.

Таблиця 2. Реконструйований розподіл чисельності народжених в Україні дітей за віком матері, черговістю народження та типом поселення в 1996 р.

Вік матері	Міські поселення					Сільська місцевість				
	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +
Разом	191103	79568	13885	3562	3003	86668	58726	18149	6292	6255
15	827	16	0	0	0	801	17	1	0	0
16	2889	53	1	0	0	2608	76	2	0	0
17	7895	197	4	0	0	6151	352	8	1	0
18	15638	593	13	1	0	11044	1121	49	3	2
19	22940	1378	55	5	1	13743	2403	140	6	0
20	26344	2433	118	6	4	14016	4015	343	29	3
21	24302	3622	248	26	4	11245	5279	575	62	8
22	20281	4753	380	49	9	7925	6172	902	129	18
23	16265	5870	506	76	21	5473	6393	1174	229	43
24	12846	6598	634	109	30	3857	6265	1322	286	75
25	9448	6984	725	141	51	2604	5575	1416	353	135
26	6974	6903	836	167	78	1765	4677	1422	411	187
27	5154	6598	873	185	97	1261	3839	1390	459	253
28	4039	6063	907	226	123	954	3029	1316	455	299
29	3079	5510	921	220	134	727	2395	1357	443	371
30	2455	4789	992	236	176	554	1807	1191	454	409
31	1965	3832	934	242	188	407	1338	1032	422	396
32	1718	3309	910	232	223	328	1043	913	401	468
33	1376	2681	930	251	217	262	815	831	386	505
34	1142	2128	839	242	258	210	621	685	334	462
35	908	1589	722	247	242	180	471	571	330	465
36	751	1278	635	214	238	149	312	460	286	454
37	569	872	519	181	230	118	243	338	223	406
38	457	567	391	153	177	90	175	242	195	353
39	309	352	284	108	143	65	108	172	128	281
40	211	263	192	106	125	51	83	112	95	229
41	143	170	133	54	91	32	41	74	60	152
42	87	79	86	41	66	22	28	55	56	113
43	51	46	53	23	44	13	16	28	25	79
44	22	27	24	14	17	8	11	17	18	47
45	12	10	14	4	11	3	4	7	8	26
46	3	4	5	2	3	1	1	4	3	11
47	1	1	1	0	2	1	1	0	2	4
48	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
49	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0

Джерело: дані обчислено автором за методом, описаним у цій статті.

Таблиця 3. Реконструйований розподіл чисельності народжених в Україні дітей за віком матері, черговістю народження та типом поселення в 1997 р.

Вік матері	Міські поселення					Сільська місцевість				
	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +
Разом	180707	74810	13127	3446	2871	81843	56335	17281	6048	6113
15	704	15	0	0	0	679	14	1	0	0
16	2636	46	1	0	0	2408	69	2	0	0
17	7112	182	5	0	0	5723	322	6	0	0
18	13978	536	15	1	1	9949	1022	47	3	2
19	19936	1209	48	6	2	12667	2171	131	8	1
20	23652	2144	108	6	5	12603	3550	311	28	2
21	23160	3299	230	25	4	10661	4861	543	61	8
22	19893	4360	360	47	10	7769	5811	843	124	18
23	15864	5309	461	71	19	5538	6150	1120	213	44
24	12629	5910	577	104	30	3899	5968	1238	272	71
25	9759	6567	678	137	49	2661	5446	1333	337	137
26	7299	6699	796	160	77	1818	4658	1382	396	181
27	5335	6371	830	185	89	1296	3817	1317	435	248
28	4020	5695	829	207	112	970	3046	1268	441	294
29	3070	5297	845	208	125	718	2348	1255	420	346
30	2413	4586	919	223	159	550	1806	1122	432	391
31	1917	3719	887	230	185	425	1389	1020	420	406
32	1557	3036	808	214	201	316	994	843	361	428
33	1266	2545	846	233	201	246	766	736	345	457
34	1062	2012	768	222	235	211	621	654	315	446
35	932	1637	759	256	250	186	483	577	332	467
36	689	1244	601	211	224	141	307	442	277	428
37	562	890	531	185	221	114	245	343	222	407
38	449	568	408	157	177	83	169	238	187	341
39	330	381	322	125	156	77	118	201	144	314
40	187	242	183	95	113	52	81	120	99	241
41	125	153	128	50	84	34	41	78	64	163
42	85	79	88	44	67	21	28	54	56	112
43	49	41	51	23	42	12	16	28	23	69
44	23	23	26	15	16	9	13	19	22	53
45	8	7	10	3	7	2	3	5	6	20
46	3	5	6	2	4	1	0	3	2	8
47	2	2	3	1	5	1	1	0	3	5
48	0	1	0	0	1	1	0	1	0	3
49	1	0	0	0	0	2	1	0	0	2

Джерело: дані обчислено автором за методом, описаним у цій статті.

Таблиця 4. Реконструйований розподіл чисельності народжених в Україні дітей за віком матері, черговістю народження та типом поселення в 1998 р.

Вік матері	Міські поселення					Сільська місцевість				
	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +	1-і	2-і	3-і	4-і	5 +
Разом	170752	69611	12301	3321	2739	78519	54011	16320	5753	5911
15	609	14	0	0	0	680	14	1	0	0
16	2316	38	0	0	0	2188	61	1	0	0
17	6243	165	5	0	0	5374	297	5	0	0
18	12427	483	16	1	1	9063	944	46	4	2
19	18365	1127	44	8	2	11900	1994	126	9	1
20	21447	1901	100	7	5	11985	3311	299	28	2
21	21134	2853	203	24	3	10122	4466	513	59	9
22	19004	3855	331	44	10	7749	5539	797	120	19
23	16049	4932	432	68	18	5529	5812	1048	193	46
24	12280	5186	517	98	30	3952	5673	1153	258	68
25	9705	5897	604	129	44	2651	5173	1213	311	135
26	7454	6305	733	150	75	1847	4566	1316	373	172
27	5449	6040	773	181	79	1330	3784	1236	409	242
28	4118	5491	774	194	104	977	3032	1205	423	285
29	3060	5084	770	196	115	722	2343	1174	406	326
30	2319	4290	833	205	139	553	1824	1063	413	377
31	1888	3642	852	220	184	411	1338	931	387	386
32	1471	2903	748	205	189	326	1014	830	346	417
33	1189	2469	786	221	189	246	771	693	329	442
34	973	1879	693	201	213	206	602	605	288	416
35	828	1462	692	229	226	177	454	535	306	427
36	634	1220	571	209	213	132	300	420	266	400
37	498	818	488	171	191	107	239	338	214	397
38	430	556	416	157	172	80	173	250	191	350
39	338	396	349	139	164	79	113	205	141	307
40	204	275	217	106	125	49	72	121	97	238
41	132	166	148	57	93	37	42	85	69	178
42	88	85	98	50	73	20	27	52	54	107
43	52	42	54	25	46	13	18	31	25	71
44	26	21	30	17	17	8	11	15	19	44
45	13	11	18	6	12	2	3	6	6	23
46	3	3	4	1	3	1	0	7	5	13
47	1	1	1	1	3	1	1	0	4	7
48	0	1	0	0	1	1	0	0	0	2
49	5	0	1	1	0	1	0	0	0	2

Джерело: дані обчислено автором за методом, описаним у цій статті.

Необхідно вказати, що ідея лінійної інтерполяції в усіх варіантах (за віком матері, типом поселення й черговістю народження) виявилася найкращою не лише через простоту, а й внаслідок усунення будь-якої суб'єктивності у виборі виду функції та періоду апроксимації. Крім того, подальша корекція даних навіть усуває лінійність початкової гіпотези. Так, отримані на початковому етапі коефіцієнти народжуваності за віком матері, типом поселення та черговістю народження потрібно помножити на середньорічну чисельність жінок відповідного віку та календарних років. Повікові суми отриманих таким чином народжених за черговістю треба підігнати до загального числа народжених жінками відповідного віку та календарного року, отриманих за даними форми Н-3 Держстату України та попередньо скоригованих на народжених жінками невідомого віку. Таким чином отримуємо остаточний розподіл народжених за віком матері, типом поселення та черговістю народження (табл. 1–4).

У більшості випадків після корекції на зареєстроване сумарне число народжень за віком матері коефіцієнти за віком матері та черговістю народження змінюються не значно, що можна спостерігати на прикладі міських жінок у віці 23 роки, які народили третю дитину (рис. 6).

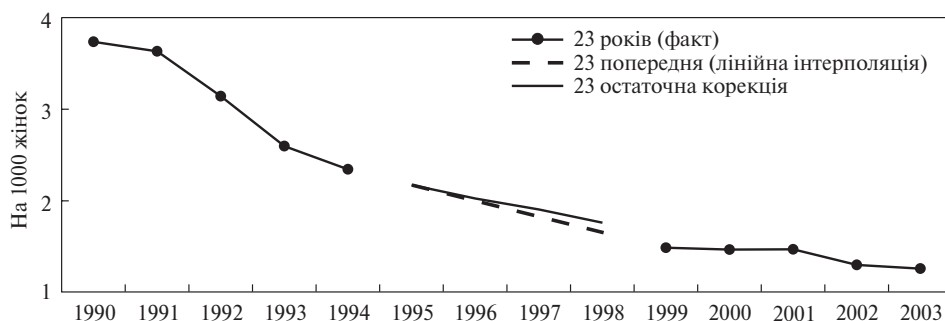

Рис. 6. Вікові коефіцієнти народження дітей третьої черговості серед міських жінок України у віці 23 роки (фактична, інтерпольована й відновлена)

Джерело: для 1995–1998 рр. — реконструкція автора за методом, описаним у цій статті, решта — розраховано за даними Держстату України.

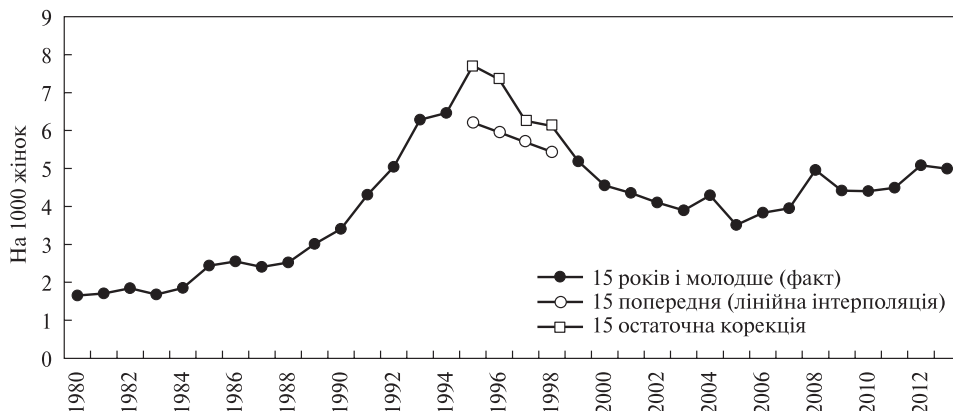

Рис. 7. Вікові коефіцієнти народження дітей першої черговості серед сільських жінок у віці 15 років і молодше (фактична, інтерпольована й відновлена)

Джерело: для 1995–1998 рр. — реконструкція автора за методом, описаним у цій статті, решта — розраховано за даними Держстату України.

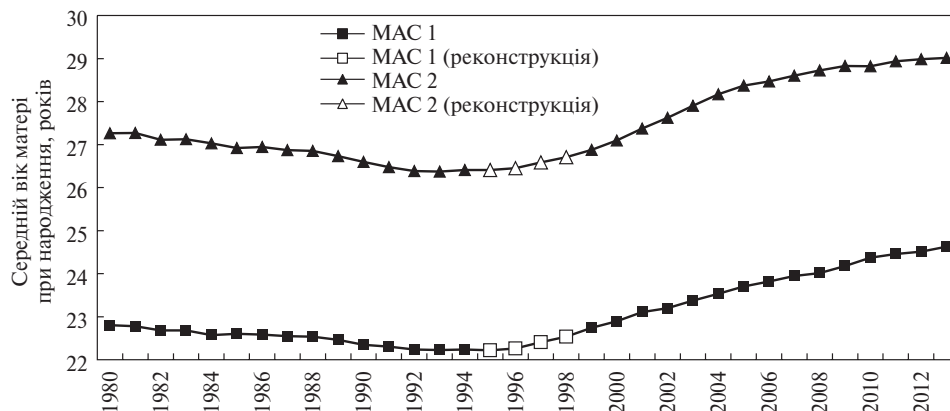

Рис. 8. Середній вік матері при народженні дитини в Україні (всі поселення)

Джерело: для 1995–1998 рр. — за даними табл. 1–4, решта — розраховано за даними Держстату України.

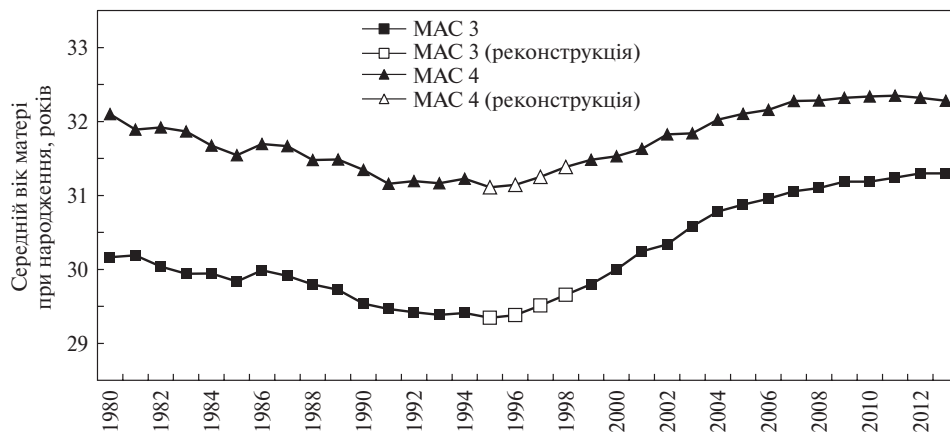

Рис. 9. Середній вік матері при народженні (MAC) 3-ї та 4-ї дитини в Україні (всі поселення)

Джерело: для 1995–1998 рр. — за даними табл. 1–4, решта — розраховано за даними Держстату України

Однак, в окремих вікових групах жінок (а саме в тих, в яких чисельність народжень незначна), після корекції коефіцієнти народжуваності стають нелінійними. Яскравим прикладом є народження дітей першої черговості серед сільських жінок у віці 15 років і молодше. Як видно на рис. 7, попередня гіпотеза лінійності перетворюється на досить своєрідну криву після поправки на ту чисельність народжень серед жінок наймолодшого репродуктивного віку, яка істотно зросла саме в середині 1990-х. Цей приклад свідчить, що маючи дані до і після втрачених, а також часткові дані всередині відновлюваного інтервалу, можна заповнити лакуну навіть за умови зміни тенденції показників народжуваності.

Одним із найважливіших аналітичних показників, що характеризують розподіл народжуваності за віком матері, є середній вік матері при народженні дитини. Такі показники обчислюються за черговістю народження дитини. Зміна в часі цього

показника дає змогу встановити — чи відбувається зсув народження дітей певної черговості за віком матері. Реконструкція даних про народження за віком матері і черговість народження дитини за 1995—1998 рр. дає змогу зробити обґрунтований висновок, що середній вік матері при народженні для дітей перших чотирьох черговостей почав зростати в 1996 р. (рис. 8 та 9).

Таким чином, середній вік матері при народженні першої дитини в Україні з 1995 р. до 2013 р. зріс на 2,4 року, при народженні другої — на 2,6 року, третьої — на 2,0, четвертої — на 1,2, п'ятої і вищих черговостей — на 0,4 року.

Висновки (і перспективи подальших досліджень). Таким чином, хоча у випадку втрати інформації чи неповноти обліку для попередніх досліджень можна користуватися результатами обчислень, отриманими методами *ex ante*, згодом усе ж доцільно реконструювати дані *ex post*, оскільки в останньому випадку вже достеменно відомо, в якому напрямку і з якою швидкістю відбувалися зміни. Варто підкреслити, що застосовувати викладений у цій роботі підхід доцільно лише після проведення перепису населення, що дасть змогу уточнити динаміку відносних показників.

У перспективі у зв'язку з можливим погіршенням якості та повноти статистичного обліку народжень, допоки не буде відновлено статистичні спостереження на всій території України та проведено перепис населення, видається плідним використовувати метод «параметричних кривих», наведений В. Яворским [1, С. 210—211], а також методи, розроблені іншими дослідниками [2, 3, 4]. Деякі з них дають змогу явно враховувати вірогідні зміни у повіковому профілі народжуваності на основі вивчення трансформацій за останні десятиліття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яворский В. Методики определения структур новорожденных по очередностям рождений и возрасту женщин // Демографічні дослідження. — 1999. — Вип. 21. — С. 206—220.
2. Hoem, J.M., Madsen, D., Nielsen, J.L., Ohlsen, E., Hansen, H.O., Rennermalm, B. Experiments In Modelling Recent Danish Fertility Curves // Demography. — 18. — 1981. — P. 231—244.
3. Peristera, P., Kostaki, A. Modeling fertility in modern populations // Demographic Research. — 16, Art. 6. — 2007. — P. 141—194.
4. Romaniuk, A. A Three Parameter Model for Birth Projections // Population Studies. — 27, No. 3. — 1973. — P. 467—478.

REFERENCES

1. Yavorsky, V. (1999). Metodiki opredelenia struktur novorozhdennih po ocherednostiam rozhdeniy i vizrastu zhenschin [Methods for Estimating Newborns Structure by Parity of Birth and Age of Mother]. *Demografichni doslidzhennia-Demographic Studies*, 21, 206-220 [in Russian].
2. Hoem, J.M., Madsen, D., Nielsen, J.L., Ohlsen, E., Hansen, H.O., Rennermalm, B. (1981). *Experiments in modelling recent Danish fertility curves*. *Demography*, 18, 231-244 [in English].
3. Peristera, P., Kostaki, A. Modeling fertility in modern populations. *Demographic Research*, Vol.16, 6, 141-194 [in English].
4. Romaniuk, A. (1973). A three parameter model for birth projections. *Population Studies*, Vol.27, 3, 467-478 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.12.2015

УДК 314.37

Б.О. КРИМЕР

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ВПЛИВ НА НАРОДЖУВАНІСТЬ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Досліджено вплив збройних конфліктів на народжуваність у сучасних умовах. Аналізуються наслідки конфліктів останніх десятиліть у розвинутих країнах, розглянуто можливості змін динаміки та структури народжуваності під впливом воєнних дій на території України, обґрунтовано шляхи мінімізації негативних наслідків конфлікту.

Ключові слова: народжуваність, тенденції народжуваності, зміни в народжуваності, відкладення дітонароджень, позащлюбна народжуваність, воєнний конфлікт, економічна криза.

Б.А. Кример

канд. экон. наук, старш. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ВЛИЯНИЕ НА РОЖДАЕМОСТЬ ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ ПОСЛЕДНИХ ДЕСЯТИЛЕТИЙ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

Изучен вопрос влияния военных действий на рождаемость в современных условиях. Проанализированы последствия конфликтов последних десятилетий в развитых странах, рассмотрены возможности изменений динамики и структуры рождаемости под воздействием войны на территории Украины, обоснованы пути минимизации негативных последствий конфликта.

Войны способствуют снижению текущей интенсивности рождаемости с последующим компенсационным ростом по окончании конфликта. Компенсационный прирост в современных условиях отличается тем, что одновременно происходит «перенос» деторождения в более поздние периоды жизни и общее снижение детородных ориентаций под влиянием мировоззренческих трансформаций. Как следствие, прирост менее ощутим и более растянут во времени в послевоенный период. Военные конфликты также способствуют ускорению трансформации возрастной модели рождаемости, но не выступают при этом факторами сдвигов. Военные действия не влияют существенно на рождаемость женщин старших групп детородного возраста (40–44) и очень слабо влияют на рождаемость женщин в возрасте 35–49 лет, однако негативное влияние на рождаемость более молодых женщин очень заметно, этим эффект военных действий схож с эффектом экономического кризиса. Также во время войны несколько возрастает внебрачная рождаемость. В конечном счете, влияние войн на итоговую рождаемость поколений оказывается существенным.

© КРИМЕР Б.О., 2015

В ближайшей послевоенной перспективе в Украине следует ожидать снижения интенсивности деторождения в младших возрастных группах детородного возраста, которое будет определять и общее снижение показателей рождаемости. Можно предположить, что компенсационный подъем рождаемости будет не кратковременным, а растянется на ближайшее десятилетие и будет сопровождаться более ощутимой трансформацией возрастной модели рождаемости.

Ключевые слова: рождаемость, тенденции рождаемости, изменения в рождаемости, откладывание деторождений, внебрачная рождаемость, экономический кризис.

B. Krimer

senior research officer

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Ukraine

Ukraine, 01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60

E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

EFFECT OF RECENT DECADES WARS ON FERTILITY IN EUROPE

The impact of wars on fertility in modern conditions is analyzed in this paper. The consequences of the conflicts of the last decades in developed countries are considered. Changes in the dynamics and structure of fertility under the influence of wars are characterized. Ways to minimize the negative consequences of the conflict are formulated.

Post-war compensation growth of fertility in modern industrialized countries combines with postponement of childbirth under the influence of values transformation. Thus, in contrast to the previous post-war periods, fertility increases mainly in older age cohorts of childbearing age, stretches over time after the war and is not a clearly marked «surge».

War in modern conditions accelerates the processes of fertility postponement. War conflicts do not affect fertility significantly the older age groups of women of childbearing age (40–44) and have very little effect on fertility of women aged 35–49 years, but the negative effect on fertility of younger women is very noticeable, similar to the effect of economic crisis. Births out of wedlock also slightly increase. Ultimately, the impact of wars on the final generation fertility is not essential.

In the short term, the post-war Ukraine would expect a decrease of childbirth in younger age groups of childbearing age that will define total fertility. We can assume that compensatory rise in fertility will not be momentary – it will be slow over the next decade and will be accompanied by a noticeable transformation in age-patterns of fertility. The negative impact of war and forced migration on marriage, the family situation and dynamics of fertility, for further favorable course of events may well be very short-lived.

Key words: fertility, war, fertility trends, fertility changes, postponement of childbirths, non-marital fertility, recession.

Постановка проблеми. Перебіг демографічних та соціально-економічних процесів у сучасному світі відбувається у тісному взаємозв'язку й взаємозалежності. Як наслідок, значні економічні та суспільні катаклізми, в тому числі й збройні конфлікти та їх наслідки, позначаються на демографічному розвитку країни. За останні десятиліття в розвинутих країнах відбувались значні зрушення в народжуваності, які описуються концепцією Другого демографічного переходу. Зокрема, мова йде про трансформацію шлюбно-сімейних відносин та вікової моделі народжуваності й ціннісні зрушення. У цьому контексті, під час оцінювання демографічних наслідків не завжди є виправданими аналогії з війнами минулого, оскільки власне дітородна активність зазнала відчутних змін. Проте народжуваність у країнах Європи тривалий час розвивається в єдиному руслі й характеризується певною конвергенцією, що створює можливості для проведення аналогій з тими розвинутими країнами чи регіонами, які нещодавно пережили воєнні конфлікти.

У статті проаналізовано зміни у народжуваності внаслідок воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах, демографічна поведінка населення яких є найбільш

подібною до сучасної поведінки населення України, зроблено висновки щодо можливих змін у народжуваності під впливом бойових дій на території України.

Актуальність теми. Питання впливу війни на народжуваність упродовж останнього року набуло важливого значення для України. Бойові дії на сході України уже спричинили зростання кількості смертей, появу значної кількості біженців, параліч економічної діяльності та відчутні руйнування інфраструктури регіону. Наслідки конфлікту, який ще не завершився, можуть бути складними й довготривалими, зокрема щодо «поглиблення» демографічної кризи й до того достатньо депресивного регіону.

Народжуваність як суспільно-детермінований процес у цьому контексті зазнає певних негативних змін. Війна супроводжується кризовими явищами в економіці територій, на яких тривають бойові дії й виступає комплексним чинником погіршення соціально-економічного середовища для народження дитини. У результаті воєнних дій погіршується економічне становище батьків, зростає безробіття, знижується рівень соціальної підтримки з боку держави, погіршується доступ до необхідних послуг, у тому числі й з охорони здоров'я, кардинально погіршується суб'єктивне сприйняття власного життя. Усе це відбиватиметься на рішеннях батьків щодо народження дітей, а відтак і на динаміці показників народжуваності. Окрім ймовірної відмови чи відкладення дітонародження в умовах нестабільності, вірогідним є негативний вплив на народжуваність вимушеної міграції населення із зони бойових дій та її наслідків – деформації статеві-вікової та сімейної структури населення, погіршення матеріального й психологічного стану переселенців, порушення репродуктивного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впливу збройних конфліктів на народжуваність неодноразово розглядалось у демографічних дослідженнях, зокрема в ході вивчення демографічних наслідків Першої та Другої світових воєн. Дослідження наслідків конфліктів минулого свідчать, що у повоєнні роки спостерігалось компенсаційне зростання народжуваності, яке, проте, не впливало на більш тривалі тенденції. Подібний перебіг подій описується в роботах А.Г. Вишневського (A. Vishnevsky), В.С. Стешенко (V. Steshenko), І.О. Курило (I. Kurilo) та інших демографів. Протягом радянського періоду історії такі хвилеподібні коливання показників народжуваності фіксувались неодноразово, зокрема, спад народжуваності під час Другої світової війни та наступне підвищення наприкінці 1940-х – початку 1950-х років, зумовлене згаданим ефектом компенсації, про що зазначає Ірина Курило (I. Kurilo) [1, С. 59]. Анатолій Вишневський (A. Vishnevsky) вказує на те, що у СРСР в 1946–1949 роках відбулось зростання рівня народжуваності у вікових групах до 35 років, яке невдовзі змінилось зниженням – спочатку за рахунок вікових груп старше 35 років, а після 1954 року в групі 25–29 років. Жодного росту народжуваності в термінах підсумкової народжуваності реальних поколінь у країнах Східної Європи не спостерігалось, мав місце короткий компенсаторний підйом кон'юнктурних показників у першу повоєнну п'ятирічку [2, С. 164].

Сучасні дослідження впливу воєнних дій на народжуваність, цілком закономірно, переважно присвячені перебігові народжуваності в країнах зі слабо розвиненою економікою, добре збереженими традиційними соціальними нормами й близьким до традиційного типом відтворення населення. Саме такі країни переважно й стають ареною збройних конфліктів у сучасному світі. За таких умов фіксується можливість

двоякого впливу конфліктів на дітородну поведінку. У дослідженні демографічних наслідків таких конфліктів Д. Гухи-Сапір та О. Д'Ауст (D. Guha-Sapir, O. D'Aoust) зазначено, що може спостерігатись зростання народжуваності завдяки «ефекту страхування», коли народження більшої кількості дітей сприяє відносному економічному благополуччю сімей і кращому забезпеченню батьків у старості. Висока народжуваність у такому випадку компенсує втрати, пов'язані з високою дитячою смертністю у період конфлікту. Зокрема, дослідження дітородної активності жінок-біженок від геноциду в Руанді у 1994 році, вказують, що показники народжуваності у них вищі, ніж у жінок з цих територій, що не стали біженками. З іншого боку, народжуваність має тенденцію до зниження через загальне погіршення соціально-економічних умов, психологічний стрес, бідність, насилля та вимушені міграції [3]. Зростання народжуваності також було зафіксовано у повоєнні періоди серед молодих жінок Камбоджі та більш освічених жінок Анголи [4].

Для країн, де демографічний перехід відбувся або ж триває, характерним є короткочасний негативний вплив конфліктів на динаміку народжуваності — повоєнне зростання певною мірою нівелює зниження народжуваності впродовж конфлікту. Зокрема, тенденції народжуваності в такій країні як Ірак впродовж останніх десятиліть, незважаючи на війну, були близькими до тих, що мали місце в інших країнах регіону [5]. У пострадянському Таджикистані також спричинені війною коливання народжуваності мали нетривалий характер: у 1991—1992 роках число народжень у країні різко знизилось. Після цього, до 1996 року число народжень збільшилось, а в 1995—1996 роках спостерігався різкий спад (–10,8 %) [6]. У дослідженні впливу геноцидів на народжуваність на прикладах Боснії та Руанди, здійсненого С. Ставетейг (Staveteig S.), висловлено думку, що в умовах контрольованої народжуваності вплив збройних конфліктів на народжуваність близький до впливу кризових явищ в економіці, оскільки в обох випадках відбувається значне погіршення соціальних та економічних умов. У контексті теорії демографічного переходу зазначається, що воєнні конфлікти можуть сприяти пришвидшенню процесу переходу [4].

Мета статті — дослідити перебіг процесу народжуваності під впливом збройних конфліктів на прикладах країн, демографічну поведінку та економічний розвиток яких можна порівнювати з Україною, й визначити перспективи подальших змін народжуваності в Україні під впливом воєнних дій.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на тривалу еволюцію суспільства й поширення гуманістичних ідей та цінностей, війна й надалі залишається поширеним явищем. Зокрема, в 2013 році на планеті було зафіксовано 25 активних воєн й 45 різного роду насильницьких конфліктів. Затяжні конфлікти тривають в Афганістані, Іраку, Сирії, Лівії та ряді інших країн [7].

Якщо поглянути на тривалу динаміку показників народжуваності країн Європи, то помітно, що в усі часи збройні конфлікти різко негативно впливали на неї: загальний коефіцієнт народжуваності Франції різко знижувався під час таких історичних періодів, як найбільш активна фаза наполеонівських воєн (1812—1815 років), революція 1848 року, франко-прусська війна 1870—1871 років, Перша та Друга світові війни. На кривій народжуваності Іспанії позначилася громадянська війна 1936—1939 років. Загальний коефіцієнт народжуваності України значно знижувався під час катаклізмів ХХ ст., зокрема Великої Вітчизняної війни.

Дослідження впливу війни на народжуваність у сучасних умовах утруднене відсутністю значних конфліктів упродовж останніх десятиліть на територіях роз-

винутих країн, населення яких характеризувалось би демографічною поведінкою, близькою до поведінки населення України. Зокрема, мова йде про сучасні тенденції народжуваності в розвинутих країнах, що описуються концепцією Другого демографічного переходу (які характерні також і для України). Основними проявами переходу є зниження народжуваності під впливом ціннісних трансформацій, зростання віку материнства, перенесення основної маси народжень із молодших вікових груп дітородного віку у старші, поширення позашлюбних народжень, трансформація шлюбно-сімейних відносин [8].

Ще однією проблемою є відсутність належної статистичної інформації щодо періодів конфліктів, зокрема в тих випадках, які можна вважати порівнюваними з Україною. Через це дуже складно відстежити перебіг народжуваності в Боснії та Герцеговині впродовж 1992–1995 років.

З конфліктів останніх десятиліть у розвинутих країнах пригадуються громадянська війна в Боснії та Герцеговині в 1992–1995 роках, війна Хорватії за незалежність у 1991–1995 роках, бомбардування силами НАТО Югославії в березні-червні 1999 року, громадянська війна у Грузії в 1992–1993 роках, війна в Македонії в січні-листопаді 2001 року, війни у Чечні в 1994–1996 роках та 1999–2009 роках, російсько-грузинська війна 2008 року. З них, за характером конфлікту та демографічною поведінкою населення, найбільш співставними з перебігом конфлікту в Україні можна вважати війну Хорватії за незалежність та бойові дії проти албанських збройних формувань у Македонії в січні-листопаді 2001 року.

В усіх названих країнах конфлікти супроводжувались помітними коливаннями в динаміці поточної народжуваності, які, проте, відбувались у руслі відповідних регіональних тенденцій, характерних і для інших країн Європи. Зокрема, загальноєвропейською була тенденція поступового зниження інтенсивності народжуваності впродовж 1990-х років з подальшим певним зростанням її впродовж 2000-х років, яке відбувалось у межах трансформації вікової моделі народжуваності. У 1992 році сумарний показник народжуваності в регіоні був на досить високому, як для країн Європи, рівні. Зокрема, в Боснії та Герцеговині він становив 1,71 дитини на жінку, в Македонії – 2,06, в Грузії – 1,72, в Україні – 1,68, в Сербії – 1,82, в Хорватії – 1,4 в Болгарії – 1,55.

Зниження народжуваності впродовж 1990-х років відбувалось у всіх постсоціалістичних країнах Європи, проте у країнах, що переживали конфлікти, процес переходу до низької народжуваності був особливо стрімким. Різке зниження народжуваності спостерігалось упродовж війни чи у перші повоєнні роки. Так, значення сумарного показника народжуваності в Боснії та Герцеговині в 1993–1995 роках становило 1,3 дитини на жінку, у Грузії в 1994 – 1,52 дитини на жінку (рис. 1). Більш інтенсивне зниження народжуваності у повоєнний період також можна спостерігати у Македонії, де народжуваність залишалась традиційно відносно високою до початку минулого десятиліття. Починаючи з 1994 року й до 2003 тривало поступове зниження сумарного показника народжуваності (з 2,23 до 1,77 дитини на жінку), яке змінилось різким зниженням після громадянської війни (до 1,46 в 2005 році), після чого відбулась стабілізація на низькому рівні й подальше повільне зростання до 1,56 у 2010 році. Також варто зазначити, що короткочасні операції, спрямовані переважно проти військової інфраструктури (Сербія, Грузія у 2008 році), меншою мірою позначились на інтенсивності народжуваності, ніж довготривалі бойові дії позиційного характеру.

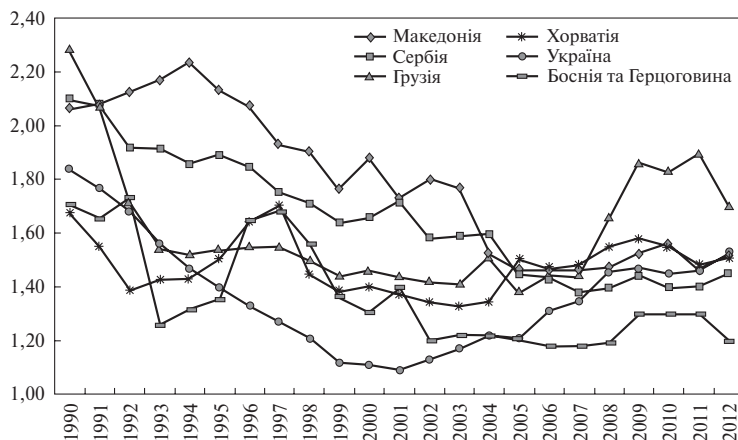

Рис. 1. Сумарний показник народжуваності у деяких країнах Східної Європи 1990–2012 рр., дитини на жінку

Джерело: складено на основі даних Eurostat, режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

Закономірне зниження народжуваності під час війни змінюється повоєнним компенсаційним зростанням. Зокрема, в Боснії та Герцеговині протягом 1993–1997 рр. сумарний показник народжуваності виріс з 1,26 до 1,68 дитини на жінку, у Хорватії — з 1,4 до 1,7. Кількарічне повоєнне зростання народжуваності в обох країнах змінилось тривалим поступовим зниженням, властивим для більшості країн регіону. Компенсаційне повоєнне зростання народжуваності спостерігалось завжди, проте у випадку існування більш тривалої тенденції зниження народжуваності воно може бути малопомітним і відбитись у стабілізації показників на певному рівні. Зокрема, у Грузії після 1993 року рівень народжуваності стабілізувався на низькому рівні 1,4 дитини на жінку, й подальше зростання відбулось уже починаючи з 2003 року, синхронно з рештою країн регіону. У 2005 році значення сумарного показника народжуваності в усіх країнах Східної та Центральної Європи становило 1,2–1,5 дитини на жінку, незалежно від того, пережила країна конфлікт чи ні.

Повоєнний демографічний розвиток Боснії та Герцеговини відрізняється тим, що характерне для більшості країн Європи зростання народжуваності впродовж 2000-х років було тут не таким чітким. Одним із пояснень цього явища може бути суб'єктивна оцінка власного стану людьми, що пережили тривалу війну. Сучасні дослідження цієї країни доводять існування помітного негативного впливу спогадів про пережитий конфлікт на оцінку власного добробуту, що відбувається на реалізації дітородних намірів [3].

Повоєнне компенсаційне зростання народжуваності в різних країнах відбувається дещо різним чином, що стає помітним завдяки розгляду повікових показників народжуваності. На жаль, відсутня інформація щодо повікової народжуваності в Боснії та Герцеговині впродовж конфлікту, проте, в 1997 році, невдовзі по закінченні війни, відчутно зросла народжуваність жінок вікових груп до 24 років у порівнянні з 1996 роком. У Хорватії в повоєнний період зросла народжуваність у молодих вікових групах — 20–24 роки, а також народжуваність жінок віком 25–29 років й, незначно, — 30–34 роки (рис. 2). Фактично, у Боснії та Герцеговині відкладання народжуваності було викликане виключно війною й реалізувалось відразу зі стабілізацією ситуації в країні — цим процес подібний до динаміки народжуваності нашої країни після Другої

світової війни. Зміни в повіковій динаміці народжуваності у Боснії та Герцеговині, які можна пов'язати з Другим демографічним переходом (перенесення народжуваності до старших вікових груп), фіксуються уже починаючи з 2006 року. В більш «динамічній» Хорватії водночас з компенсаційним зростанням відбувалась трансформація вікової моделі народжуваності, яка триває до цього часу.

У Македонії ж конфлікт відбувся через десятиліття після війни у Боснії та Хорватії, в період, коли в більшості країн Східної Європи завершилися соціальні та економічні трансформації перехідного періоду, стабілізувалась економічна ситуація й регіон розвивався в руслі євроінтеграційних процесів, переймаючи при цьому й ціннісні орієнтації розвинутих країн Європи. Найбільш інтенсивне зниження народжуваності в Македонії в роки після конфлікту 2001 року простежується у вікових групах 20–24 та 25–29 років (рис. 3). Зростання народжуваності у цих вікових групах, як це було в Боснії та Герцеговині й, меншою мірою, у Хорватії, в повоєнний період не спостерігається. При цьому, якщо зниження народжуваності жінок 20–24 років відбувалось значними темпами й до цього моменту, то для жінок вікової групи 25–29 років найбільш стрімке зниження народжуваності відбулось саме в 2003–2004 роках. Починаючи з 2007 року відбулось зростання інтенсивності народжуваності у вікових групах 30–34 та 35–39 років, що є характерною рисою трансформації вікової моделі народжуваності в умовах Другого демографічного переходу. Війна у Македонії прискорила тенденцію «відкладання» народжуваності й тому по завершенні конфлікту не відбулось різкого зростання народжуваності жінок молодших вікових груп дитородного віку – це вплинуло на незначний рівень компенсаційного зростання народжуваності в цілому.

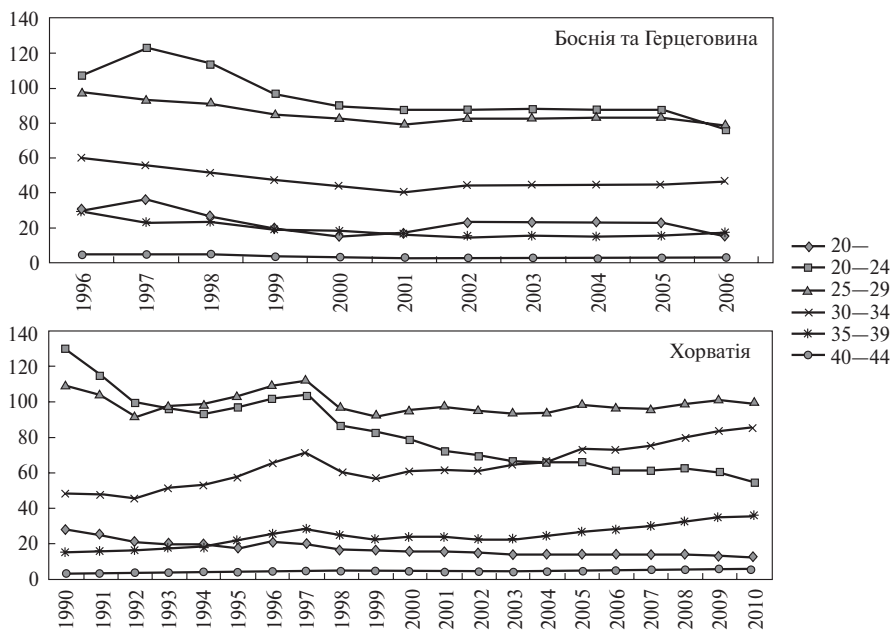

Рис. 2. Повікова народжуваність у Боснії та Герцеговині 1996–2006 роках та Хорватії в 1990–2010 роках, у розрахунку на 1000 жінок

Джерело: складено на основі даних Eurostat, режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

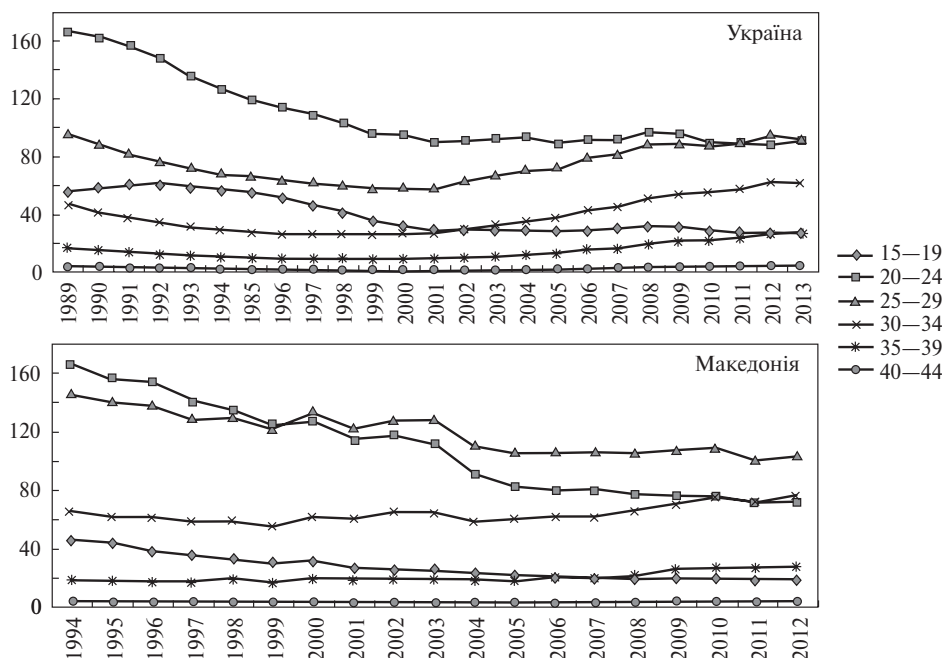

Рис 3. Повікова народжуваність в Україні в 1989–2013 роках та Македонії в 1994–2012 роках, у розрахунку на 1000 жінок

Джерело: складено на основі даних Eurostat, режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

У цьому контексті варто зауважити, що в Україні уже тривалий час відбувається процес перенесення народжуваності в старші вікові групи (хоча й дещо повільніше, ніж у більшості країн Східної Європи), тому є підстави вважати, що цей процес прискориться, зокрема в найбільш постраждалих від конфлікту регіонах.

В усіх описуваних країнах тривалий час відбувається зростання такого показника як середній вік матері при народженні дитини, проте існують певні відмінності процесу, викликані кризовими періодами в економіці та суспільстві. Якщо у повоєнній Боснії та Герцеговині середній вік зростав укрій повільно (чому сприяла висока народжуваність молодих жінок віком до 20), то у Хорватії, навпаки, середній вік відчутно зріс на нетривалий період 1995–1997 років (що можна пов'язати зі зростанням народжуваності у вікових групах 25–34 років), після чого дещо знизився й подальше зростання відбувалось більш поступово. У Македонії зростання віку матері при народженні дитини теж спостерігається уже тривалий час, проте вплив збройного конфлікту на динаміці цього показника не помітний.

Не варто очікувати, що конфлікти помітно позначаються на динаміці підсумкової народжуваності поколінь, проте незначне зниження цілком можливе. Радикальне погіршення соціально-економічного середовища для народження дитини змушує батьків відтермінувати народження дитини, фактично «відкласти до кращих часів», але не відмовитись від нього. Дітородні орієнтації батьків, які є визначальними для кількості народжених дітей, при короточасних конфліктах не можуть зазнати значних змін, оскільки формуються на основі більш довготривалих процесів — таких як світоглядні зміни, освітні зрушення, ставлення до зайнятості, релігії, власних потреб у житті тощо. Підсумкова народжуваність жінок 1967 року в Хорватії становить 1,79

дитини на жінку (наразі це останні доступні дані), й значення показника поступово знижувалось за даними десятиох попередніх поколінь (для когорти 1957 року підсумкова народжуваність становила 1,94 дитини на жінку). На жаль, наявна статистична база не дає можливості повноцінно оцінити зміни у підсумковій народжуваності населення більшості територій, де відбувались війни (зокрема, останнє доступне для аналізу покоління жінок у Боснії та Герцеговині – когорта 1959 року народження) й, загалом, вельми утруднює використання статистичних методів в дослідженні.

Упродовж військових дій на Балканах в першій половині 1990-х фіксувалось незначне зростання частки позашлюбних народжень, яка повернулась до повоєнних значень по закінченні війни (наприклад, у Хорватії в 1990 році ця частка складала 7 %, в 1993 році зросла до 7,8 %, а в 1996 році знизилась до 7,1 %). В наступні роки цей показник почав стабільно зростати в руслі загальноєвропейських тенденцій (в 2001 році в тій же Хорватії ця частка складала 9,4 %, а в 2011 році – 11 %). Подібним чином, проте з меншою інтенсивністю, змінювався цей показник в Боснії та Герцеговині – за час конфлікту частка позашлюбних народжень виросла з 8 до 12 %, згодом знизилась до 10 % й стала на шлях повільного зростання. В Македонії в повоєнні роки ця частка теж зросла, проте про суттєві невідповідності з тенденцією поступового зростання говорити не доводиться.

Загалом, регіональна диференціація народжуваності вказаних країн наявна, але не кардинальна. Зокрема, повоєнна динаміка сумарного показника народжуваності була подібною в усіх регіонах Македонії, незалежно від воєнних дій (більш відчутне зростання відбулось тільки в столиці). Подібна ситуація має місце й в Україні: перебіг процесів народжуваності у Донецькій та Луганській областях, у цілому, збігається з тими тенденціями, що характерні для України в цілому. Промислові області сходю України характеризуються дещо нижчим від загальноукраїнського рівнем народжуваності, проте зростання її впродовж останнього десятиліття цілком співпадало. Війна у цьому регіоні більш значно погіршила соціально-економічні умови народження дитини, ніж на решті території країни, тому варто саме там очікувати помітнішого негативного ефекту щодо інтенсивності народжуваності та її відкладення.

У сучасних умовах вплив війни на динаміку народжуваності за своїм характером можна порівняти з ефектом економічної кризи – це дозволяє оцінити можливі зміни в народжуваності на прикладі країн, в яких відбулась трансформація вікової моделі народжуваності та відповідні зрушення в ціннісних орієнтаціях. Фінансово-економічна криза 2008–2009 років у країнах Європи мала наслідком зниження рівня народжуваності протягом подальших кількох років. Проте цей вплив був тимчасовим і надалі народжуваність зростала разом із подоланням наслідків економічної кризи [9]. Криза в Європі спричинила зниження народжуваності у вікових групах до 35 років у більшості країн Євросоюзу. В країнах, які найбільш відчутно постраждали від рецесії, а саме – Греція, Іспанія, Ірландія, зниження народжуваності для жінок до 35 років було більш відчутне. Для народжуваності старших вікових груп, зокрема, жінок віком 35–40 років, де спостерігалась відчутна позитивна динаміка впродовж 2000–2008 років, зниження не фіксується. Загалом, негативний вплив кризи на підсумкову народжуваність очікується дуже незначний.

Висновки. Збройні конфлікти помітно впливають на поточний перебіг процесів народжуваності. Війни спричинюють зниження поточної інтенсивності народжуваності з подальшим компенсаційним зростанням по закінченні конфлікту. Компенсаційний приріст у сучасних умовах відрізняється тим, що одночасно з ним відбувається «перенесення» дітонародження в більш пізні періоди життя, виклика-

не, зокрема, світоглядними трансформаціями. На противагу повоєнним періодам минулого, компенсаційний приріст народжуваності відбувається за рахунок більш старших вікових контингентів дітородного віку, розтягується в часі на деякий період після війни й не є досить чітко вираженим «сплеском». У кінцевому рахунку, вплив воєн на підсумкову народжуваність поколінь не є суттєвим.

Збройні конфлікти в країнах Європи, що відбулись упродовж останніх десятиліть, фактично сприяли прискоренню трансформації процесів народжуваності, не виступаючи при цьому безпосередніми чинниками зрушень. Воєнні дії не впливають відчутно на народжуваність жінок старших вікових груп дітородного віку (40–44 роки) й незначною мірою впливають на народжуваність жінок віком 35–49 років, проте зниження інтенсивності дітородження та прискорена трансформація вікової моделі народжуваності у молодших жінок є досить чітко вираженою, — цим ефект воєн подібний до ефекту економічної кризи. Психологічний ефект тривалих воєнних дій може негативно вплинути на суб'єктивну оцінку свого становища батьками й позначитись на показниках народжуваності. Під час воєн також незначною мірою зростає позашлюбна народжуваність.

У найближчій перспективі в Україні варто очікувати зниження інтенсивності дітородження в молодших вікових групах дітородного віку, яка визначатиме й загальне зниження показників народжуваності. Більш відчутне зниження спостерігатиметься в районах, охоплених бойовими діями та прилеглими до них. Можна припустити, що по завершенні конфлікту матиме місце певний компенсаційний підйом народжуваності, який буде не короткотривалим, а розтягнеться на найближче десятиліття й супроводжуватиметься більш відчутною зміною вікової моделі народжуваності. Негативний вплив воєнних дій та вимушеної міграції на шлюбно-сімейну ситуацію та динаміку народжуваності, за умови подальшого сприятливого перебігу подій, цілком може бути короткочасним.

Позитивний вплив на динаміку народжуваності матиме, в першу чергу, стабілізація соціально-економічної ситуації в регіоні, поновлення впевненості батьків у завтрашньому дні, зростання доходів населення та покращення умов життя. Ці питання є похідними від загального економічного розвитку країни та покращення добробуту населення. Необхідно звернути увагу на вирішення тих проблем у царині сімейної політики, які є характерними й для інших регіонів країни, зокрема: вирішення житлових проблем батьків, недостатні можливості поєднання зайнятості батьків із народженням та вихованням дитини — насамперед, це стосується необхідної кількості дитячих садків та налагодження їх роботи у відповідності до потреб батьків, можливостей неповної зайнятості тощо.

Подальші дослідження зможуть дати відповідь на питання: як саме вплив воєнних дій на народжуваність на території України відрізняється від подібних процесів минулих десятиліть, таким чином надавши підтвердження гіпотези про прискорення трансформації народжуваності в кризових умовах. Важливим буде отримання достовірної статистичної інформації щодо перебігу цих процесів на охоплених конфліктами територіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів* / [Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, В.Г. Бялковська та ін.]. — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
2. *Демографическая модернизация России: 1900–2000* / под ред. Вишневського А.Г. — М.: Новое издательство, 2006. — 601 с.

3. Debarati Guha-Sapir, D'Aoust Olivia. Demographic and health consequences of civil conflict [Електронний ресурс] // World Development Report background papers. — 2011. — Washington, DC: World Bank. — Режим доступу : <http://documents.worldbank.org/curated/en/2010/10/14266127/demographic-health-consequences-civil-conflict>
4. Staveteig S.E. Genocide, Nuptiality, and Fertility in Rwanda and Bosnia-Herzegovina: Dissertation [Електронний ресурс]. — University of California, Berkeley, December 2011. — Режим доступу : <https://escholarship.org/uc/item/0t58z112>
5. Hashem Nimeh Fayyad. Fertility in Iraq: Trends, Evolution and Influential Factors [Електронний ресурс]. / Hashem Nimeh Fayyad. — 2012. — Режим доступу : <http://english.dohainstitute.org/release/d7605c83-6ef8-48f8-8e5d-bc5e60bb5d17>
6. Исламов Ф.С. Рождаемость в Таджикистане [Електронний ресурс] / Ф.С. Исламов // Демоскоп Weekly. — 2006. — № 267—268. — Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0267/analit08.php>
7. Conflict Barometr 2013 [Електронний ресурс] / Heidelberg Institute for International Conflict Research — 2013. — Режим доступу: http://hiik.de/de/downloads/data/downloads_2013/ConflictBarometer2013.pdf
8. Захаров С.В. Второй демографический переход и изменение возрастной модели рождаемости [Електронний ресурс] / С.В. Захаров // Демоскоп Weekly. — 2012. — № 495—496. — Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2012/0495/tema05.php>
9. Olivier Thévenon. Fertility in OECD countries: An assessment of macro-level trends and policy responses [Електронний ресурс] // REPRO deliverable. — 12 October 2010. — Режим доступу : <http://www.oew.ac.at/vid/repro/assets/docs/Macro-trends.pdf>

REFERENCES

1. Libanova, L.M., Aksionova, S. Yu., Bialkovska, V.G. (2008). *Naseleennia Ukrainy. Narodzhuvaniist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv. [Population of Ukraine: Fertility in Ukraine]*. Kyiv: ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
2. Vishnevskii, A.G. (Eds.) (2006). *Demograficheskaya modernizatsiya Rossii: 1900-2000 [Demography modernization of Russia: 1900-2000]*. Moscow: Novoe izdatelstvo [in Russian].
3. Debarati, Guha-Sapir, D'Aoust, Olivia (2011). Demographic and health consequences of civil conflict. World Development Report background papers. Washington, DC: World Bank. Retrieved from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/2010/10/14266127/demographic-health-consequences-civil-conflict> [in English].
4. Staveteig, Sarah Elizabeth (2011) Genocide, Nuptiality, and Fertility in Rwanda and Bosnia-Herzegovina. Dissertation. University of California, Berkeley. Retrieved from: <https://escholarship.org/uc/item/0t58z112> [in English].
5. Hashem Nimeh Fayyad (2012) Fertility in Iraq: Trends, Evolution and Influential Factors. Retrieved from: <http://english.dohainstitute.org/release/d7605c83-6ef8-48f8-8e5d-bc5e60bb5d17> [in English].
6. Islamov, F.S. (2006). Rozhdaemost v Tadshykistane [Fertility in Tagikistan]. *Demoscop Weekly*, Vol. 267-268. Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0267/analit08.php> [in Russian].
7. Heidelberg Institute for International Conflict Research. (2013). Conflict Barometr 2013. Retrieved from http://hiik.de/de/downloads/data/downloads_2013/ConflictBarometer2013.pdf [in English].
8. Zaharov, S.V. (2012) Vtoroi demograficheskii perekhod i izmenenie vozrastnoi modeli rozhdaemosti [Second demography transition and age-fertility changes] *Demoscop Weekly*, Vol. 495-496. Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0495/tema05.php> [in English].
9. Thévenon, Olivier (2010) Fertility in OECD countries: An assessment of macro-level trends and policy responses. Retrieved from: <http://www.oew.ac.at/vid/repro/assets/docs/Macro-trends.pdf> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.12.2014

УДК 314.42:314.424

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ м. ЛЕБЕДИН ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ У 1933 РОЦІ

У статті викладено результати дослідження соціальної диференціації смертності та структури причин смерті населення під час голоду 1933 року. На основі книг реєстрації смертей створена база даних, що містить 641 актовий запис про смерть для населення м. Лебедин Сумської області. Аналіз структури смертності населення за причинами смерті показав, що частка померлих від причин, які прямо або опосередковано пов'язані із голодом, досягає 73,7 % від загальної кількості смертей у м. Лебедин у другому півріччі 1933 року. Виявлені значні відмінності у структурі причин смерті різних соціальних груп дають підстави припустити певну соціально-професійну диференціацію смертності населення під час голоду. Найвища частка померлих від розладів харчування та порушень обміну речовин, які безпосередньо спричинені довготривалим голодом, спостерігається для чорноробів, найнижча — для службовців.

Ключові слова: смертність, Голодомор, запис акту про смерть, структура причин смерті, соціальна диференціація смертності.

Н.М. Левчук

д-р екон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

СОЦИАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ СМЕРТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ г. ЛЕБЕДИН ВО ВРЕМЯ ГОЛОДОМОРА В 1933 ГОДУ

В статье изложены результаты исследования социальной дифференциации смертности и структуры причин смерти населения во время голода 1933 года. На основе книг регистрации смертей создана база данных, включающая 641 актовую запись о смерти для населения г. Лебедин Сумской области. Анализ структуры смертности населения по причинам смерти показал, что доля умерших от причин, прямо или косвенно связанных с голодом, достигает 73,7 % от общего количества смертей в г. Лебедин во втором полугодии 1933 года. Выявленные значительные различия в структуре причин смерти разных социальных групп дают основания предположить определенную социально-профессиональную дифференциацию смертности населения во время голода. Самая высокая доля умерших от расстройств питания и нарушений обмена веществ, непосредственно вызванных долговременным голодом, наблюдается для чернорабочих, самая низкая — для служащих.

© ЛЕВЧУК Н.М., 2015

Ключевые слова: смертность, Голодомор, запись акта о смерти, структура причин смерти, социальная дифференциация смертности.

N.M. Levchuk

Doctor of Economics, Senior Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

SOCIAL DIFFERENTIATION IN MORTALITY DURING THE 1933 HOLODOMOR: THE CASE OF LEBEDYN

This study analyzes social differences in mortality and mortality by causes of death during the 1933 Famine. We have created the death certificate data base containing 641 death records from the city of Lebedyn of Sumy region. Differences by sex and age and seasonal variation in mortality are investigated. The analysis of cause-specific mortality has revealed that the proportion of famine-related deaths was 73.7% of all deaths registered in Lebedyn during the July–December period of 1933. Significant differences in cause-of-death structure between social groups are found and these results suggest that there was some differentiation in mortality during the Famine according to social and occupational status. The highest proportion of deaths from nutritional and metabolic diseases directly caused by starvation occurred among unskilled manual workers while the lowest proportion of the famine-attributable deaths was found for white-collar workers.

Key words: mortality, Holodomor, death certificate, cause-of-death structure, social differentiation in mortality.

Постановка проблеми. Найкраще дослідженими в історіографії Голодомору є політичні та, меншою мірою, економічні передумови, причини та фактори цієї трагічної події в історії України [1–3]. Історіографічний доробок з питань голоду 1932–1933 років досить поважний, а демографічних досліджень значно менше [4–7]. Відкриття архівів наприкінці 1980-х років та отримання доступу до статистичної інформації значно розширили наукові можливості у царині вивчення демографічних наслідків Голодомору, які фокусуються головним чином на оцінках загальної кількості людських жертв. За результатами дослідження О. Рудницького зі співавторами, загальні втрати населення України внаслідок голоду у 1932–1934 рр. оцінюються в 4,5 млн осіб, у тому числі 3,9 млн осіб через надсмертність та 0,6 млн втрат ненародженими [8]. Водночас, дотепер поза увагою науковців залишаються питання про соціально-демографічний склад померлих. Іншими словами, більшість вітчизняних і зарубіжних досліджень з демографії голоду шукають відповідь на питання про те, скільки людей померло. Однак поки що мало відомо, хто були ці люди за віком, професією, соціальним станом, національністю та іншими характеристиками. Ще менш з'ясованими є медико-демографічні аспекти впливу голоду, зокрема медичні діагнози, визначені тоді як причини смерті.

Демографічна статистика першої половини 1930-х рр. в Україні передбачала розробку відомостей про природний рух населення за невеликим спектром соціально-демографічних ознак. Зведеної статистики причин смерті населення України в 1933 р. не існує; вона представлена лише даними для окремих великих міст України. Відповідні статистичні форми зберігаються в Російському державному архіві економіки і потребують ретельного опрацювання, на жаль їхня якість є незадовільною. Зважаючи на це, поглиблення соціально-демографічних досліджень Голодомору, на нашу думку, може відбуватися за рахунок опрацювання даних мікрорівня, зокрема первинних актових записів про смерть. Це новий компонент джерельної бази у вивченні наслідків Голодомору, який хоча й має певні обмеження стосовно повноти та

якості даних, дозволяє аналізувати ті аспекти, які поки що залишаються зовсім не дослідженими, або дослідженими лише побічно. Такі першоджерела як актові записи про смерть є єдиним джерелом персоніфікованої детальної статистичної інформації, що дає змогу проаналізувати структуру смертності за такими важливими ознаками як причина й місце смерті, соціально-професійна й етнічна приналежність, шлюбний статус. Це дає можливість отримати додаткові знання про Голодомор та сформувати повнішу й об'єктивнішу картину його наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження соціально-демографічного складу померлих й медико-демографічних аспектів голоду в 1933 р. в Україні фактично відсутні. Обласні томи Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років містять мартирологи, складені за даними книг реєстрації актів громадянського стану, які охоплюють перелік померлих та їх окремих характеристик, але не передбачають статистичного аналізу цих даних. Наразі нам відомо лише одне дослідження смертності за причинами смерті на основі відповідних актових записів 1932–1933 рр., проведене Г. Іванущенком для окремих районів та населених пунктів Сумської області [9, 10].

Метою даної роботи є аналіз структури смертності міського населення у 1933 р. за різними соціально-демографічними ознаками та причинами смерті на основі індивідуальних актових записів про смерть у м. Лебедин Сумської області. Автор намагався відповісти на такі два основні питання: 1) чи існувала соціальна диференціація смертності та які групи населення найбільше потерпали від голоду? 2) якою була структура причин смерті в 1933 р. та яким був внесок хвороб, причинених голодом?

Фактичний матеріал. Дослідження базується на опрацюванні та аналізі 641 відсканованої копії актів запису про смерть у м. Лебедин в 1933 році, що перебувають на зберіганні в Державному архіві Сумської області [11]. Ці записи були зроблені у реєстраційних книгах у період із 22 липня до 30 грудня 1933 року. У них зареєстровані смерті, які відбулися у 1933 р. протягом більшої частини липня, із серпня по грудень, а також вісім смертних випадків у червні та один випадок смерті у квітні 1933 року. Книги реєстрації смертей за попередні місяці року відсутні¹. Отже, наявні у нашому розпорядженні актові записи про смерть у м. Лебедин фактично репрезентують друге півріччя 1933 року і становлять 44,5 % від загального числа померлих, офіційно зареєстрованих у місті протягом 1933 року.

Місто Лебедин було центром Лебединського району Харківської області (нині входить до складу Сумської області), де на початок 1933 р. проживало 16,3 тис. осіб [13]. Лебедин посідав четверте місце за рівнем загального коефіцієнта смертності серед міст Харківщини у 1933 р.: він досягав 94 померлих на 1000 населення, тоді як для міського населення області цей показник в середньому становив 36 на 1000.

Запис акту про смерть містить таку соціально-демографічну інформацію про померлого: особисті дані, вік, стать, громадянство, національність, сімейний стан, а також відомості про соціально-професійний статус, вид занять, місце роботи, місце і причину смерті. Для дітей, померлих у віці до одного року, записували черговість народження та інформацію про батьків. Проведений аналіз повноти даних показав,

¹ Часткова або повна відсутність книг реєстрації смертей за 1932–1933 рр. не є рідкістю. Знайдено архівні документи, що підтверджують наміри тодішньої влади приховати масштаби смертності населення в Україні у 1932–1933 роках [12]. Так, у таємній директиві № 41 Харківського облвиконкому від 20.04.1934 до усіх голів міських рад та райвиконкомів є вимога вилучити з сільрад і відділів ЗАЦС книги реєстрації смертей за період з листопада 1932 до кінця 1933 р. і передати їх для подальшого зберігання у секретну частину райвиконкомів.

що для понад половини померлих наявні відомості про ім'я, прізвище, по-батькові та адресу. Дата смерті відома для усіх померлих. Найбільш повною є інформація щодо віку, причини й місця смерті (82–99 %). Менш повними є відомості стосовно джерела засобів існування та професії (52–57 %). Досить обмеженими є відомості щодо таких характеристик померлого як шлюбний стан, місце роботи та соціальна група (33–41 %).

Результати. Соціально-демографічна характеристика померлих.

Статеві-віковий склад. Серед померлих 52 % становили чоловіки, 47,6 % – жінки, 0,5 % – відомості відсутні. Віковий склад померлих відрізняється за статтю: серед жінок значно вища частка дітей віком до п'яти років та осіб у віці 60 років і старше, тоді як у чоловіків більшою є питома вага осіб працездатного віку (табл. 1).

Помісячна вікова структура померлих протягом досліджуваного періоду зазнала суттєвих змін. Зокрема, у серпні 1933 р., тобто місяці з найвищим рівнем смертності, частка дітей і підлітків у загальному числі померлих досягала 43,1 %, із яких 23,5 % становили діти віком до п'яти років, тоді як частка осіб віком 60 років і старше – 18,2 %. Упродовж наступних місяців спостерігалось зменшення частки дітей віком до п'яти років та збільшення осіб похилого віку. Тобто, в міру зниження загального числа померлих в осінній період частка дітей наймолодшого віку зменшувалась, а частка старих, навпаки, збільшувалась, досягнувши 47,2 % у грудні. Варто зазначити, що збільшення частки осіб старшого віку серед померлих у зимові місяці є загалом явищем, характерним для нормальних (не кризових) років. Це означає, що вікова структура померлих до кінця року почала поступово «нормалізуватись».

Національність, шлюбний та соціально-професійний статус померлих. В актових записках є інформація про такі соціально-демографічні характеристики померлих як шлюбний статус, національність, соціально-професійна приналежність, однак частка смертних випадків, де ця інформація відсутня, є досить високою. Так, понад половина померлих (58,2 %) були українцями, а для 41,5 % такі відомості відсутні. Шлюбний статус відомий для 33,5 % померлих, більшість з яких були одруженими або овдовілими.

Інформація про соціальний статус померлого представлена у двох графах актових записів: 1) ремесло, посада та спеціальність; 2) стан за заняттям (робітник, службовець, член колгоспу, одноосібник та інше). На нашу думку, для групування за соціальним статусом краще використовувати дані про ремесло та спеціальність, оскільки інформація про стан за заняттям, по-перше, є менш повною; по-друге,

Таблиця 1. Розподіл померлих за статтю і віком у м. Лебедин в 1933 р., %

Вікова група, років	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
0–4	12,9	20,7	16,5
5–19	17,1	19,0	18,1
20–59	54,7	31,5	43,7
60 років і старше	14,4	27,9	20,8
Відомості відсутні	0,9	0,9	0,9
Усього	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин в другому півріччі 1933 р. [11].

Таблиця 2. Розподіл померлих у м. Лебедин у 1933 р. за соціальними групами на основі професійної зайнятості, %

Соціально-професійна група	Абсолютна кількість померлих	% від загальної кількості померлих
Чорнороби	92	14,4
Робітники	83	12,9
Службовці	53	8,3
Кустарі	45	7,0
Зайняті у сільському й лісовому господарстві	44	6,9
Немає відомостей або не можна прочитати	324	50,5
Усього	641	100,0

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин в другому півріччі 1933 р. [11].

нерідко суперечить статусу померлого за спеціальністю. Дані про ремесло, посаду та спеціальність налічують близько 90 позицій, на основі яких ми виділили шість соціально-професійних груп: 1) робітники, 2) чорнороби, 3) кустарі, 4) зайняті у сільському й лісовому господарстві, 5) службовці, 6) відомості відсутні або не можна прочитати (табл. 2).

Група чорноробів виділена окремо: це група некваліфікованих робітників, які працювали за наймом, були зайняті переважно важкою фізичною працею. Відомості про соціально-професійний статус є для половини померлих, з яких, зокрема, третину становлять чорнороби, робітники й кустарі; 8,3 % — службовці; майже 7 % — були зайняті у сільському й лісовому господарстві.

Структура смертності за причинами смерті. 96,1 % актових записів про смерть містять інформацію про причину смерті; у 2 % актових записів відомості відсутні, а для 1,9 % написано не можна прочитати. Ми свідомі того, що верифікувати ці причини смерті не є можливим, оскільки поставлені медичні діагнози навряд чи базувались на результатах судово-медичної автопсії. Однак, у цьому випадку йдеться про смертність у місті, де причину смерті найчастіше встановлював медичний працівник, а не абсолютно далека від медицини особа, як це відбувалось у сільській місцевості. У м. Лебедин на той час працювали поліклініка й лікарня, що підтверджується записами у графі «місце смерті». Це означає, що, допускаючи неточність встановлених діагнозів, ми вважаємо, що наявні у нас актові записи про смерть дозволяють встановити загальну ієрархію причин смерті у м. Лебедин у другому півріччі 1933 року.

Книги реєстрації у графі «причина смерті» містять записи близько 80 різних причин. Опираючись на Міжнародну класифікацію хвороб десятого перегляду, що є сучасною класифікацією хвороб, ми згрупували наявні медичні діагнози в 11 класів причин смерті (табл. 3). Як бачимо, 89,4 % смертей спричинені чотирма класами причин смерті: 1) розлади харчування та порушення обміну речовин; 2) інфекційні та паразитарні хвороби; 3) захворювання системи кровообігу; 4) симптоми, некласифіковані в інших рубриках (старість). Структура причин смерті чоловіків і жінок не розрізняється на статистично значущому рівні. Однак у жінок порівняно із чоловіками є вищою частка померлих від симптомів, некласифікованих в інших рубриках; хвороб системи кровообігу та захворювань органів дихання, тоді як у чоловіків спо-

стерігається дещо вища питома вага смертей від розладів харчування та порушень обміну речовин, інфекційних патологій та зовнішніх причин.

Провідне місце у структурі причин смерті населення м. Лебедин належить розладам харчування та порушенням обміну речовин. На них припадає 419 смертних випадків або 65,4 % від загального числа смертей. До цього класу причин віднесено: безбілковий набряк (41,5 %), дистрофія (22,6 %), виснаження (0,9 %), диспепсія та рахіт (0,4 %). Варто зазначити, що у некризові, нормальні роки ці причини смерті були малопоширеними. Зокрема, в 1931 р. у міських поселеннях України, за офіційною статистикою ЦСУ УРСР від голоду та інших хвороб-наслідків неповноцінного харчування померли лише 94 особи, що становить 0,11 % від загального числа померлих.

Як відомо, безбілковий набряк (аліментарна дистрофія) – захворювання, яке виникає внаслідок тривалого голодування, що характеризується загальним виснаженням, розладом всіх видів обміну речовин, дистрофією тканин і органів з порушенням їх функцій. Смерть хворих на третій стадії аліментарної дистрофії настає у вигляді або повільного поступового вмирання, або так званої прискореної смерті (протягом доби), викликаній приєднанням інфекційної хвороби, серцевою недостатністю, а також через раптову смерть у момент навіть невеликого фізичного напруження.

Диспепсія – група функціональних розладів травлення, за яких порушуються процеси ферментативної обробки білкової або вуглеводної їжі, в результаті чого відбувається загальна сильна інтоксикація організму. Отруєння відбувалися через те, що в умовах довготривалого голоду люди намагалися харчуватися незрілими колосками під час досягання зернових, а також листям, лободою, кропивою, цвітом акації,

Таблиця 3. Структура причин смерті за класами причин смерті у м. Лебедин в 1933 р., %

Класи причин смерті	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Розлади харчування та порушення обміну речовин	65,4	69,7	60,3
Інфекційні та паразитарні хвороби	10,3	11,7	8,9
Хвороби системи кровообігу	7,0	5,4	8,9
Симптоми, некласифіковані в інших рубриках	6,7	4,2	9,5
Хвороби органів дихання	1,9	0,9	3,0
Окремі стани, що виникають в перинатальному періоді	1,6	1,8	1,3
Зовнішні причини (травми, нещасні випадки)	0,9	1,2	0,7
Хвороби сечостатевої системи	0,8	0,6	1,0
Хвороби органів травлення	0,3	0,3	0,3
Новоутворення	0,2	0,0	0,3
Вагітність, пологи та післяпологовий період	0,2	0,0	0,3
Відомості відсутні	3,0	2,4	3,6
Не можна прочитати	1,9	1,8	2,0
Усі причини	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин у другому півріччі 1933 р. [11].

липи та іншими травами. За свідченнями очевидців, доведені до відчаю люди вживали полову, бур'яни, хворих тварин, кішок, собак, ховрахів, кротів [9, С. 24]. Аналіз повікового профілю померлих від розладів харчування та порушень обміну речовин свідчить, що більша частина померлих перебувала у віці до 50 років, при цьому спостерігаються два максимуми: у віці до 10 років та 35–44 роки. Майже кожен третій (30,6 %) померлий від даного класу хвороб – це дитина у віці до 10 років. Показовим є також те, що у структурі причин смерті дітей віком до одного року половина немовлят померли від дистрофії та вродженої слабкості.

Друге місце у структурі смертності за причинами смерті посідають інфекційні й паразитарні хвороби, що становлять 10,3 % від загального числа смертей. Серед інфекційних патологій провідна роль належить туберкульозу (4,5 % від загального числа смертей), за яким йдуть висипний тиф та кишкові інфекції. Третє і четверте місця належить хворобам системи кровообігу (7 %) і симптомам, некласифікованим в інших рубриках (6,7 %). До першого з названих класів належать такі причини як серцева недостатність, природжені вади серця, ураження серцевого м'язу та інсульт. До класу «симптомів, некласифікованих в інших рубриках», у даному разі віднесено таку причину як «старість». Віковий склад померлих від цих двох класів хвороб суттєво відрізняється від такого для розладів харчування та інфекційних хвороб: основна частина смертей відбулася у старших вікових групах, зокрема у віці 60 років і старше. Внесок усіх інших класів причин смерті є незначним і у сумі не перевищує 6 %.

Із наведеного переліку причин смерті ми виділили дві групи.

1. *Причини, безпосередньо викликані голодом.* Це ті патологічні стани організму, які виникли внаслідок тривалого голоду і спричинили смерть.

2. *Причини, опосередковано пов'язані із голодом,* тобто існує дуже висока ймовірність того, що смерть від цих причин не відбулася б, якби не було тривалого й сильного голоду (табл. 4). Перша група причин охоплює розлади харчування та порушення обміну речовин, на неї припадає 65,4 % від загального числа смертей. Внесок другої групи – серцева недостатність, кишкові інфекції, грип і пневмонія, коліт, а також вроджена слабкість у немовлят віком до одного року – становить 8,3 %. У наукових дослідженнях доведено зв'язок між голодом, підвищеним ризиком інфекційних захворювань, серцево-судинних хвороб та високою смертністю. Значна частина смертей від класу інфекційних хвороб насправді може бути спричинена голодом через різке зниження імунітету та резистентності організму. На тлі сильного виснаження організму приєднуються туберкульоз, кишкові інфекції, пневмонія. Як вже зазначалось, ті, хто голодує, часто вмирають від серцево-судинної недостатності або інфекційної патології.

У підсумку, частка померлих від причин смерті, прямо або опосередковано пов'язаних із голодом, досягає 73,7 % від загальної кількості смертей у м. Лебедин у другому півріччі 1933 року. Можна також припустити, що певна частина осіб, причиною смерті яких була записана «старість», могла б ще жити, якби не було голоду. Це стосується тих, хто помер із таким діагнозом у віці 55–70 років (21 %).

Помісячний розподіл смертей за причинами смерті свідчить, що смерті від розладів харчування та порушень обміну речовин сконцентровані протягом липня–серпня, тобто у пік смертності (рис. 1). Зокрема, частка померлих від цього класу хвороб у загальній кількості померлих досягала 85,1 % у липні, 74,5 % у серпні та скоротилась до 11 % у грудні. Зі зменшенням питомої ваги розладів харчування в осінній період посилюється внесок смертей від інфекційних патологій, хвороб системи кровообігу та інших причин.

Таблиця 4. Внесок смертності від причин, які безпосередньо та опосередковано пов'язані із голодом, у м. Лебедин в 1933 році

Причини смерті	Абсолютна кількість померлих	% від загальної кількості померлих
<i>Причини смерті, безпосередньо пов'язані із голодом</i>		
Розлади харчування та порушення обміну речовин, у т. ч.:		
– безбілковий набряк	266	41,5
– дистрофія	145	22,6
– виснаження	6	0,9
– диспепсія	1	0,2
– рахіт	1	0,2
Усього	419	65,4
<i>Причини смерті, опосередковано пов'язані з голодом</i>		
Серцева недостатність	26	4,1
Кишкові інфекції	9	1,4
Грип і пневмонія	12	1,9
Коліт	1	0,2
Вроджена слабкість (у новонароджених)	5	0,8
Усього	53	8,3
<i>Усі причини, які прямо або опосередковано пов'язані з голодом</i>		
Усього	472	73,7

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин в другому півріччі 1933 р. [11].

Рис. 2 показує розподіл померлих, які належать до різних соціально-професійних груп, за причинами смерті. Можна відмітити три типи моделей смертності за причинами смерті. По-перше, виражений мономодальний розподіл з максимальною концентрацією смертей від розладів харчування та порушень обміну речовин спостерігається для чорноробів (60,9 %), тобто найменш кваліфікованих робітників та осіб, про соціальний статус яких немає інформації (87 %). Роль решти причин смерті для цих двох груп померлих є значно менш вагомою.

По-друге, структура причин смерті робітників, кустарів та зайнятих у сільському господарстві відзначається підвищеною часткою померлих від розладів харчування (36–42 %) та більш вагомим внеском інших причин смерті. При цьому робітники вирізняються високою часткою інфекційних патологій, від яких помер майже кожен п'ятий робітник (24,1 %), а зайняті у сільському господарстві – найвищою часткою померлих від старості (18,2 %).

По-третє, розподіл причин смерті службовців відрізняється від решти соціально-професійних груп тим, що не має помітно вираженої моди у розподілі, і частка померлих від розладів харчування є найнижчою: 24,5 %. Варто також відмітити досить вагомий роль інфекційних патологій, від яких померло 26,4 % службовців.

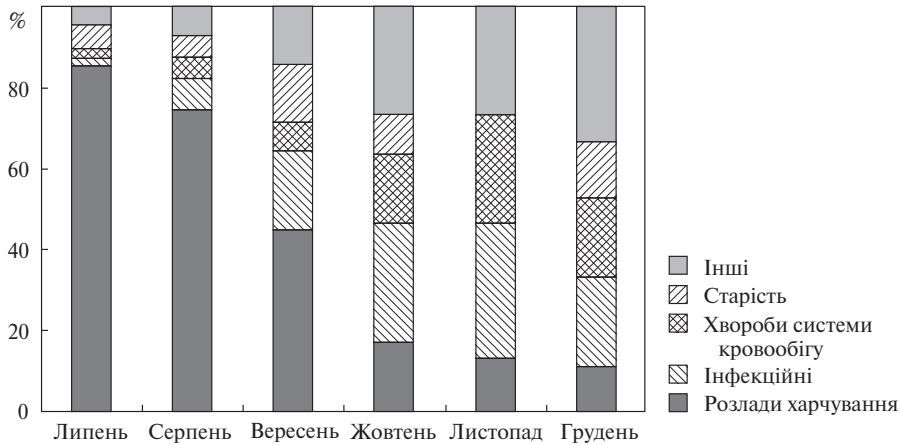

Рис. 1. Помісячна структура причин смерті у м. Лебедин в 1933 р., %

* Група «інші» інші об'єднує не враховані в інших категоріях причини смерті та ті випадки, де відомості відсутні або їх не можна прочитати.

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин в другому півріччі 1933 р. [11].

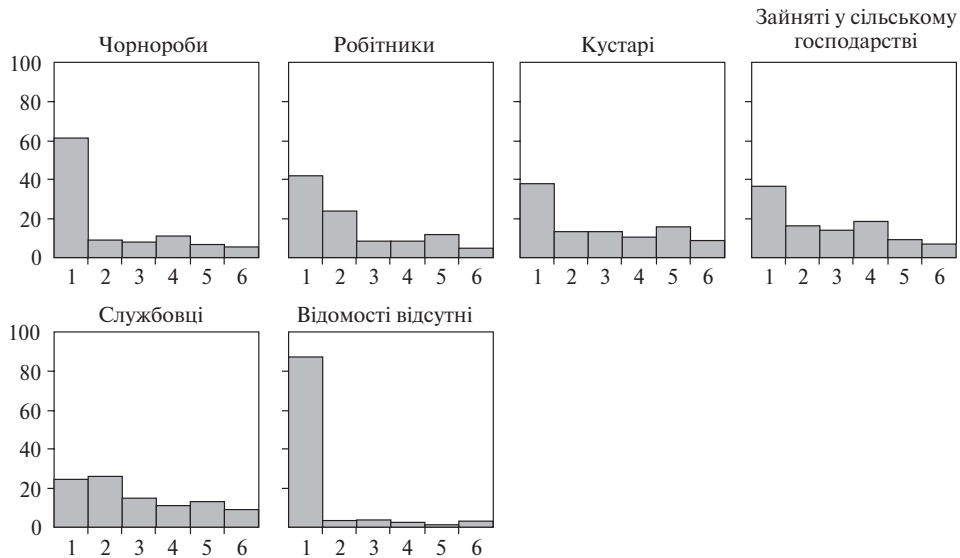

Рис. 2. Структура причин смерті для окремих соціально-професійних груп населення у м. Лебедин в 1933 р., %

1 — розлади харчування, 2 — інфекційні хвороби, 3 — хвороби системи кровообігу, 4 — старість, 5 — інші причини, 6 — відомості відсутні

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин в другому півріччі 1933 р. [11].

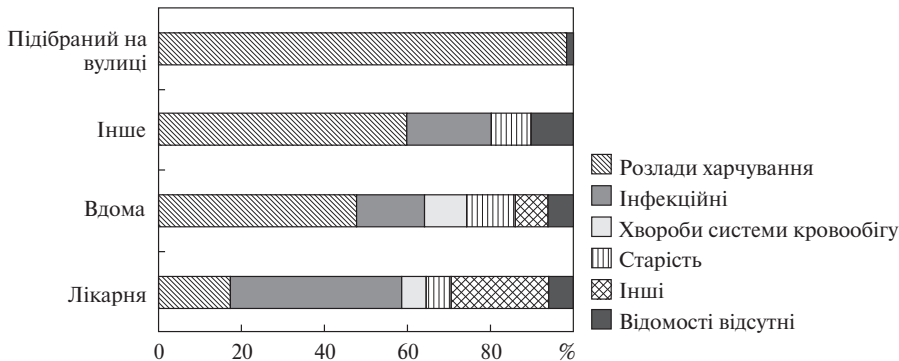

Рис. 3. Розподіл померлих за місцем смерті і групами причин смерті у м. Лебедин в 1933 р., %

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин у другому півріччі 1933 р. [11].

Місце смерті. Інформація про місце смерті є досить повною: лише для 18 % померлих вона відсутня. 42 % померлих були підібрані на вулицях міста і поховані Лебединською поліклінікою та лікарнею; при цьому майже усі вони мають діагноз «безбілковий набряк». Ще третина (35,7 %) осіб померла вдома, 48 % цих смертей сталося через розлади харчування та порушення обміну речовин, 15,7 % – через інфекційні патології; 11,8 % – від старості і 10,5 % – від хвороб системи кровообігу. У лікарні померло лише 2,7 % від загального числа померлих, 41,2 % з яких – від інфекційних захворювань (рис. 3).

Невідомі. Із 641 актових записів 269 осіб (42 %) записані як «невідомі». 267 з них померли у липні-серпні 1933 р., тобто у період дуже високого рівня смертності. У Національній книзі пам'яті Харківської області зазначається, що протягом 1933 р. в архівних документах все частіше з'являється інформація про різке збільшення кількості виявлених трупів, підібраних на вулицях міст [14, С. 13–14]. Відомості про них є більш обмеженими, ніж про інших померлих, однак у записах про смерть є інформація про стать і вік померлих, а також місце і причину смерті. Ми припускаємо, що вік невідомих померлих був встановлений приблизно, як кажуть «на око», що підтверджується значною віковою акумуляцією у розподілі померлих, тобто виразним збільшенням чисельності вікових груп, які закінчуються на «0» або на «5». Разом із тим, ці відхилення не можуть мати значного впливу і принципово змінити загальну картину вікового складу померлих.

Порівняльний аналіз статеві-вікового складу «невідомих» і «відомих» померлих свідчить, що він помітно відрізняється (рис. 4). По-перше, у складі осіб, прізвища яких зареєстровані, 43,3 % становлять чоловіки і 56,7 % – жінки, тоді як у складі невідомих осіб спостерігається значна перевага чоловіків, питома вага яких досягає майже 64 %. По-друге, рис. 4 наочно демонструє розбіжності у віковій структурі «невідомих» і «відомих» померлих: перша є помітно молодшою, оскільки у ній переважають діти та особи працездатного віку. Зокрема, серед невідомих померлих чоловіків хлопчики віком до 10 років становили 22 %, а серед жінок було 58,1 % дівчаток цього віку. У групі померлих, прізвища яких відомі й зареєстровані, частка дітей віком до 10 років становить у середньому 22,4 %. Натомість питома вага осіб віком 65 років і старше серед «відомих» досягає 28,4 %, а у групі «невідомих» була лише одна особа цього віку. Як наслідок, середній вік померлих серед «невідомих» становить 38,5 року,

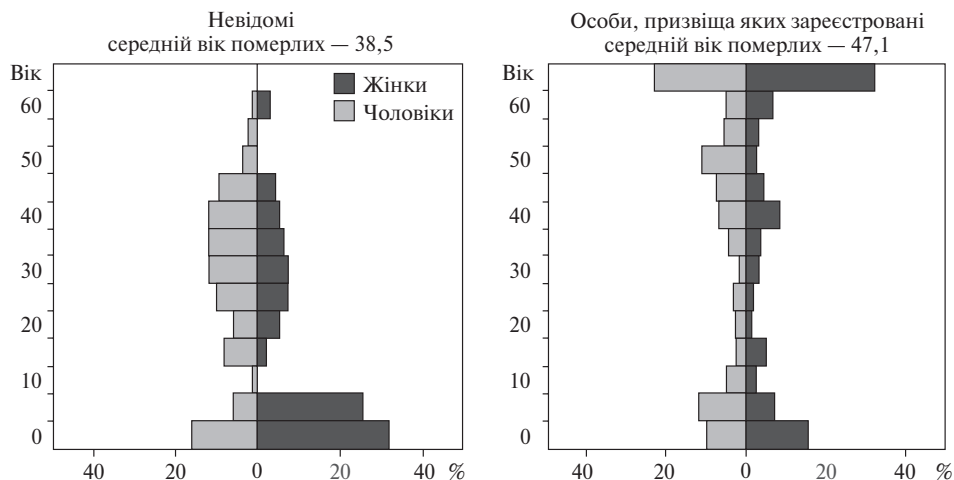

Рис. 4. Вікова структура померлих у м. Лебедин у 1933 році

Джерело: розраховано за даними Книг реєстрації актів громадянського стану в м. Лебедин у другому півріччі 1933 р. [11].

серед «відомих» — 47,1. Усі невідомі у графі «місце смерті» мають запис «підібраний і похований Лебединською поліклінікою або лікарнею»; 265 (99 %) осіб з них мають причину смерті «безбілковий набряк».

Найбільш ймовірно, на нашу думку, до складу невідомих могли належати дві групи осіб: по-перше, діти із місцевого дитячого будинку, де смертність була достатньо високою [9]; по-друге, немісцеві жителі, які прийшли до м. Лебедин з навколишніх сіл у пошуках їжі та померли від голоду на вулицях міста.

Висновки. Дана робота є однією з перших спроб дослідження смертності населення під час Голодомору 1933 р. на основі індивідуальних актових записів про смерть, що дозволило дати соціально-демографічну характеристику померлих та оцінити масштаби смертності від голоду. Дотепер для оцінки людських втрат навіть у демографічних розробках відомості про причини смерті не використовувалися. Завдяки проведеному дослідженню встановлено, що частка померлих від причин смерті, які прямо або опосередковано пов'язані із голодом, досягає 73,7 % від загальної кількості смертей у м. Лебедин у другому півріччі 1933 року, у тому числі 41,5 % мали діагноз «безбілковий набряк», 22,6 % — «дистрофія». Зазначені розлади харчування та порушення обміну речовин посідають перше місце у структурі причин смерті населення 1933 року, тоді як у спокійні некризові роки внесок цього класу причин смерті був мізерним. При цьому майже кожен третій (30,6 %) померлий від даного класу хвороб — це дитина у віці до 10 років. 42 % померлих є невідомими, серед яких переважають діти та особи працездатного віку і майже немає старих. Аналіз також показав, що найвища частка померлих від розладів харчування, безпосередньо спричинених голодом, спостерігалась для чорноробів, найнижча — для службовців.

Отримані результати, по-перше, є свідченням масштабності демографічної катастрофи 1933 року у даному місті; по-друге, доводять необхідність вивчення обставин і наслідків голоду не лише у сільській місцевості, а й у міських поселеннях України. Дотепер побутувала думка, що від голоду потерпали майже виключно селяни, однак наше дослідження доводить, що гостра продовольча криза вкрай негативно позна-

чилась також на умовах життєдіяльності та системі життєзабезпечення міських жителів. Виявлені відмінності стосовно внеску спричинених голодом причин смерті у загальне число померлих поміж різних соціально-професійних груп населення дають підставу припустити, що шанси вижити в умовах голоду серед різних верств міського населення відрізнялися. Вони ймовірно були пов'язані насамперед із картковою системою, згідно з якою існувала складна соціально-виробнича ієрархія у забезпеченні населення продуктами харчування. Зважаючи на це, існує потреба у проведенні подальших досліджень із метою виявлення міжпоселенських відмінностей у смертності населення України під час голоду. Такі дослідження дали б змогу з'ясувати масштаби надсмертності у містах з різною чисельністю населення, галузевою спеціалізацією та різним ступенем індустріальної важливості й відповідно доповнити наші знання про демографію голоду 1933 року у новому руслі, зокрема, стосовно «медико-соціальної» історії Голодомору.

Автор висловлює щирі вдячність Геннадію Іванушенку за надання архівних матеріалів з Державного архіву Сумської області; Олегу Воловині, Фонду українознавчих студій в США та Канадському консорціуму з вивчення Голодомору за допомогу у створенні відповідної бази даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Кн. 2. — К. : Темпора, 2013. — 628 с.
2. Davies R. W. and S. Wheatcroft. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. — London : Palgrave Macmillan, 2009.
3. Graziosi A. Stalinism, Collectivization and the Great Famine. Cambridge, MA : The Ukrainian Studies Fund, 2009.
4. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine.—New York and Oxford: Oxford University Press, 1986.
5. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930–1938 роках // Український історичний журнал. — 1991. — № 1. — С. 121–127.
6. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. — К. : Наук. думка, 1992. — 180 с.
7. Vallin J., F. Meslé, S. Adamets and S. Pyrozhkov. A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s // Population Studies. — 2002. — 56 (3). — P. 249–264.
8. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. and A. Kovbasuik. Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // Canadian Studies in Population. — 2015. — 42, no. 1–2. — P. 53–80.
9. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. — Суми : Собор, 2008. — 920 с.
10. Іванушенко І. Діагнози про смерть в період Голодомору 1932–1933 років як джерело створення персональних баз даних. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/178-diagnozi-pro-smert-v-period-golodomoru-1932-1933-rokiv-yak-dzherelo-stvorennia-personalnikh-baz-danikh.html>
11. Державний архів Сумської області. Книги реєстрації актів громадянського стану по м. Лебедин // Фонд Р-7720, опис 22, справа 66, арк. 1–177; справа 67, арк. 1–144; справа 68, арк. 1–144.
12. Boriak H. Sources for the study of the Great Famine in Ukraine. The Holodomor series. — Cambridge : Ukrainian Studies Fund, 2009. — 55 p.
13. Підсумки обліку міської лодності УСРР 1931 року. — Харків : Державне видавництво «Народне господарство та облік», 1933. — 209 с.
14. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область. — Харків : Фоліо, 2008. — 1023 с.

REFERENCES

1. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukraini vid yoho narodgennia do zagybeli* [The red challenge. History of communism in Ukraine: from its start to the fall]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
2. Davies, R. W., Wheatcroft, S. (2009). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. London: Palgrave Macmillan [in English].
3. Graziosi, A. (2009). *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*. Cambridge, MA: The Ukrainian Studies Fund [in English].
4. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*. New York and Oxford: Oxford University Press [in English].
5. Maksudov, S. (1991). Demographichni vtraty naselennia Ukrainy v 1930-1938 rokakh [Demographic losses of Ukraine in 1930-1938]. *Ukrainiskyi Istorychnyi Zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 1, 121-127 [in Ukrainian].
6. Pyrozhkov, S (1992). *Trudovyi potentsial v demohrafichnomu vymiri* [Labour potential in the demographic dimension]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Vallin, J., Meslé, F., Adamets, S., Pyrozhkov, S. (2002). A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Population Studies*, 56 (3), 249–264 [in English].
8. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. and A. Kovbasuik (2015). Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932-1933. *Canadian Studies in Population*. 42, no. 1-2, 53-80 [in English].
9. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini. Sumska oblast* [National memory book of the 1932-1933 Famine victims in Ukraine. Sumy region]. (2008). Sumy, Sobor [in Ukrainian].
10. Ivanushchenko, H. Diagnoses of death during the 1932-33 Holodomor as a source for creating a victim database. Retrieved from: <http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/178-diagnozi-pro-smert-v-period-golodomoru-1932-1933-rokiv-yak-dzherelostvorennia-personalnikh-baz-danikh.html> [in English].
11. State Archive of Sumy Oblast. Knygy reestratsii aktiv gromadianskoho stanu u m. Lebedyn [Book of the records of the Civil Registry Office, city of Lebedyn]. *Fond P-7720, opys 22, sprava 66, ark. 1-177; sprava 67, ark. 1-144; sprava 68, ark. 1-144* [in Ukrainian].
12. Boriak H. (2009). *Sources for the study of the Great Famine in Ukraine. The Holodomor series*. Cambridge, Ukrainian Studies Fund [in English].
13. *Pidsumky obliku miskoi ludnosti URSR 1931 roku* [1931 urban count]. (1933). Kharkiv, Narodne hospodarstvo ta oblik [in Ukrainian].
14. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini. Kharkivska oblast* [National memory book of the 1932-1933 Famine victims in Ukraine. Kharkiv region]. (2008). Kharkiv, Folio [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 08.12.2014

УДК 330.342.146:[338.45:61]:332.1(477)

У.Я. САДОВА

д-р екон. наук, проф.

ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»

E-mail: sadlu2004@gmail.com

М.В. БАЧИНСЬКА

канд. екон. наук, мол. наук. співроб.

ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»

E-mail: maricka1104@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ GERIATРИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

Представлено науково-методичні та прикладні засади дослідження системи геріатричної допомоги населенню. Вказано на актуальність розвитку понятійно-термінологічного апарату ринку геріатричних послуг («організація системи геріатричної допомоги», «геріатрична послуга»), наведено авторський підхід до вивчення проблем формування та територіальної організації мережі об'єктів відповідного профілю. Розглянуто проблеми стану організації геріатричної допомоги в Україні та Львівській області.

Виділено регіональні особливості функціонування системи геріатричної допомоги в умовах Львівської області. Вказано, що постановка цілей перспективного розвитку мережі об'єктів системи геріатричної допомоги населенню, а також реалізація оперативних завдань державної соціальної політики на регіональному рівні повинні виходити з принципів соціальної відповідальності надання медико-санітарної допомоги населенню похилого віку як сімейними лікарями, так і їх близьким оточенням та родичами. Наголошено на потребі суттєвої ефективізації заходів, пов'язаних з підвищенням рівня довіри населення до служб державної санітарно-побутової допомоги та працівників закладів соціального обслуговування, обізнаності та інформованості людей у правах на отримання геріатричної допомоги, можливостях отримання ширшого асортименту та вищої якості послуг на платній основі тощо.

Обґрунтовано передумови реорганізації та розвитку системи геріатричної допомоги в регіонах України. Розроблено методичний підхід для визначення обсягу мінімальної потреби населення регіону на одну особу похилого віку.

Ключові слова: організація системи геріатричної допомоги, геріатрична послуга, особи похилого віку, старіння населення, мінімальна потреба, якість життя.

У.Я. Садова

д-р екон. наук, проф. ГУ «Институт региональных

исследований имени М.И. Долишнего НАН Украины»

E-mail: sadlu2004@gmail.com

М.В. Бачинская

канд. екон. наук, мл. науч. сотруд.

© САДОВА У.Я., БАЧИНСЬКА М.В., 2015

ГУ «Институт региональных исследований имени М.И. Долишнего НАН Украины»
E-mail: maricka1104@gmail.com

ОРГАНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ГЕРИАТРИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ НАСЕЛЕНИЮ В УКРАИНЕ: РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Представлены научно-методические и прикладные основы исследования системы гериатрической помощи населению. Указано на актуальность развития понятийно-терминологического аппарата рынка гериатрических услуг («организация системы гериатрической помощи», «гериатрическая услуга»), изложен авторский подход к изучению проблем формирования и территориальной организации сети объектов соответствующего профиля. Рассмотрены проблемы состояния организации гериатрической помощи в Украине и Львовской области.

Выделены региональные особенности функционирования системы гериатрической помощи в условиях Львовской области. Указано, что постановка целей перспективного развития сети объектов системы гериатрической помощи населению, а также реализация оперативных задач государственной социальной политики на региональном уровне должны исходить из принципов социальной ответственности предоставления медико-санитарной помощи населению пожилого возраста как семейными врачами, так и их близким окружением и родственниками. Отмечена необходимость существенной эффективизации мероприятий, связанных с повышением уровня доверия населения к службам государственной санитарно-бытовой помощи и работникам учреждений социального обслуживания, осведомленности и информированности о правах на получение гериатрической помощи, возможностях получения более широкого ассортимента и высокого качества услуг на платной основе и др.

Обоснованы предпосылки реорганизации и развития системы гериатрической помощи в регионах Украины. Разработан методический подход для определения объема минимальной потребности населения региона в гериатрических услугах на душу населения пожилого возраста.

Ключевые слова: организация системы гериатрической помощи, гериатрическая услуга, население пожилого возраста, старение населения, минимальная потребность, качество жизни.

U. Sadova

Doctor of Economics, Professor

State Institute «Institute of Regional Research named after M.I. Dolishnyi National Academy of Sciences of Ukraine», 79026, Lviv, Kozelnytska str., 4

E-mail: sadlu2004@gmail.com

M. Bachynska

Ph.D. Junior Researcher

State Institute «Institute of Regional Research named after M.I. Dolishnyi National Academy of Sciences of Ukraine», 79026, Lviv, Kozelnytska str., 4

E-mail: maricka1104@gmail.com

ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF GERIATRIC CARE TO THE POPULATION IN UKRAINE: REGIONAL ASPECTS

This paper presents the methodological and applied principles of research of geriatric care system for population. The relevance of concepts of terminological apparatus of the market of geriatric services (“organization of geriatric care”, “geriatric service”) is indicated, the author’s approach to the problems of development and territorial network organization of objects of the profile is given. The problems of the state of geriatric care in Ukraine and Lviv region are analysed.

Regional characteristics of the system of geriatric care in Lviv region are covered. It is shown that setting perspective development goals for the network of objects of geriatric care, as well as the implementation of the objectives of state social policy at the regional level should proceed from principles of social responsibility to provide health care elderly by family doctors as well as those close to them and their relatives. The need for substantial effectiveness in activities related with an increase in levels of public trust in service of the state sanitary assistance and employees of social service, knowledge and awareness of people about their rights for geriatric care, opportunities to obtain a wider range and higher quality services for a fee and so on, is highlighted.

The preconditions of reorganization and development of geriatric care in regions of Ukraine are explained. The methodical approach for determining the amount of the minimum needs of the population in the region of geriatric services per capita for elderly people is developed.

Key words: *organization of the system of geriatric care, geriatric service, population ageing, elderly population, minimum requirement, quality of life.*

Постановка проблеми. Однією з визначальних рис сучасного розвитку України є тенденція стрімкого постаріння населення. Пов'язані з цим ризики й проблеми подальшого демографічного, соціально-економічного, зрештою, культурного розвитку держави й суспільства обумовлюють гостру потребу вивчення проблем осіб похилого віку, напрацювання науково обґрунтованих рішень державної політики щодо підтримки соціально вразливих верств населення, розвитку ринку соціальних й геріатричних послуг, вдосконалення принципів територіальної організації мережі об'єктів відповідної інфраструктури тощо.

Нині тематикою старіння населення, подовження віку його суспільної активності займається багато інституцій. У світі діє Міжнародна асоціація геронтології і геріатрії (International Association of Gerontology and Geriatrics (IAGG), 1950 р.)¹. Чимало досліджень виконується під егідою Генеральної Асамблеї ООН. В економічно розвинених країнах соціальна геронтологія, геріатрія, біологія старіння роблять революційний прорив у царині подовження тривалості і підвищення якості життя людини. Значними є досягнення у сфері біо- та інформаційних технологій, технічних засобів з надання соціальної допомоги тощо.

В Україні дослідження проблем забезпечення доглядом, допомогою осіб похилого віку переважно здійснюються в рамках тематики соціального захисту населення, розбудови системи пенсійного страхування. Не можна вважати задовільною ситуацію в частині досліджень територіальної організації інфраструктури системи геріатричної допомоги населенню (СГДН), адаптації до українських умов відповідних європейських соціальних стандартів, а також осмислення наслідків збройного конфлікту у регіоні Донбасу й вимушеного переселення осіб, у т. ч. похилого віку та одинаків. Без сумніву, вітчизняна СГДН відображає усю складність розвитку держави, економіки, суспільства. Пошук нових моделей розвитку та територіальної організації СГДН є особливо актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Інтерес до проблем організації та розвитку СГДН виявляють представники різних галузей наукових знань: медики (Г. Стойнева (G. Stoyneva), В. Чайковська (V. Chaykovska), Н. Вержиковська (N. Verzhikovska), Н. Хаджинова (N. Khadzhynova)), демографи, економісти, соціологи, географи (С. Пирожков (S. Pyrozhkov), В. Піскунов (V. Piskunov), В. Стешенко (V. Steshenko), П. Шевчук (P. Shevchuk), Е. Лібанова (E. Libanova), І. Гнибіденко (I. Hnybidenko), Н. Левчук (N. Levchuk), В. Терець (V. Terets), У. Садова (U. Sadova), М. Семикіна (M. Semykina), В. Новіков (V. Novikov), С. Копчак (S. Korchak), С. Цапок (S. Tsapok), ін.). Понятійно-термінологічний апарат досліджень СГДН формується завдяки інтегративним зв'язкам геріатрії², біології старіння³, соціальної геронтоло-

¹ Міжнародна асоціація геронтології і геріатрії (International Association of Gerontology and Geriatrics (IAGG), створена в 1950 р. Нині вона об'єднує представників 64 країн світу, нараховуючи понад 45,1 тис. членів.

² Геріатрія – система наукових знань у галузі клінічної медицини, яка вивчає виникнення, розвиток, діагностику, лікування та профілактику вікової патології; особливості захворювань у старшому, старечому віці, а також організацію медичної, психологічної та соціальної допомоги особам старших вікових груп. Понятійний апарат націлений на з'ясування можливостей нормалізації обмінних і фізіологічних процесів у організмах, що старіють.

³ Біологія старіння – наука, що вивчає фізіологічні та психологічні вікові зміни людини.

гії⁴, геронтології⁵ [1]. Соціально-економічні та валеологічні дефініції розвиваються в царині соціальної демографії, соціальної економіки, соціальної географії, права тощо. Незважаючи на значну кількість праць, соціально-економічні проблеми розвитку СГДН, регіональних особливостей організації мережі об'єктів залишаються мало вивченими.

Метою статті є обґрунтування науково-методологічних засад дослідження СГДН у регіоні й розробка рекомендацій щодо її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Старіння людини – руйнівний процес, що призводить до зниження фізіологічних функцій людського організму, розвитку вікової патології (від моменту зародження життя клітин аж до їх смерті). Це суперечливий соціально зумовлений процес, пов'язаний із віковими особливостями адаптації індивіда до соціального середовища (вік молодості, середній вік) [2, С. 444]. На фоні «згасання» функцій окремих органів людини виникає потреба в спеціальній зовнішній допомозі організації її життєдіяльності.

У демографії, соціальній економіці, політиці і медичній сфері дослідження проблем функціонування СГДН ґрунтується на міждисциплінарному підході. Спільною платформою наукового пошуку є структурно-кваліметричні ознаки часової визначеності явища старіння населення, його критерії: календарний вік, а також демографічний (тривалість прожитих людиною років життя), біологічний (біологічний стан організму), інтелектуально-ментальний і психічний (рівень розумового та емоційного розвитку особи), економічний (тривалість трудової активності), юридичний критерії⁶ тощо [3]. Певні зміни в організацію СГДН в Україні нині вносить пенсійна реформа⁷. У даній розвідці ми беремо до уваги такі межі поділу віку людини: від 55 р. жінки та 60 р. чоловіки і старше – похилий вік. У межах цього періоду виділяємо: осіб старшого віку – від 55 р. жінки та 60 р. чоловіки до 74 років, старчого віку – 75–89 р., довгожителів – 90 років і старше (рис. 1). Це дозволяє проаналізувати й оцінити загальні й специфічні потреби населення похилого віку, конкретизувати обсяги та структуру попиту на геріатричні послуги – особливого виду економічної діяльності з приводу діагностики, лікування та профілактики вікових патологій населення похилого віку, а також надання йому соціально-медичної, реабілітаційної, психологічної та соціально-побутової допомоги. Інформація про вікову структуру населення похилого віку є основою моделювання СГДН – особливого комплексу заходів із забезпечення категорії осіб похилого віку якісною та своєчасною медико-санітарною, лікувально-діагностичною, психологічною, соціально-побутовою, допомогою гарантування гідного рівня та якості їх життя.

Розвиток та територіальна організація СГДН перебуває під впливом дії різних чинників. Так, в Україні історичні факти вказують на те, що сучасні потреби в геріатричних послугах населення є прямим наслідком порушення його вікової структури під час другої світової війни, поширення явищ міграцій, депортацій, комсомольських оргнаборів на новобудови віку, Чорнобиля тощо. Нині кількість осіб похилого віку пе

⁴ Соціальна геронтологія – наука, що досліджує вплив соціально-економічних умов життя населення на його процеси старіння.

⁵ Геронтологія – наука, яка розробляє засадничі основи визначення місця особи похилого віку в суспільстві, проведення досліджень (у т. ч. регіональних) задля моделювання оптимальних умов її життєдіяльності.

⁶ Згідно із Законом України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 22.05.2008 р. (№ 3721-ІІ), до громадян похилого віку зараховувалися особи з віковим статусом: чоловіки у віці 60, жінки у віці 55 років і старші, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше півтора року.

⁷ Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 03.06.2013 р. № 3668-ІІІ.

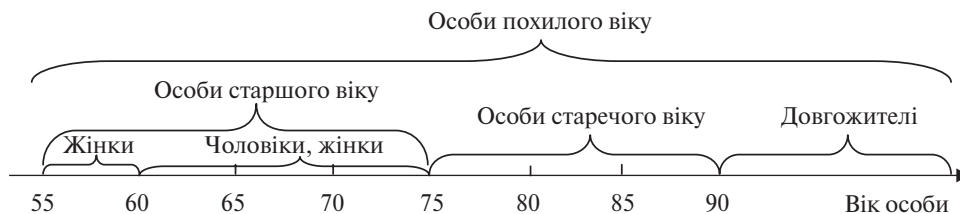

Рис. 1. Періодизація етапів похилого віку людини

Джерело: складено авторами.

ревищила чверть постійного населення держави (28 %, 12,8 млн осіб, 2013 р.) [4]. До речі, спеціальна комісія ООН ще в 1959 р. вказувала на населення України як на таке, що перебуває на порозі старості: 7 % осіб у віці 65 років і більше (5 % чоловіків і 15 % жінок). Уже в 1970 році статус української держави визначили як «країни, що характеризується демографічною старістю», а населення — як старе [5]. У подальші роки явище старіння населення поглиблювалося. Аналіз вікової структури населення України з використанням шкали Е. Росseta підтвердив невтішну динаміку й після 1989 року [6, С. 267].

У даний час знаковим чинником розвитку СГДН є збройний конфлікт у регіоні Донбасу. Він провокує як значні втрати осіб молодого віку, міграційний відтік економічно активного населення за кордон, так і збільшення кількості людей похилого віку, котрим необхідна буде кваліфікована зовнішня допомога. Це актуалізує потребу розвитку об'єктів інфраструктури спеціалізованої геріатричної допомоги.

Нині в Україні потребують кардинального реформування підходи до організації діяльності СГДН. Із загальної кількості амбулаторно-поліклінічних закладів державної системи охорони здоров'я (6,5 тис. од.) тільки 297 мають спеціалізовані реабілітаційні відділення [7]. Значні диспропорції розвитку об'єктів мають місце у територіальному аспекті. Медико-соціальні відділення відсутні в поліклініках 24 регіонів держави, відділення сестринського догляду — у 18, хоспіси — у 10 [8]. В 2012 р. у державі працювало 268 будинків-інтернатів для громадян похилого віку та дорослих інвалідів. Загальна потужність мережі — 50,3 тис. місць. Водночас, функціонувало більше 700 територіальних центрів і 800 відділень соціального обслуговування населення «на дому», які допомагали майже 2 млн непрацездатних осіб. У межах цих закладів функціонували відділення медичної реабілітації та психотерапевтичної підтримки.

Проблеми розвитку СГДН по-різному виявляються в регіональному аспекті. Так, на Львівщині (під егідою Департаменту соціального захисту ЛОДА) функціонує 28 територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян (ТЦСОП). Щороку вони обслуговують понад 70 тис. осіб. Широкий є спектр видів послуг. Впродовж останніх років з метою наближення соціальних послуг до споживача було створено філії територіальних відділень соціально-побутової адаптації населення. Розширилася практика виїзних бригад із надання соціально-побутових послуг у селах. Має місце обслуговування одиноких повносправних пенсіонерів на дому — тих, що мають далеких родичів (відповідно до типового положення про ТЦСОП). Для осіб, котрим законодавство України не гарантує право безкоштовної допомоги в ТЦСОП, послуги можуть надаватися на платній основі (договір на послуги з оплати субсидій, комунальних послуг, купівлі продуктів харчування, косметичного прибирання тощо). До обслуговування вклю-

чаються лише психічно здорові особи (мають здоровий глузд) та здатні самотійно себе обслуговувати. Юридично-правове оформлення відносин проводиться з особою, яка потребує обслуговування (чи з родичем) у вигляді договору, в якому зазначаються вид послуг, їх вартість, стан здоров'я підопічного. Опікування лежачими хворими (з тяжкими захворюваннями) через заклади ТЦСОП не передбачено. Цікавим є досвід організації пунктів прийому продуктів харчування, одягу та взуття, предметів першої необхідності, коштів для подальшого адресного розподілу серед громадян похилого віку, інвалідів, малозабезпечених та інших соціально незахищених верств населення, пунктів прокату засобів пересування та реабілітації, предметів догляду за хворими від населення, підприємств, установ, організацій регіону. Показовим є також досвід роботи з організації довготривалої допомоги та опіки у Львівському обласному геріатричному пансіонаті (постійно в ньому проживає близько 400 осіб). Щомісячне утримання осіб у геріатричному пансіонаті забезпечується за рахунок держави в розмірі не менше 75 % від розміру пенсійного забезпечення⁸. Загалом, не дивлячись на позитивні сторони в діяльності ТЦСОП Львівщини, існує багато проблем їх перспективного розвитку, для вирішення яких необхідна відповідна ефективна політика держави.

З метою вивчення особливостей організації та розвитку системи геріатричної допомоги особам похилого віку Львівської області нами було проведено експертне опитування⁹. Метод — глибинне анонімне інтерв'ю (опитано 75 осіб віком від 56 до 90 років). Вікова структура респондентів: 12 % — особи старшого віку (56 — 74 років), 88 % — старечого віку (старші від 75 років). Середній вік: 78,4 роки. Співвідношення статей — один чоловік до трьох жінок. Вибірка сформована з додавання окремих критеріїв: 10 % — інваліди I—III групи, 36 % — мешкають самотньо, 26 % — мешкають разом з іншими особами похилого віку (в переважній більшості з другим членом подружжя), 38 % — з родичами працездатного віку (в переважній більшості з дітьми). Враховано, що серед осіб віком до 70 років частка тих, хто живе самотньо, нижча, ніж серед людей старших вікових груп. Вищою є частка сімейних пар. За характером розселення — третина сільські мешканці (30 %), 12 % — мешканці селищ міського типу, 58 % — мешканці міст (половина — м. Львів).

Результати опитування дали змогу встановити, що у регіоні 2/3 осіб похилого віку мають труднощі у самообслуговуванні, і лише третина їх не мають (34 %). У віці до 75 років включно це стосується 44 % осіб, у старшому за 75 років — 3/4 (76 %). Найбільш поширеними проблемами для даної категорії населення є вади опорно-рухового апарату (третина опитаних), втрати зору — 28 %, слуху — 18 %. Відсутність

⁸ На основі використання Типового положення ТЦСОП та документів Львівського геріатричного пансіонату.

⁹ У дослідженні використано методичні напрацювання Н. Хаджинової, яка проводила обстеження потреб населення у віці старше 60 років в Україні за Програмою АЕСКОЗ (параметри діагностики — фізичні можливості, соціальна активність, психологічний статус, серцево-судинна система, опорно-рухова система, нервова система, самооцінка здоров'я, користування медичними службами). Варто вказати, що особливо значимими визнано потреби: активного медичного спостереження — 32 % міських і 41 % сільських мешканців; інтенсивного короткочасного стаціонарного лікування з наступним долікуванням в амбулаторно-поліклінічній мережі з необхідністю щоденної часткової побутової допомоги — 13 % і 17 %; лікування у геріатричному відділенні чи довгострокового перебування хронічних хворих або стаціонару вдома з організацією всебічної постійної допомоги — 10 % та 5 %. Виявлено незадовільну якість надання медичної допомоги населенню: невідповідність медикаментозних призначень (23 % — місто і 16,5 % — село); відсутність використання консультативної допомоги (63 % і 78 %); пізня госпіталізація (69 % та 74 %) [8].

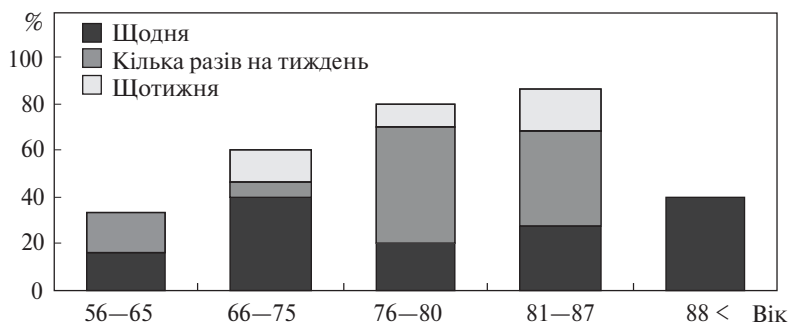

Рис. 2. Вікові особливості частоти вимірювання артеріального тиску особами похилого віку Львівщини

Джерело: складено на основі проведеного глибинного інтерв'ю.

кінцівок зафіксовано у 2 % опитаних. Мешканці міст та сіл Львівщини особливо часто висловлюються за потребу у найпростіших видах соціальної допомоги, рідше у об'ємних роботах соціально-побутового характеру. Тут, очевидно, варто розмежувати два блоки проблем.

З одного боку, привертає увагу низька відповідальність осіб похилого віку за власне здоров'я. На це вказує навіть інформація про дотримання людьми приписів лікарів щодо частоти вимірювання артеріального тиску (обох статей): більшість здійснює процедуру лише кілька разів на рік, тільки третина (32 %) – кілька разів на тиждень, третина (34 %) – щодня (по кілька разів). Логічно, що за артеріальним тиском регулярно стежать особи із серцево-судинними захворюваннями, причому дисциплінуючу роль відіграє власне вік людини (частка осіб, старших за 70 років утричі вища, ніж у віці до 65 років (рис. 2)).

З іншого боку, частота звернень мешканців регіону до профільних спеціалістів та сімейних (дільничних) лікарів залежить від особливостей організації СГДН, розвитку ринку геріатричних послуг, системи розселення населення, а також добробуту мешканців домогосподарств. У селах та містах районного підпорядкування показники частоти відчутно нижчі, ніж у м. Львів. Якщо населення старших вікових категорій міст районного підпорядкування та сіл звертається до сімейного лікаря кілька разів у місяць (п'ята частина), то львів'яни – щотижня. Не звертається по допомогу до сімейних лікарів п'ята частина мешканців села – 21 % (тоді як серед міських мешканців, у т. ч. м. Львів – 2–3 %). Подібну картину можна спостерігати щодо звернень населення до профільних лікарів: у містах обласного підпорядкування – щомісяця, у сільських місцевостях – кілька разів у рік. Лише у обласному центрі до профільних лікарів населення похилого віку звертається щотижня.

Надзвичайно мало осіб у регіоні має можливість отримувати медичну допомогу у спеціалізованих геріатричних відділеннях системи охорони здоров'я (13 %, з яких 6,5 % – мешканці Львова, 4 % – міст обласного та районного підпорядкування та 2,5 % – сільського населення). Лише 5 % респондентів отримують геріатричну допомогу в будинках-інтернатах для осіб похилого віку (з вадами слуху чи зору).

Привертає увагу недотримання особами похилого віку вимоги до частоти проведення загального обстеження організму лікарями (практику щорічних обстежень підтверджують 34 % опитаних, 22 % – кілька разів у рік та 20 % – щомісяця). Найбільш активними є особи, які мають серцево-судинні захворювання. Натомість

недоотримують кваліфіковану лікарську допомогу люди з суттєво зниженою або повністю втраченою руховою активністю. Особи зі збереженою або частково зниженою руховою активністю переважно самі проходять медичні обстеження. Загалом, зовсім не проходить медичного обстеження 12 % опитаних мешканців м. Львів, 18 % — міст області та 50 % — сільських місцевостей.

Проблемними є питання організації амбулаторного лікування осіб похилого віку, яке отримують 70 % опитаних (причому, 12 % — щомісяця; 32 % — кілька разів у рік; 24 % — щороку). Диспансерне лікування у закладах системи охорони здоров'я щороку отримує 62 % опитаних (в тому числі 32 % — кілька разів у рік). Проблеми надання вторинної медичної допомоги населенню похилого віку здебільшого пов'язані з фізичними та економічними обмеженнями доступу до лікаря (особливо гострою є ця проблема серед мешканців сільських поселень).

Частота задоволення потреб у послугах соціально-побутового характеру корелює зі здатністю людини до самообслуговування, перш за все, рівнем збереження її рухової активності, відсутності фізіологічних вад. Так, 66 % мешканців даної категорії регіону мають потребу у допомозі з приготуванням їжі. Із числа тих осіб, що самі добре справляються з цим завданням — 90 % такої потреби не мають (з числа тих, що мають певні труднощі — 50 %, та тих, які справляються самі, але зі значними труднощами — 14 %). Із числа тих, що зовсім не можуть самі справлятися з приготуванням, 60 % отримують дану послугу щодня, 40 % — кілька разів у тиждень. Третина послуг надається близькими та родичами, які ведуть спільне домогосподарство, 16 % — родичами, що проживають окремо, 6 % — знайомими та сусідами, 16 % — спеціально найнятими особами для догляду, 4 % — працівниками територіальних центрів соціальної допомоги. За найпростішою медичною допомогою (вимірювання тиску, температури, контроль прийому ліків тощо) особи похилого віку найчастіше звертаються до рідних, з якими проживають (48 %). Майже у 90 % випадків її отримують безкоштовно. За дрібними медичними процедурами (уколи, крапельниці, п'явки, розтирання тощо) люди звертаються до працівників медичних закладів (50 %) та спеціально залучених фахівців для здійснення таких маніпуляцій на засадах найму (25 %). З них 48 % за повну оплату, 30 % — за часткову і 22 % — безоплатно.

Проведене обстеження дало змогу виявити низку специфічних рис організації та функціонування СГДН у Львівській області. Встановлено, що особам похилого віку фахову медико-санітарну допомогу здебільшого надають сімейні лікарі та лікарі швидкої медичної допомоги; найбільш оперативно та якісно соціально-побутові, а інколи й медичні послуги надають близькі родичі. Існує значна недовіра до працівників державних служб (сфера соціального обслуговування, мережа соціальних працівників); у людей відсутня правова грамотність на предмет отримання геріатричної допомоги; ринок геріатричних послуг (в т. ч. регіональний¹⁰) хоча й розвивається швидкими темпами, проте деформовано у територіальному плані (геопросторова асиметрія).

З метою вирішення низки проблем розвитку СГДН у регіоні нами запропоновано методичний підхід щодо розрахунку мінімального стандарту (нормативу) потреб населення в основних видах геріатричної допомоги, а також розвитку СГДН у регі-

¹⁰ Регіональний ринок геріатричних послуг — система економічних відносин з приводу попиту та пропозиції геріатричних послуг у сфері обслуговування осіб похилого віку, яка має власну організаційну структуру, виконує специфічні функції, орієнтується на правові, інституційні та інші принципи, розвивається в певних геопросторових межах.

оні (з конкретизацією цілей та ресурсів) (табл. 1). Так, для мінімального стандарту (нормативу) потреб населення в основних видах геріатричної допомоги, використано усереднені значення показників обсягу послуг на одну особу за певний період часу (місяць, квартал, півріччя, рік) з врахуванням віку, статі, рівня рухової активності та ступеня самообслуговування. Тобто враховано частоту отримання впродовж року кожного виду послуг (за основним переліком) у розрахунку на особу похилого віку, відкорегована на ступінь задоволеності у їх отриманні. По суті, це – мінімальна річна норма геріатричних послуг на одну особу похилого віку.

Таблиця 1. Мінімальний стандарт частоти надання послуг лікарями спеціалізованої медичної допомоги для осіб похилого віку (консультація та лікування), у розрахунку на одну особу протягом року

Показник оцінювання явища	Перелік спеціальностей лікарів, що надають послуги										
	Сімейний лікар	Невропатолог	Кардіолог	Хірург	Ортопед	Окуліст	Уролог	Стоматолог	Гастроентеролог	Пульмонолог	Алерголог
Кількість звернень населення за консультацією та лікуванням	18	4,2	3	2	2	0,9	0,6	0,6	0,3	0,3	0,3

Джерело: складено авторами за результатами глибинного інтерв'ю.

Таблиця 2. Набір найпростіших медичних послуг мінімального стандарту, що призначається особам похилого віку в рік, на одну особу

Набір послуг	Все населення похилого віку	Структура осіб похилого віку		
		у віці:		
		менше 60 років	60– 69 років	70 і більше років
Вимірювання артеріального тиску	118	121	143	204
Вимірювання температури тіла	45	4	32	52
Масаж (розтирання)	47	1	72	51
Контроль за прийомом фармацевтичних препаратів	137	2	106	146

Джерело: складено і розраховано авторами.

Набір послуг мінімального стандарту особам похилого віку в рік у розрахунку на одну особу (відповідно до віку, статі, рівня рухової активності та ступеня самообслуговування) дає змогу встановити структуру необхідної допомоги, а також нормативний рівень забезпеченості ліжко-місцями у спеціалізованих геріатричних закладах. Для кожної з таких груп осіб потреба у сторонній допомозі в отриманні навіть найпростішої медичної допомоги суттєво різна (табл. 2). Її оцінювання проводиться з урахуванням фізіологічного стану особи похилого віку, стану її здоров'я (інформацію слід отримувати з різних джерел — сімейного лікаря, родича, сусіда, опікуна тощо). Певне значення має також й оцінка ситуації навколо ролі того чи іншого суб'єкта ринку геріатричних послуг у життєзабезпеченні конкретної особи похилого віку. Це дає змогу розподілити суб'єктів ринку на групи, а також встановити ранг потреб у послугах на перспективу.

Використання відповідних індикаторів (коефіцієнтів залежності особи від надання послуги ззовні» $KЗн_i$) допомагає вказати на потребу сторонньої допомоги у отриманні соціально-побутових послуг, а також визначити перелік найпростіших медико-санітарних послуг, які населення може споживати самостійно. Так, для визначення загального коефіцієнту залежності особи від надання послуги ззовні доречно використовувати два субкоефіцієнти: коефіцієнт залежності від самої послуги — $KЗн1_i$ (вказує на важливість послуги для літньої людини, тобто, ступінь потреби у наданні конкретної послуги взагалі); коефіцієнт залежності від сторонніх осіб для задоволення потреби у послугі — $KЗн2_i$ (вказує на залежність отримання послуги від сторонніх осіб, тобто хто конкретно її повинен чи може надавати). Даний підхід доречно застосовувати у випадку, коли особа старшого віку може обслуговувати себе самостійно (соціально-побутові послуги і деякі найпростіші медико-санітарні послуги). У іншому випадку (коли потрібна кваліфікована допомога) залежність особи від послуг сторонніх осіб буде максимальною і дорівнюватиме 1. Коефіцієнт залежності від надання послуги розраховується як добуток двох показників:

$$KЗн_i = KЗн1_i \times KЗн2_i \quad (1)$$

$$KЗн1_i = 1 - \sum_j k_{ij} \times N_{ij}, \quad (2)$$

$$KЗн2_i = \sum_j v_{ij} \times M_{ij} \quad (3)$$

де: $KЗн_i$ — коефіцієнт залежності особи похилого віку від обсягу послуги ззовні (відносний обсяг послуги, якою має бути забезпечена особа похилого віку), інтегрує в собі частоту появи у людини потреби у послугі і ступінь неможливості задовольнити її самостійно.

$KЗн1_i$ — коефіцієнт залежності задоволення потреби особи похилого віку у послугі i від допомоги зовнішніх агентів (сторонніх осіб), відображає частку наданих послуг зовнішніми агентами;

$KЗн2_i$ — коефіцієнт залежності особи похилого віку від послуги i . Відображає частоту появи потреби саме у цій послугі;

N_{ij} — частка осіб похилого віку, що мають потребу в послугі i та задовольняють її самостійно j (споживач послуги i від агента j продуктування j збігаються);

k_{ij} — коефіцієнт самозадоволення j особи у послугі i (від 0 — не може справлятися зовсім до 1 — справляється повністю);

Таблиця 3. Коефіцієнти залежності осіб похилого віку від надання медико-санітарних та медико-соціальних геріатричних послуг у Львівській області

Коефіцієнти залежності	Види послуг						
	Контроль прийому ліків	Вимірювання артеріального тиску	Вимірювання температури	Прання, прибирання	Купівля необхідних товарів (продуктів, послуг)	Приготування їжі	Здійснення гігієнічних процедур
Від сторонніх у наданні послуги K_{3n1_j}	0,98	0,96	0,53	0,6	0,58	0,51	0,31
Від виду послуги K_{3n2_j}	0,38	0,51	0,2	0,48	0,53	0,92	0,7
Від надання послуги ззовні K_{3n_j}	0,37	0,49	0,11	0,29	0,31	0,47	0,22

Джерело: складено і розраховано авторами

M_{ij} — частка осіб похилого віку, що задовольняють потребу в послуді i з частотою j ;
 v_{ij} — частота j задоволення потреби i у розрахунку на один день (кількість випадків/кількість днів у періоді).

Значення коефіцієнтів залежності від надання послуг ззовні коливаються в межах від 0 до 1. При цьому, «0» — дана послуга не потрібна з боку сторонніх агентів зовсім (відсутня потреба у її наданні); «1» — максимально потрібна послуга для особи похилого віку. Частота появи потреби у послуді — щоденна. Тобто, надання цієї послуги має бути обов'язково забезпечене усім особам похилого віку в повному обсязі. Розраховані значення коефіцієнтів залежності осіб похилого віку від деяких найпростіших медичних та санітарно-побутових послуг наведено у табл. 3.

Коефіцієнт залежності середньостатистичної особи похилого віку від певного агента (надавача послуг) є доповненням коефіцієнту залежності від надання послуги ззовні та репрезентує обсяг послуг, які надає цей надавач. З його допомогою можна визначити обсяг послуг, який надається родичами, найнятими особами, кваліфікованими працівниками тощо. Тобто, з'являється можливість представити кількісно діяльність усіх агентів (суб'єктів) ринку геріатричних послуг у регіоні, їх структуру, рейтинг, а також розробити заходи соціальної політики щодо оптимізації розвитку СГДН у регіоні.

Інтерпретація значень коефіцієнтів залежності населення похилого віку від переліку послуг та переліку їх надавачів дає можливість отримати зведену характеристику організації надання послуг у регіоні. Без сумніву, наведені розрахункові значення мінімальних нормативів повинні бути відкореговані у кожному окремому випадку на рівень та важкість захворюваності мешканців території, умови проживання та можливості самозабезпечення геріатричною допомогою, рівень задоволеності потреб. Оцінювання відповідності стану СГДН, якості послуг потребам населення повинні виходити з місцевих особливостей розселення людей похилого віку. Ядро системи надання спеціалізованої геріатричної допомоги та розміщення усіх спеціалізованих

закладів необхідно зосередити в центрі області (у даному випадку Львівської) або поблизу нього. У районах із підвищеною щільністю населення похилого віку варто більше уваги зосередити саме на укомплектуванні та налагодженні діяльності пунктів медико-санітарного обслуговування. У районах із незначною щільністю та порівняно меншою чисельністю населення похилого віку варто взяти на озброєння досвід роботи лабораторії на колесах (машини укомплектовані необхідним обладнанням і медперсоналом хоча б із трьох осіб: геронтолог, лаборант і психолог).

Висновки. У всіх країнах світу СГДН визначається якістю, переліком, доступністю геріатричних послуг, а також ступенем охоплення цією допомогою осіб похилого віку. Досягнення належного стану функціонування системи залежить від рівня соціально-економічного розвитку держави, добробуту громадян. В Україні розвиток СГДН обтяжений низкою проблем демографічного, соціально-економічного і, навіть, геополітичного та геокультурного характеру. Запорукою позитивних зрушень має стати мобілізація потенціалу економіки регіонів та їх мешканців. Проведений аналіз явищ та процесів функціонування та розвитку СГДН регіону засвідчує потребу і можливості формування в Україні нових видів соціальної політики та територіального управління, регіонального менеджменту. Інтерес держави, її регіонів у таких розробках значний: від обґрунтування обсягів підготовки чи підвищення кваліфікації кадрів у сфері соціального забезпечення (обслуговування) населення до моделювання взаємодій між суб'єктами ринку геріатричних послуг, можливостей ресурсного забезпечення заходів регіональної політики. В основі геріатрично спеціалізованого регіонального менеджменту повинні лежати принципи соціальної відповідальності суб'єктів ринку геріатричних послуг (як сімейних лікарів, соціальних працівників, так і родичів, близького оточення, громади). Суттєве значення має потреба ефективізації заходів з підвищення рівня довіри людей до державних соціальних служб СГДН, до працівників системи соціального обслуговування, до агентств з юридичного консультування, пропагування та реклами ринку геріатричних послуг тощо. На Львівщині доречною є робота з відродження історичних традицій організації спеціальних лічниць, повернення до взірців організації та ведення господарства на засадах кооперації. Проблеми територіальної організації СГДН можна вирішувати з використанням пропонованої вище методики. Зібрана і опрацьована за її допомогою інформація слугує формуванню ефективних заходів соціальної політики в державі, розробці програмно-цільових механізмів її реалізації на регіональному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Славута О.Г.* Курс лекцій и практик по геронтологии и гериатрии (укр. язык). Специальность «сестринское дело» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.openclass.ru/dig-resource/16996>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 10.12.2014.
2. *Демографический энциклопедический словарь* / [ред.-упоряд. Д.И. Валентей и др.]. — М. : Сов. Энциклопедия, 1985. — 608 с.
3. *Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні* [Текст]: Закон України від 16.12.1993 № 3721-ХІІ (остання редакція від 01.04.2014) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3721-12>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 10.12.2014.
4. *Державна служба статистики України.* Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 10.12.2014.
5. *Доклад второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения* [Текст] / видання Організації Об'єднаних Націй 2002. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/ru/development/desa/news/population/elderly-population.shtml>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 10.12.2014.

6. Россет Э. Процесс старения населения. — М., 1968. — 510 с.
7. Населення України. [Текст]. Імперативи демографічного старіння. — К.: АДЕФ-Україна, 2014. — 288 с.
8. Хаджинова Н.А. Стан і перспективи розвитку геріатричної спрямованості у діяльності лікаря загальної практики — сімейної медицини [Текст] : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.02.03 / Н.А. Хаджинова. — Львів, 2008. — 24 с.

REFERENCES

1. Slavuta, O.H. Kurs lektsiy y praktyk po herontolohyy y heryatryy. Spetsyal'nost' sestrynskoe delo [Co-urse of lectures and practices in Gerontology and Geriatrics. Nursing Specialty]. Retrieved from: <http://www.openclass.ru/dig-resource/16996> [in Russian].
2. *Demograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar [Demographic Encyclopedic Dictionary]*. (1985). Moscow : Sov. Entsiklopediya [in Russian].
3. Zakon Ukrainy vid 16.12.1993 № 3721-XII «Pro osnovni zasady sotsial'noho zakhystu veteraniv pratsi ta inshykh hromadian pokhyloho viku v Ukraini» [Law of Ukraine of 16.12.1993 № 3721-XII «On the basic principles of social protection of veterans of labor and other elderly people in Ukraine»]. Retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3721-12> [in Ukrainian].
4. Sayt «Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy» [Site State Statistics Service of Ukraine]. ukrstat.gov.ua Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
5. Doklad vtoroj Vsemirnoj assambley po problemam starenia [Report of the Second World Assembly on Ageing]. (2002). Vydannia Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij. Retrieved from: <http://www.un.org/ru/developmebnt/desa/news/population/elderly-population.shtml>. [in Russian].
6. Rosset, E. (1968). *Protssess starenia naselenia [The aging of the population]*. Moscow [in Russian].
7. *Naselennia Ukrainy: Imperatyvy demohrafichnoho starinnia [The population of Ukraine: The imperative of demographic aging]*. (2014). Kyiv: VD ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
8. Khadzhynova, N.A. (2008). Stan i perspektyvy rozvytku heriatrychnoi spriamovanosti u diial'nosti likaria zahal'noi praktyky — simejnoi medytsyny [The state and prospects of development of geriatric focus in the activities of a General practitioner - family medicine]. *Candidate's thesis*. - Lviv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.05.2014

УДК 331(477)

L. LISOGOR

D-r of Economics, Prof. Head of the Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: lara_lis@ukr.net

EUROPEAN EXPERIENCE OF SKILLS ANTICIPATION: LESSONS FOR UKRAINE

The problems of the formation of the anticipation system of the economy's need in labour force given the EU experience are investigated in article. Legislation basis of skills anticipation system formation in EU is analyzed. The methodological approaches to the informational and organizational provision of CEDEFOP skills anticipation and possibilities of its use in Ukraine are defined. The main ways of the formation of the system of anticipation of the economy's needs in labour force by occupations based on existing EU experience are proposed. The main methodological approaches to middle-term anticipation of labour market needs elaborated by Ministry of Economic Development and Trade that foresees the calculation of the indicators of additional needs in labour are presented. The necessity of providing reliable statistically justified basis for social dialogue between main stakeholders interested in labour demand and supply matching, including employers, educational institutions, local and central authorities, non-government organizations is substantiated.

Key words: labour demand; labour supply matching; CEDEFOP skills anticipation system; methodological approaches to skills anticipation

Л.С. Лисогор

д-р екон. наук, проф. зав. від.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: lara_lis@ukr.net

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРОГНОЗУВАННЯ НАВИКІВ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті висвітлено проблеми формування системи прогнозування потреб економіки в робочій силі з урахуванням європейського досвіду. Проаналізовано законодавчий базис формування системи прогнозування навичок в ЄС. Визначено методологічні підходи до інформаційного та організаційного забезпечення системи прогнозування навичок CEDEFOP та можливості її застосування в Україні. Запропоновано основні напрями формування системи прогнозування потреб економіки в робочій силі за професіями, які базуються на досвіді ЄС. Також представлені основні методологічні підходи до середньострокового прогнозування потреб ринку праці, розроблені Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, які передбачають розрахунок індикаторів додаткових потреб у робочій силі. Обґрунтовано необхідність забезпечення надійної статистичної бази соціального діалогу між основними стейкхолдерами, зацікавленими в узгодженні попиту і пропозиції робочої сили (включаючи роботодавців, освітні заклади, місцеві та центральні органи влади, неурядові організації).

© LISOGOR L., 2015

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2015, № 1 (23)

Ключові слова: попит на працю; узгодження пропозицій робочої сили; CEDEFOP система прогнозування навиків; методологічні підходи до прогнозування навиків.

Л.С. Лисогор

д-р екон. наук, проф. зав.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: lara_lis@ukr.net

ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ НАВЫКОВ: УРОКИ ДЛЯ УКРАИНЫ

В статье освещены проблемы формирования системы прогнозирования потребностей экономики в рабочей силе с учетом европейского опыта. Проанализирован законодательный базис формирования системы прогнозирования навыков в ЕС. Определены методологические подходы к информационному и организационному обеспечению системы прогнозирования навыков CEDEFOP и возможности ее применения в Украине. Предложены основные направления формирования системы прогнозирования потребностей экономики в рабочей силе по профессиям, базирующиеся на опыте ЕС. Также представлены основные методологические подходы к среднесрочному прогнозированию потребностей рынка труда, разработанные Министерством экономического развития и торговли Украины, которые предусматривают расчет индикаторов дополнительных потребностей в рабочей силе. Обоснована необходимость обеспечения надежной статистически обоснованной базы социального диалога между основными стейкхолдерами, заинтересованными в согласовании спроса и предложения рабочей силы (включая работодателей, системы образования, местные и центральные органы власти, неправительственные организации).

Ключевые слова: спрос на рабочую силу; согласование предложения рабочей силы; CEDEFOP система прогнозирования навыков; методологические подходы к прогнозированию навыков.

Formulation of the problem. Economic globalization leads to the strengthening of the national economy's interdependence as a result of the intensification of cross-border trade in goods and services, acceleration of international capital flows, implementation of advanced technologies. It stipulates the necessity of the efficient use of human resources, improving the quality of human capital as a vital component of the national competitiveness growth.

Accordingly, countries face challenges to ensure matching the labour supply appeared from existing educational systems with the changing skills demand from employer's side. Main problems of skills matching in market oriented and developing countries are that the system cannot adequately tackle the existence of large-scale informal economy, a large gap between education system and employer's needs, a low level of cooperation in adjusting education curricular and updating current education standards and curricula to the labour market needs.

A more efficient way of estimating the volume and structure of future skills needs would be by estimating a skills mismatch caused not only structural changes, but also the influence of demographic factors. However, if there are a high birth rates, school graduates will not have to find a decent job (excess labour supply); while in countries with ageing population the workforce shortage has been observed.

Labour migration remains the important factor of labour market development. It is important to emphasise that internal migration leads to inter-regional and inter-settlement (residence) balance of high and low qualified labour. At the same time countries with high rates of qualified labour force emigration are characterized by labour shortage because incentives for international migration are differences in wages. In general, the above problems would indicate a need for research on the challenges and prospects of skills anticipation development in Ukraine based on foreign experience.

Analysis of recent research and publications. Despite the existence of studies of foreign and Ukrainian scientists devoted to the analysis of methodological approaches to anticipation of economy's needs in skilled labour more detailed investigation of such problems remains a daunting challenge. In particular, among the known foreign scientists who studied the problems of skills anticipation Rob Wilson, Alena Zuckersteinova, Olga Strietska-Ilina, Ben Kriechel, Lorenz Lassnigg, and others should be noted.

According to Alena Zuckersteinova, Olga Strietska-Ilina, foresight of demand for skills should take into account the supply and demand not only in economics but also in education system development [1]. Lorenz Lassnigg noted that in order to improve the relation between supply and demand in education and training, or between the education market and the labour market, it is necessary to account for three basic elements of foresight: time horizons, consolidated knowledge and information, and arrangements for making more or less deliberate choices and assumptions [2, p. 13].

Using very different approaches, Ukrainian scientists Victoria Blyznyuk, Galyna Kupalova, Vasyl Savchenko, Yuriy Kharazishvili, Olexander Tsymbal reached the conclusion about the necessity of the development and implementation of the methodology of skills anticipation in Ukraine. In particular, Y. Harazishvili noted that Ukraine «... in predicting social and economic processes are used above all econometric models based on correlation and regression analysis. It involves the use of forecasting methods describing a future that actually is a continuation or extrapolation of the past. But this essentially limits the accuracy and functionality of such methods» [3]. Especially it concerns the use of these approaches in anticipation processes occurring on the labour market. However, the problem of the development of anticipating and matching skills demand and supply (by level of education, occupation and economic activity in Ukraine (based on the European experience)) has not been sufficiently studied, confirming the expediency of further investigation of these problems.

The main aim of this article is to investigate the main challenges and prospects of the development of skills demand and supply anticipation system in Ukraine based on European experience.

Presentation of the main material. The need for analysis and anticipation of the demand for skilled labour has been specified in EU initiative 'New Skills for New Jobs' (2008) aimed at providing for stronger relationship between education and training, on one side, and labour market on the other [4]. It envisaged the necessity to implementation of the Programme of Action of the European Commission for the improvement of qualifications, anticipation of the economy's needs in skilled labour, matching skills demand and supply.

The main objectives declared in the above mentioned initiatives are the following:

- to promote better anticipation of future skills needs;
- to develop better matching between skills and labour market needs;
- to bridge the gap between the worlds of education and work.

The European Union places a great emphasis on better skills matching through 'New Skills for New Jobs' that foresees the realization of such practical activities:

- elaboration of forecasts by the European Centre for the Development of Vocational Training (CEDEFOP);
- analysis of emerging trends at sectoral level and the development of sectoral skills councils;
- implementation of the European Framework for key competences for lifelong learning;

- development of the Classification of European Skills/Competences, Qualifications and Occupations (that describe the most relevant skills, competences and qualifications of occupations);
- implementation of the European Qualifications Framework;
- initiation of the University-Business forum – encourages dialogue between business and education and training providers.

The main activities in the sphere of anticipating and matching skills demand and supply were emphasized in the EU Growth Strategy – «Europe – 2020» adopted in 2010. The European «Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth» had declared five ambitious EU targets for 2020 that had been translated into national targets: for employment; for research and innovation; for climate change and energy; for education; and for fighting poverty.

Among strategic initiatives related to the sphere skills development «An agenda for new skills and jobs» should be noted. This Agenda identified, among other issues, the modernization of labour market aimed at facilitation of people in getting appropriate skills and qualifications for finding jobs in the future, job creation and improvement of the EU labour legislation [5].

EU Council had established a strategic framework for European cooperation in education and training for the period up to 2020 («ET 2020») in order to ensure education and training development based on realization of EU Growth Strategy – «Europe – 2020». According to Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training, ensuring of the efficient investment in human capital through education and training systems, provision of sustainable, knowledge-based growth and jobs creation, promoting personal fulfilment, social cohesion and active citizenship are important priorities for policy makers, public authorities, education and training providers, social partners, employers [6].

The above mentioned EU initiatives in the sphere of anticipation and matching skills demand and supply have been implemented by the European Centre for the Development of Vocational Training (CEDEFOP, 2005) and the countries – EU members through carrying out the EU and national forecasts. In the framework of the «New Skills for New Jobs» Agenda, EU Council delegated a mandate for CEDEFOP to elaborate forecasts of labour demand in Europe, with an interval of two years [7].

The European Commission will produce an EU Skills Panorama to improve transparency for jobseekers, employers, different institutions in the framework of the EU Growth Strategy – «Europe – 2020». CEDEFOP's skill supply and demand forecasts will be one of major components of the EU Skills Panorama.

Methodology of the anticipation of skills demand and supply CEDEFOP. European Centre for the Development of Vocational Training (CEDEFOP) has elaborated the European forecasts of economy's needs in labour force (by sectors, occupations and qualifications) for middle-term period. European forecasts of labour supply (by sex, age and qualifications) are elaborated on constant basis [7]. Forecast results have used for definition of the changes of labour force demand: by 41 industries including 16 service industries (NACE rev. 1.1); by 27 occupations (ISCO 88); by three broad qualification groups (ISCED); replacement demand by occupations and qualifications.

CEDEFOP forecasts have produced the following tables for EU–27 countries, 2010–2020:

- Sectoral forecasts of average annual economic output growth by economic sectors and industries
- Sectoral forecasts of average annual employment growth

- Labour force and participation rate forecasts for different gender and age groups (15–65+)
- Employment trends by ISCO occupational groups
- Employment trends by 3 broad qualification group (low, medium and high qualification).

CEDEFOP skills demand and supply forecasts are elaborated on the basis of Labour Force Surveys (LFS) data. The serious problem of information provision of skills anticipation in EU is the lack of accuracy and data reliability in different countries, as the number of respondents participated in the labour force surveys as part of a cohort studied for each professional group is quite limited. These problems became more sufficient (visible) under estimation of volume and structure of replacement demand by occupations and qualifications. But at the same time the LFS have the advantage of being conducted regularly in all EU countries and adopting standardized sets of questions and systems of classification. It might be used for obtaining information about EU labour market development in general.

Methodological basis of CEDEFOP skills anticipation is the approach developed by the Institute for Employment Research (IER), Cambridge Econometrics (CE), the Research Centre for Education and the Labour Market (ROA) that foresees the use of such components:

- Regional multi-sectoral macroeconomic model (Module 1 RMDM)
- Modules that transform results into consequences during skills demand and supply anticipation.

The forecast of employment by economic sector is provided by a module which is based on results from the Regional multi-sectoral macroeconomic model (in case of CEDEFOP forecasts – E3ME). The multi-sectoral macroeconomic model elaborated by Cambridge Econometrics is based on a Leontief input-output table that consider interlinks between sectors. Such models are usually estimated using complex and sophisticated econometric methods. Demand for goods and services (from producer's side), as well as gross fixed capital determine the volume of goods and services that stimulate employment and income growth. Also the impact of exogenous and endogenous factors on the development of each economic sector (industries), international competitiveness and state are taking into account in this model.

Module 2 «EDMOD» and Module 3 «QMOD» as a module that define employment rates and possibilities for the widening of demand by occupations have been used for skills demand anticipation. These modules that include matrices «Sectors – Occupations» and «Specialties – Qualifications» are based on harmonized EU-LFS data.

The important component of CEDEFOP model is a Module 4 «RDMOD» that foresees the calculation of replacement demand by occupation/qualifications as a result of the influence of demographic factors (such as retirements and deaths, transition to unemployment, net migration and inter-occupational mobility). It allows take into account the probability of employee's retirement of each occupational group by age cohorts, by occupations and qualifications. Replacement demand depends on share of employees by occupations that are going to leave the company/occupation during the forecast period. Partially they are determined by occupational and qualification structure of employees based on the calculated probability of the exit from occupation for various reasons.

However, in general, the replacement needs associated with changes in occupations are not fully estimated because the actual data on labour turnover are inadequate. According to the CEDEFOP methodology, the replacement needs are determined on the basis of analysis of LFS data about age structures of labour. It does not take into account the actual model of

the behavior of labor market subjects, as a large proportion of employees of the retirement age continues career or returning to it [7].

Module 5 «QUALMOD» characterizes the distribution of employees by skill level, level of education (ISCED) and economic status. The current labour supply is a function of economic activity, real wages, unemployment rates.

According to Livanos and Wilson [8], the estimation of model's parameter is needed for modeling of population's participation in education, development of baseline projections of the labor market. However, to provide a more accurate anticipation of labour supply by qualification level it would be appropriate to use an approach that foresees to account skills development during period of working life. However, the real possibility of account of these qualifications changes is limited significantly due to a deficit of statistical estimates.

Module 6 «FLOWMOD» reflects the volume of labour supply by level of education, formed from the number of graduates. Increase/decrease in the number of graduates significantly impact on the labour market development, changes in the volume and structure of the labour needs by occupations and qualifications.

Module 7 «BALMOD» reflects the imbalance between supply and demand (by educational level). Imbalance indicators characterize skills mismatch because qualification level of employees didn't meet the requirements of working place's parameters. Proposed indicators suggest an imbalance of threats and risks, possible imbalances and expected mismatch between occupations, over-qualification of employees for available jobs.

Methodological approaches and results of CEDEFOP forecasts are tested by experts [9].

Proposed CEDEFOP methodological approaches to skills anticipation (by sectors, occupations, qualifications) have been implemented under elaboration of skills demand and supply forecast in Europe for the period until 2020 (Fig. 1).

Overall, the EU is projected to reduce the demand for low-skilled labour (excluding employees of mining, construction, transport industries, the need for which can even increase). Instead the demand for highly qualified personnel is expected to increase. Also, according to the CEDEFOP forecast, a gradual decrease in the share of skilled agricultural workers,

Fig. 1. Employment trends by occupation, 2000–2020, EU–27+

Source: Future skills supply and demand in Europe. Forecast 2012 - Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2012. - CEDEFOP (Research Paper № 26) [Electronic resource]. - http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/5526_en.pdf

plant and machine operators in the industry is predicted. Growth of the demand for high skilled labour will be projected in the business and non-market sector – communal, social and personal service, renting and business.

Thus, results of skills demand and supply anticipation in Europe until 2020 «Future skills supply and demand in Europe. Forecast 2012» had testified the possibility of entering into the labour market of more skilled labour in perspective aimed on replacement of low-skilled older age groups. Based on the fact that one of the major purposes of skills demand and supply anticipation is to determine the potential imbalance between them, obtained predictive estimates allow to minimize the negative effects of the imbalance between labour market and the education market [9].

The above mentioned European experience convincingly demonstrates the necessity for formation of the anticipation system of demand and supply on the Ukrainian labour market. In order to ensure compliance with these requirements, methodological principles of labour force demand and supply anticipation (by occupations and economic activities) should be developed in Ukraine, with participation of all stakeholders – government (central and local authorities), employers, trade unions, NGOs, academics and practitioners.

Improvement of existing methodological approaches to the medium-term anticipation of demand and supply of labour force by occupations and economic activities should facilitate the development of the Law of Ukraine «On the formation and placement of state order for training, scientific, educational and job training, skills upgrading and retraining» (20/11/2012 № 5499-VI). According to this law, state order is formed on the basis of mid-term anticipation of skill needs (demands for professionals and skilled workers). Mid-term projections are elaborated by the Ministry of Economic Development and Trade on the basis of statistical data of State Statistical Service of Ukraine (Labour Force Survey and administrative data), proposition of ministries and governmental agencies, employer's confederations and trade unions.

Forecast formation is aimed at providing reliable statistically justified basis for social dialogue between main stakeholders interested in labour demand and supply matching, including employers, educational institutions, local and central authorities.

Among the main requirements for statistical data needed to predict national accounts should be noted; demography data (population and working age population by sex and age), including demographic projections of the population; detailed information about the labour demand and supply, including the occupational structure of employment by sectors/sub-sectors, and so on.

Due to the Order of Ministry of Economic Development and Trade «On approval of methodological approach to formation of middle-term anticipation of labour market needs» №305 from 20.03.2013, the forecast methodology foresees identification of «additional needs for skills» linked to economic and productivity growth. Anticipation will focus on the demand for skills «by economic activity and by occupation» (e.g. economic sectors and sub-sectors) [10].

At the first stage of middle-term anticipation of labour market needs, the calculation of the indicators of additional needs in labour of j-type economic activity (given the influence of main factors of its formation) was foreseen.

Additional skills needs of j economic activity are formed of the needs in: 1) economic development (foresee jobs creation, expansion of existing facilities due to new technologies implementation, improvement and modernization of production, etc.); 2) replacement (labour required to replace workers who left out due to natural causes, such as retirement, long-term absence from work due to illness, termination of employment (including voluntary)).

Among the main stages of the middle-term anticipation of labour market needs by economic activities and occupations the following should be noted:

1. Calculation of labor productivity ($LP_{j,t}$) and labor productivity index ($Ipp_{j,t}$) by economic activity during t -period
2. Calculation of projected GVA index ($IGVA_{j,t+I}$) by economic activity for the period $(t + I)$
3. Calculation of the projected index of employment ($IE_{j,t+I}$) by economic activity for the period $(t + I)$
4. Calculation of the projected number of employed ($E_{j,t+I}$) by economic activity for the period $(t + I)$
5. Calculation of the additional needs in labour ($D_{j,t+I}$) by economic activity for the period $(t + I)$
6. Calculation of the shares of employed ($k_{i,j,t}$) by occupations in the total number of employed in each economic activity during available period range
7. Calculation of the projected shares of employed ($k_{i,j,t+I}$) by occupations in the total number of employed by economic activity for the period $(t+I)$ using trend models built for each occupation in each economic activity
8. Calculation of the projected additional labour needs ($D_{i,j,t+I}$) of j-economic activity by i-occupation for the period $(t + I)$
9. Matching of the derived values of the projected additional labour needs of j-economic activity by i-occupation ($D_{i,j,t+I}$) with the proposals of the central and local authorities and social partners on the projected skills needs by occupations and economic activities
10. Determination of the projected skills needs volumes of j-economic activity by i-occupation.

Experience of the implementation of methodological approaches to the development predictive estimates of economy needs in labour force by occupations proposed in the 'Methodological approach to forming of middle-term anticipation of labour market needs' demonstrated the existence of significant problems connected not only with information but also institutional framework of the anticipation system formation. First of all, this applies to the necessity of the improvement of information basis of anticipation, definition of the priorities of the economic development. There is not enough effective institutional interaction between participants of social dialogue (government, employers and trade unions) in the collection and processing of data on the structure of employment by occupation, determination of the economy needs in labour by occupations according to the priorities of national and regional development.

Conclusion. A major risk and challenge to the development and implementation of middle-term anticipation of demand and supply of labour force by occupations and economic activities in Ukraine is the deterioration of the macroeconomic environment. It leads to the difficulties in determining the possibility of development prospects for the majority of employers. Weak incentives for employers and trade unions to establish coordination and cooperation in the process of skills anticipation also caused low efficiency of social dialogue in forecasting process. It is therefore appropriate to develop an algorithm (procedure) for collecting and processing data on the occupational structure of labour, and elaborate the mechanism for obtaining of the comprehensive and reliable data that can be used in strategic planning, anticipation of the economy's needs in the labor force by occupation.

The development of methodology of employers survey to determine the economy's need for labour by occupation in the short and medium term is an important way to improve the information provision of skills anticipation system in Ukraine. It would improve the

information and statistical provision for analysis of occupational structure of labour at the regional level, define scope and structure of the training by certain professions. The implementation of the above mentioned measures, taking into account the experience of EU countries, will improve the information provision of skills demand and supply anticipation system in Ukraine.

LITERATURE

1. *Zukersteinova A., Strietska-Ilina O.* Towards European Skill Needs Forecasting // CEDEFOP Panorama series; 137. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007 [Electronical resource]. – Режим доступу : www.trainingvillage.gr/skillsnet
2. *Lassnigg L.* Approaches for the Anticipation of Skill Needs in the «Transitional Labour Market» Perspective – the Austrian experience // Paper for TLM.NET work package 4 «Life-longlearning, school to work and labour market transitions».
3. *Харазішвілі Ю.М.* Теоретичні основи системного моделювання соціально-економічного розвитку в Україні : моногр. / Харазішвілі Ю.М. – К. : ПоліграфКонсалтинг, 2007. – 324 с.
4. *New Skills for New Jobs.* European Employment Strategy [Electronic resource]. – Режим доступу : ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=568
5. *EUROPE 2020.* A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive growth. Communication from the European Commission // Brussels, 3.3.2010 COM (2010) [Electronic resource]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm
6. *Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training («ET 2020»)* // (2009/C 119/02) [Electronic resource]. – Режим доступу : [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528\(01\)&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528(01)&from=EN)
7. *Future skills supply and demand in Europe. Forecast 2012* – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. – CEDEFOP (Research Paper № 26) [Electronic resource]. – Режим доступу : http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/5526_en.pdf
8. *Livanos I., Wilson R.A.* Modelling the demand for skills. Thessaloniki: CEDEFOP. Forecasting skill supply and demand in Europe to 2020 : technical report; No 2. – 2010.
9. *Kriechel B., Wilson R.A.* Reconciling the demand for and supply of skills. Thessaloniki: CEDEFOP. Forecasting skill supply and demand in Europe to 2020 : technical report; No 8. – 2010.
10. *Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методики формування середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці» № 305 від 26 березня 2013 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME130644.html

REFERENCES

1. *Zukersteinova, Alena, Strietska-Ilina, Olga* (2007). Towards European Skill Needs Forecasting. *CEDEFOP Panorama series, 137*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Retrieved from: www.trainingvillage.gr/skillsnet [in English].
2. *Lassnigg, Lorenz* (2006). Approaches for the Anticipation of Skill Needs in the «Transitional Labour Market» Perspective – the Austrian experience. *Paper for TLM.NET work package 4 «Life-longlearning, school to work and labour market transitions»* [in English].
3. *Kharazishvili, Yuriy* (2007). *Teoretychni osnovy systemnoho modelyuvannya sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku v Ukraini [Theoretical Basis of the System Modeling of Social and Economic Development in Ukraine]*. Kyiv: Polygraph-Consulting [in Ukrainian].
4. *New Skills for New Jobs.* European Employment Strategy. Retrieved from: ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=568 [in English].
5. *Europe 2020.* (2010). A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive growth. *Communication from the European Commission. Brussels, 3 March 2010 COM (2010)* Retrieved from: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm [in English].
6. *Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training («ET 2020»)*. Retrieved from: [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528\(01\)&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528(01)&from=EN) [in English].

7. Future skills supply and demand in Europe. Forecast 2012. Luxembourg: Publications Office of the European Union. CEDEFOP. *Research Paper*, 26. Retrieved from: http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/5526_en.pdf [in English].
8. Livanos, I., Wilson, R.A. (2010). *Modelling the demand for skills*. Thessaloniki: CEDEFOP. Forecasting skill supply and demand in Europe to 2020: technical report, 2 [in English].
9. Kriechel, B.; Wilson, R.A. (2010). *Reconciling the demand for and supply of skills*. Thessaloniki: CEDEFOP. Forecasting skill supply and demand in Europe to 2020: technical report, 8 [in English].
10. Nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy «Pro zatverdzhennya Metodyky formuvannya seredn'ostrokovoho prohnozu potreby u fakhivtsyakh ta robitnychykh kadrah na rynku pratsi» № 305 vid 26 bereznia 2013 roku [Order of Ministry of Economic Development and Trade «On approval of methodological approach to forming of middle-term anticipation of labour market needs» №305 from 20.03.2013] Retrieved from: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME130644.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 08.10.2014

УДК 331.52 : 311.21 (477)

В.Г. САРІОГЛО

д-р екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: sarioglo@idss.org.ua

Г.І. ТЕРЕЩЕНКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: a_tereschenko@ukr.net

ЗАРОБІТНА ПЛАТА В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИМІРЮВАННЯ ТА АНАЛІЗУ

Статтю присвячено питанням підвищення ефективності вимірювання та аналізу заробітної плати в Україні на основі наявного інформаційного забезпечення: результатів державних спостережень з питань статистики праці та даних системи національних рахунків.

Розглянуто особливості дизайну державного вибіркового обстеження підприємств щодо рівня заробітної плати працівників за статтю, віком, освітою та професійними групами, вперше проведеного Держстатом у 2012 році. За результатами цього обстеження проаналізовано закономірності взаємозв'язку заробітної плати з основними характеристиками працівників. Певну увагу приділено аналізу складових заробітної плати та особливостей їх зміни залежно від характеристик працівників. Показано, що на рівень оплати праці, крім основної заробітної плати, найбільше впливають такі складові, як премії та винагороди й оплата за невідпрацьований час, які досягають у середньому відповідно 11 % і 8 % від основної заробітної плати. При цьому всі три складові мають подібний характер зміни за віком працівників і досягають максимуму для вікової групи 30–39 років.

На основі даних мікрорівня зазначеного обстеження побудовано модель статистичного взаємозв'язку середньомісячної заробітної плати з такими факторами як стать, рівень освіти працівників, вид діяльності підприємства. Встановлено, що відносна різниця оцінок показників за моделлю та за даними обстеження не перевищує 8,2 %.

Розглянуто окремі аспекти побудови та використання при вимірюванні та аналізі заробітної плати матриці соціальних рахунків, орієнтованої на робочу силу. Показано, що використання таких матриць забезпечує більш повне урахування макроекономічних даних та подолання деяких обмежень окремих статистичних спостережень.

Ключові слова: оплата праці, заробітна плата, вибіркове обстеження, дані макrorівня, характеристики робочої сили, оцінка взаємозв'язків, матриця соціальних рахунків.

В.Г. Сарiogло

д-р экон. наук, старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: sarioglo@idss.org.ua

А.И. Терещенко

канд. экон. наук, старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: a_tereschenko@ukr.net

ЗАРАБОТНАЯ ПЛАТА В УКРАИНЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИЗМЕРЕНИЯ И АНАЛИЗА

Статья посвящена вопросам повышения эффективности измерения и анализа заработной платы в Украине на основе существующего информационного обеспечения: результатов государственных обследований по вопросам статистики труда и данных системы национальных счетов.

Рассмотрены особенности дизайна государственного выборочного обследования предприятий относительно уровня заработной платы работников в зависимости от пола, возраста, образования и профессиональной группы, впервые проведенного Госстатом в 2012 году. На основе результатов этого обследования проанализированы закономерности взаимосвязи заработной платы с основными характеристиками работников. Определенное внимание уделено анализу составляющих заработной платы и особенностям их изменения в зависимости от характеристик работающих. Показано, что на уровень оплаты труда, кроме основной заработной платы, больше всего влияют такие составляющие, как премии, вознаграждения и оплата за неотработанное время, которые достигают в среднем соответственно 11 % и 8 % от основной заработной платы. При этом все три составляющие имеют схожий характер изменения в зависимости от возраста работников и достигают максимума в возрастной группе 30–39 лет.

На основе данных микроуровня указанного обследования построена модель статистической взаимосвязи среднемесячной заработной платы с такими факторами как пол, уровень образования работающих, вид деятельности предприятия. Установлено, что относительная разность оценок показателей по модели и по данным обследования не превышает 8,2 %.

Рассмотрены отдельные аспекты построения и использования при измерении и анализе заработной платы матрицы социальных счетов, ориентированной на рабочую силу. Показано, что использование таких матриц обеспечивает более полный учет макроэкономических данных и преодоление некоторых ограничений отдельных статистических обследований.

Ключевые слова: оплата труда, заработная плата, выборочное обследование, данные микроуровня, характеристики рабочей силы, модели взаимосвязей, матрица социальных счетов.

V.G. Sarioglo

Doctor of Economics, Senior Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60

E-mail: sarioglo@idss.org.ua

G.I. Tereshchenko

PhD Economics, Senior Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv-32, T. Shevchenko Blvd., 60

E-mail: a_tereschenko@ukr.net

WAGES IN UKRAINE: UP-TO-DATE ISSUES OF THE INFORMATION SUPPORT OF MEASUREMENT AND ANALYSIS

The article deals with efficiency of measurement and analysis of wages in Ukraine on the basis of actual sources of information: results of state surveys of Labor Statistics and SNA data.

The design features of the State Enterprises Sample Survey on Wages of Employees by Gender, Age, Education and Occupational Group, first conducted in 2012 by the State Statistics Service, are considered. The relationship regularities of the wages and the main characteristics of employees are analyzed with the usage of this survey results. Some attention is given to the analysis of the components of wages and features of their changes depending on the characteristics of employees. It is shown that the wage rates depend, beside basic payment, on bonuses and remunerations and on payment for hours not worked, which on average consist of 11 % and 8 % of basic payment. Moreover, all three components have similar changes by the employees' age and maximize for the 30–39 years age group.

The statistical model of the average monthly wages dependence from employees' gender, level of education, type of enterprise business activity is built based on the survey microdata. It is established that the average relative difference of main indicators estimates by the model and by the survey data does not exceed 8.2 %.

Several specific aspects of building and usage of labour oriented social accounting matrix in the measurement and analysis of wages are considered. It is shown that the usage of these matrices provides the ability for increased comprehension of macroeconomic data usage and allows overcoming some limitations of certain statistical surveys.

Key words: wage, sample survey, labor force characteristics, evaluation of relationships, social accounting matrix.

Постановка проблеми. Питання адекватного аналізу основних характеристик заробітної плати працівників, оцінки найбільш важливих факторів, що визначають її рівень та особливості розподілу і динаміки, є ключовими для економіки будь-якої сучасної країни. Це пов'язано, головним чином, з тим, що заробітна плата як основне джерело доходів працівників і домогосподарств, з одного боку, та характеристика вартості робочої сили і попиту на неї, з іншого, істотно впливає на особливості розробки та реалізації державної політики у таких сферах як зайнятість, професійно-кваліфікаційна підготовка, розвиток підприємництва, оподаткування доходів підприємств і фізичних осіб та ін. Рівень заробітної плати, її диференціація за видами діяльності та освітньо-професійними групами є важливими факторами, що визначають процеси на ринку праці як в окремій країні, так і на міжнародному рівні.

Сучасними і все більш актуальними проблемами, які необхідно розв'язувати при дослідженні заробітної плати, є визначення ступеня її взаємозв'язку з освітньо-кваліфікаційними, соціально-економічними та демографічними характеристики працівників, з їх поведінковими настановами. При цьому у загальному випадку інтерес становить розв'язання не окремих із названих проблем, а всіх їх у комплексі, що пояснюється необхідністю забезпечення умов оздоровлення ринку праці шляхом зменшення масштабів таких явищ, як низький рівень ефективної зайнятості та приховане безробіття, незбалансованість ринку освітніх послуг та потреб ринку праці, значні масштаби нелегальної зайнятості та трудової міграції, високий рівень утриманських настроїв населення працездатного віку, та його адаптації до процесів старіння населення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми оплати праці, трудові доходи в Україні є об'єктом уваги багатьох наукових шкіл та дослідників. На наш погляд, найбільш фундаментальними є результати досліджень таких вчених, як В. Близнюк (V. Blyzniuk), О. Грішнова (O. Grishnova), А. Колот (A. Kolot), Г. Куліков (G. Kulikov), Е. Лібанова (E. Libanova), Л. Лісогор (L. Lisogor). Питанням, близьким до тих, що розглядаються у цій статті, присвячені окремі публікації Е. Лібанової (E. Libanova), Л. Лісогор (L. Lisogor), Л. Ткаченко (L. Tkachenko). Зокрема, Л. Ткаченко звертає увагу на те, що під час дослідження проблем ринку праці в Україні актуальними є гармонізація та комплексне використання даних з різних інформаційних джерел: державних реєстрів, вибіркового обстежень, використання даних мікрорівня з метою визначення основних факторів, що впливають на оплату праці, взаємозв'язків її розміру з характеристиками працівників та підприємств тощо [1, 2].

Мета статті. У статті основну увагу приділено окремим питанням підвищення ефективності вимірювання та аналізу заробітної плати в Україні на основі наявного інформаційного забезпечення: результатів державних спостережень з питань статистики праці та даних системи національних рахунків (СНР). Проаналізовано закономірності взаємозв'язку заробітної плати з такими характеристиками працівників (вік, стать, рівень освіти, вид діяльності тощо). Певну увагу приділено аналізу складових заробітної плати та особливостей їх зміни залежно від зазначених характеристик працівників. Представлено модель статистичного взаємозв'язку заробітної плати й окремих характеристик тих, хто працює. Розглянуто окремі аспекти використання при аналізі заробітної плати матриці соціальних рахунків, орієнтованої на робочу силу.

Виклад основного матеріалу. Дослідники майже завжди працюють в умовах обмеженості даних щодо предмета досліджень. Тому можливість використання нових джерел інформації, як правило, відкриває перспективи отримання нових результатів та / або поглиблення і уточнення відомих. Варто зазначити: рішення щодо необхідності формування додаткових джерел даних, особливо на державному рівні, у більшості випадків зумовлено саме необхідністю дослідження та розв'язання певних дуже актуальних проблем, що не могло бути зроблено на основі наявного інформаційного забезпечення. У дослідженнях ринку праці і, зокрема, заробітної плати таким джерелом інформації є результати вибіркового обстеження підприємств щодо рівня заробітної плати працівників за статтю, віком, освітою та професійними групами (далі – ОЗПП), вперше проведене Держстатом України у 2012 році. Основною метою цього обстеження є забезпечення користувачів актуальною інформацією щодо рівня заробітної плати працівників у взаємозв'язку з низкою їх характеристик. У програмі ОЗПП ураховані міжнародні стандарти з організації таких обстежень. ОЗПП охоплювало сукупність підприємств різних форм власності з кількістю найманих працівників 10 і більше осіб. Воно було організовано на основі комбінованого підходу, за яким сукупність підприємств із кількістю працівників 250 і більше осіб обстежувалася на суцільній основі, а із кількістю працівників від 10 до 249 осіб включно – на основі вибіркового методу. Всього в ОЗПП обстежено 19,3 тис. підприємств. На кожному з підприємств на вибірковій основі обстежувалися працівники. При цьому обстеженню підлягали працівники, які перебували в обліковому складі підприємства на 31 жовтня звітного року та яким нарахували заробітну плату за цей місяць. Кількість працівників, відібраних для обстеження, визначено з урахуванням розміру підприємства, а саме: на підприємствах із кількістю працівників від 10 до 19 осіб включно підлягали обстеженню 4 особи, від 20 до 49 осіб – 8 осіб, від 50 до 99 – 12, від 100 до 249 – 16, від 250 до 499 – 20, від 500 до 999 – 24, від 1000 до 4999 – 32, 5000 і більше – 40. Усього в ході ОЗПП обстежено понад 277 тис. працівників.

Основні результати цього обстеження опубліковані у відповідному статистичному збірнику Держстату [3] та, як вже зазначалося, використані у дослідженнях окремих науковців. Водночас, на нашу думку, методологія обстеження відкриває широкі можливості для більш ефективного використання отриманої інформації, особливо в комплексі з інформацією з інших джерел.

Перш за все необхідно приділити увагу доцільності використання в дослідженнях даних ОЗПП мікрорівня – рівня підприємств та працівників. Методологія та достатньо висока якість організації ОЗПП дозволяють розглядати обстежені 19,3 тис. підприємств і 277 тис. працівників як репрезентативні моделі відповідних сукупностей одиниць спостереження. Таким чином, дослідник фактично може будувати дослідження так, як він би діяв за умови, що в його розпорядженні є всі передбачені

методологією ОЗПП дані щодо всіх працівників підприємств із чисельністю 10 і більше осіб. Відповідно, забезпечується можливість аналізу взаємозв'язку заробітної плати штатних працівників в Україні з будь-якою комбінацією характеристик, передбачених інструментарієм обстеження.

Розглянемо окремі результати ОЗПП. Аналіз даних мікрорівня засвідчив помітну зміну загального рівня оплати праці та її основних складових залежно від віку працівників (рис. 1, 2). Відповідно до отриманих даних, окрім основної заробітної плати, найбільше впливають на рівень оплати праці такі складові, як премії та винагороди й оплата за невідпрацьований час, які досягають у середньому відповідно 11 % і 8 % від основної заробітної плати. При цьому всі три складові мають подібний характер зміни за віком працівників і досягають максимуму для вікової групи 30–39 років. Це свідчить, що у зазначеному віці працівники, як правило, характеризуються найвищою трудовою активністю, мають достатньо високу кваліфікацію і, відповідно, продуктивність їхньої праці є найвищою. Далі рівень оплати праці та основних його складових поступово знижується, за виключенням доплат за роботу у важких і шкідливих умовах.

Аналіз взаємозв'язків рівня оплати праці та стажу праці на підприємстві й віку працівників свідчить про неоднозначність впливу стажу. З одного боку, у певних межах співвідношення віку та стажу зростання останнього зумовлює і більший рівень оплати праці (рис. 3). З іншого боку, за цими межами працівники із занадто великим стажем порівняно з їх віком отримують у середньому меншу заробітну плату. Логічним видається пояснення, що такі працівники занадто рано почали працювати і, відповідно, їхній кваліфікаційно-освітній рівень є відносно низьким. Так, працівники у віці 35–39 років, які відпрацювали на підприємстві від 10 до 15 років, отримують найбільшу заробітну плату, а ті, хто відпрацював менше 10 або більше 15 років, — меншу. Серед працівників віком від 40 до 59 років найбільше отримують ті, хто відпрацював на підприємстві від 15 до 20 років, що може свідчити про найбільшу продуктивність праці саме за такого трудового стажу.

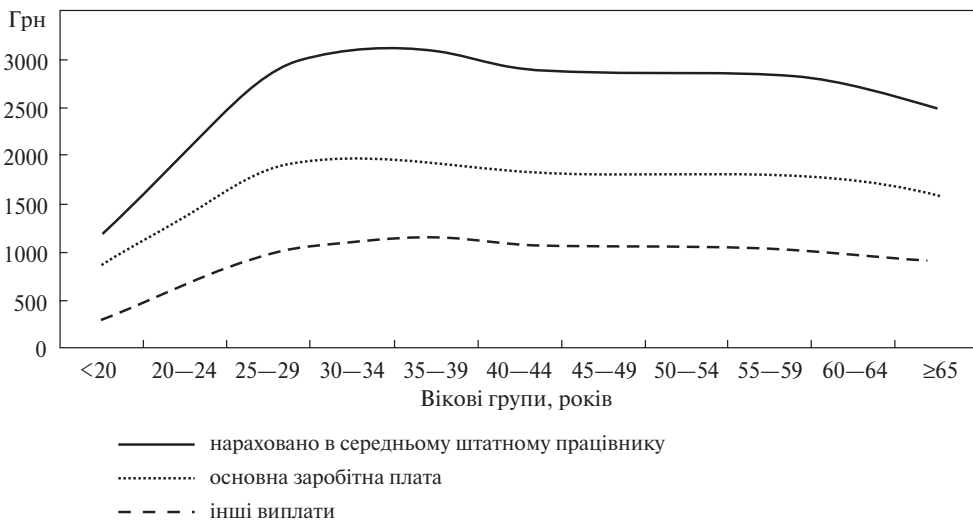

Рис. 1. Зміна нарахованої суми оплати праці та основної заробітної плати за віком працівників (ОЗПП, 2012 р.)

Джерело: побудовано за даними [3].

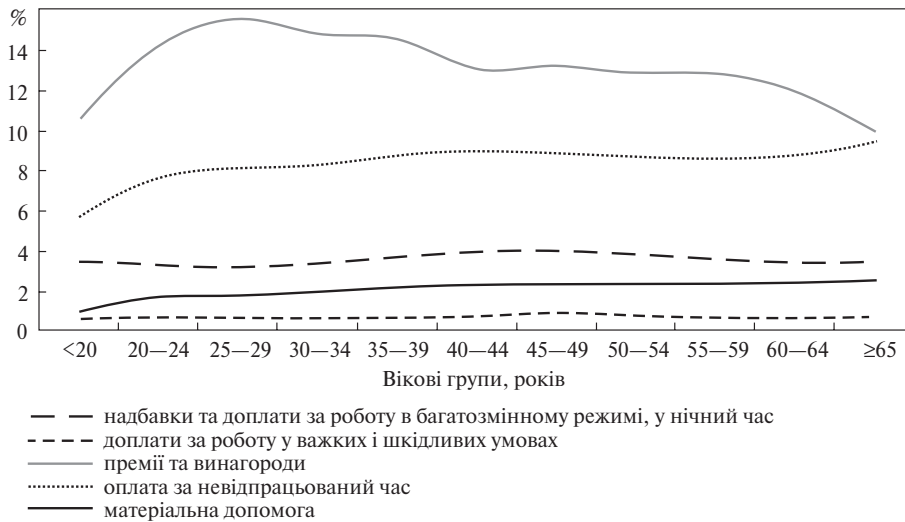

Рис. 2. Зміна окремих складових оплати праці за віком працюючих (ОЗПП, 2012 р.)

Джерело: побудовано за даними [3].

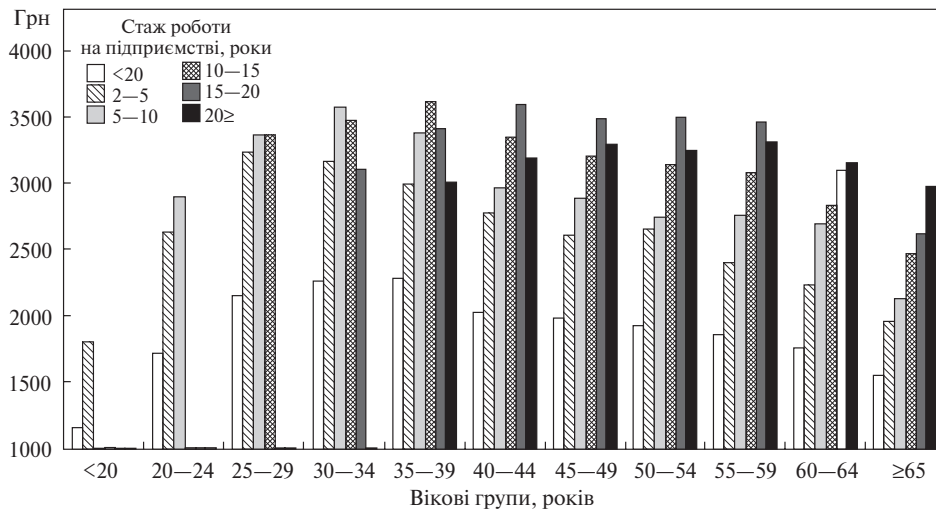

Рис. 3. Зміна рівня оплати праці залежно від віку працівників та їхнього трудового стажу (ОЗПП, 2012 р.)

Джерело: побудовано за даними [3].

На основі отриманих результатів можна припустити, що для штатних працівників має бути певне оптимальне співвідношення віку та стажу роботи на підприємстві, яке характеризується максимальним рівнем оплати праці. І таке співвідношення є різним для різних видів діяльності.

Як свідчать наведені приклади, в цілому на основі даних мікрорівня ОЗПП забезпечується можливість детального аналізу основних факторів, що впливають на рівень оплати праці, і взаємозв'язків між характеристиками працівників і рівнем оплати їхньої праці. З цього випливає ще одна перевага підходів до аналізу, заснованих на використанні мікроданих, – можливість встановлення статистичних закономірностей взаємозв'язку рівня оплати праці та характеристик працівників. Як ілюстрацію розглянемо модель взаємозв'язку середньомісячної заробітної плати з низкою факторних бінарних змінних:

$$\begin{aligned} ЗП = & 2236,60 - 542,55 \cdot X_1 + 1677,62 \cdot X_2 + 553,80 \cdot X_3 + 205,10 \cdot X_4 + \\ & + 136,68 \cdot X_5 - 611,64 \cdot X_6 + 530,16 \cdot X_7 - 563,14 \cdot X_8 - 475,44 \cdot X_7 + \\ & + 702,23 \cdot X_8, \end{aligned}$$

де X_1 – стать працівника жіноча ($X_1 = 0$ – «ні»; $X_1 = 1$ – «так»);

X_2 – наявність у працівника повної вищої освіти ($X_2 = 0$ – «ні»; $X_2 = 1$ – «так»);

X_3 – наявність у працівника неповної вищої освіти ($X_3 = 0$ – «ні»; $X_3 = 1$ – «так»);

X_4 – наявність у працівника професійно-технічної освіти ($X_4 = 0$ – «ні»; $X_4 = 1$ – «так»);

X_5 – наявність у працівника повної середньої освіти ($X_5 = 0$ – «ні»; $X_5 = 1$ – «так»);

X_6 – вид діяльності підприємства, на якому працює особа, – сільське господарство, мисливство, лісове господарство та рибне господарство ($X_6 = 0$ – «ні»; $X_6 = 1$ – «так»);

X_7 – вид діяльності підприємства, на якому працює особа, – промисловість ($X_7 = 0$ – «ні»; $X_7 = 1$ – «так»);

X_8 – вид діяльності підприємства, на якому працює особа, – оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів ($X_8 = 0$ – «ні»; $X_8 = 1$ – «так»);

X_9 – вид діяльності підприємства, на якому працює особа, – освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування ($X_9 = 0$ – «ні»; $X_9 = 1$ – «так»);

X_{10} – вид діяльності підприємства, на якому працює особа, є транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність ($X_{10} = 0$ – «ні»; $X_{10} = 1$ – «так»).

Відповідно до наведеного опису незалежних змінних, у моделі константа (2236,60 грн на місяць) відповідає середньомісячній заробітній платі особи чоловічої статі з базовим середнім рівнем освіти, що працює на підприємстві таких видів діяльності: фінансова та страхова діяльність або операції з нерухомим майном, або будівництво тощо. За інших рівних умов для жінок рівень середньомісячної заробітної плати в середньому нижчий на 542,55 грн.

Статистичні характеристики адекватності наведеної моделі є цілком прийнятними: $R^2 = 0,892$; $F = 40,5$ ($F_{кр} = 3,4$). Основні принципи побудови та використання статистичних моделей на бінарних змінних розглянуті у [4, 5].

Результати порівняння оцінок заробітної плати за моделлю з оцінками за фактичними даними ОЗПП свідчать про достатньо високий рівень їх узгодженості (див., наприклад, рис. 4). Середня відносна різниця зазначених оцінок, визначена за всіма видами діяльності, не перевищує 8,2 %.

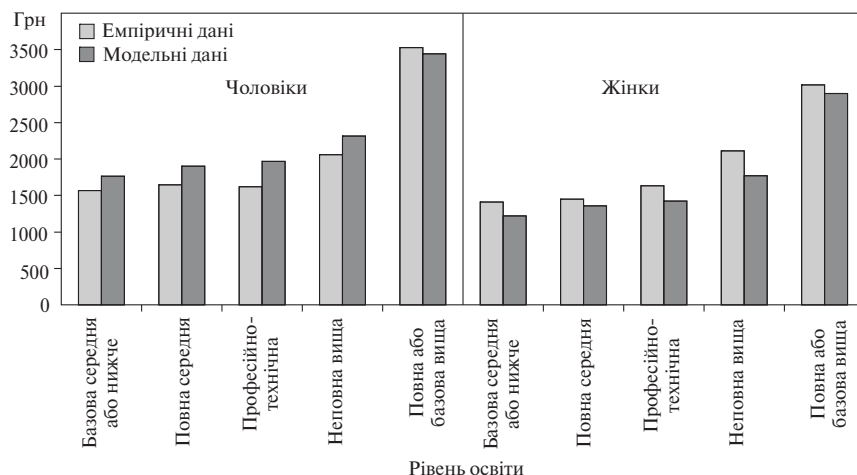

Рис. 4. Порівняння фактичних та модельних оцінок заробітної плати залежно від статі та рівня освіти осіб, які працюють у сфері освіти, охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, державного управління й оборони, обов'язкового соціального страхування (ОЗПП, 2012 р.)

Джерело: побудовано за даними [3].

Використовуючи дані ОЗПП необхідно враховувати, що, як зазначено вище, вони характеризують лише штатних працівників підприємств із чисельністю 10 осіб і більше. Відповідно, щодо оплати праці працівників мікропідприємств або доходів самозайнятих, які працюють за такими самими видами діяльності, дані вказаного обстеження жодних оцінок зробити не дозволяють. Окрім того, поза увагою залишаються виплати «у конвертах», особливо поширені на мікропідприємствах.

Як свідчать результати сучасних досліджень, оцінка обсягів оплати праці таких суб'єктів може бути зроблена на основі більш складного підходу: комплексного використання інформації мікро- та макрорівня.

Один з таких підходів полягає у використанні інструментів, розроблених на основі матриці соціальних рахунків (далі – МСР) [4–7]. Цей підхід базується на інтеграції даних СНР та результатів статистичних обстежень. Відповідно до цілей аналізу, МСР може бути орієнтована, зокрема, і на відображення попиту та пропозиції робочої сили. При побудові такої матриці за достатньо ефективною процедурою низхідної («згори–вниз») дезагрегації даних здійснюється розбивка відповідних величин матриці національних рахунків з використанням структур, оцінених на основі даних обстежень робочої сили, доходів домогосподарств, заробітної плати тощо.

Для ілюстрації змісту та результатів застосування зазначеного підходу доцільно розглянути спрощену схему формування орієнтованої на працю МСР на основі наявного в Україні інформаційного забезпечення. З рахунку утворення первинного доходу СНР за певний рік за видами діяльності за КВЕД-2010 та інституційними секторами економіки отримуються дані щодо величин оплати праці найманих працівників та змішаного доходу, який відображає доходи самозайнятих осіб, фізичних осіб-підприємців, роботодавців та ін. Чисельність осіб кожної з зазначених категорій визначено за результатами державних спостережень.

За даними статистичних обстежень оцінюється розподіл працівників за видами діяльності, статусом зайнятості (наймані працівники, роботодавці, самозайняті), рівнем освіти (наприклад, повна та базова вища освіта, неповна вища, середня та нижче середньої освіта), статтю. Результатом включення типу робочої сили, що

визначається статусом зайнятості, рівнем освіти та статтю, до рахунку формування доходів є деталізація оплати праці та змішаного доходу за типом робочої сили.

Як свідчать результати виконаних досліджень, в Україні основними джерелами додаткових даних при побудові МСР є:

- результати обстежень з питань економічної активності населення (показники — чисельність зайнятого населення у розрізі статі, рівня освіти, статусу зайнятості, видів діяльності та ін.);
- результати обстеження підприємств щодо рівня заробітної плати працівників за статтю, віком, освітою та професійними групами (показники — чисельність найманих працівників та розміри їх заробітної плати у розрізах: стать, рівень освіти, статус зайнятості, види економічної діяльності);
- результати обстежень підприємств з питань статистики праці (далі — ОПСП, показники — чисельність найманих працівників та фонди оплати праці за підприємствами за видами їх діяльності).

Детальний розгляд методичних аспектів побудови МСР, орієнтованої на робочу силу, виходить за рамки цієї статті. Фрагмент такої матриці, побудованої за даними СНР та обстежень 2012 року, представлено у таблиці.

У наведеному фрагменті загальна сума оплати праці найманих працівників 736495 млн грн та підсумкові графа і рядок відповідають даним СНР [8], а розбивка здійснена з використанням даних обстежень. Доцільно зазначити, що середній рівень оплати праці найманих працівників за даними СНР складає у 2012 році 3751 грн, за даними ОПСП середній рівень заробітної плати — 3026 грн, а за даними ОЗПП — 2830 грн. Незважаючи на певні методологічні відмінності у визначенні показників оплати праці в СНР та заробітної плати в обстеженнях підприємств, указана різниця є доволі суттєвою і відображає, головним чином, вплив факторів, вказаних вище. Зокрема, важливо відмітити, що дані СНР враховують і оплату праці працівників мікропідприємств і обсяги економіки, що безпосередньо не спостерігається. Поряд із відміченими раніше перевагами наведеного підходу, він певною мірою також дозволяє оцінити можливі зміщення оцінок показників заробітної плати за результатами обстежень підприємств та скоригувати відповідні показники [9].

Фрагмент матриці соціальних рахунків, орієнтованої на робочу силу, млн грн

Оплата праці найманих працівників		Секція КВЕД-2010					Усього в основних цінах
		A	B/C/D/E	F	H/I/J	K/L/M/N/O/P/Q/R/S	
Жінка	Повна та базова вища	1443	17737	1447	30551	92539	143718
	Неповна вища, середня та нижче середньої	5458	36331	1463	60191	63773	167215
Чоловік	Повна та базова вища	3109	37787	4672	34565	87252	167385
	Неповна вища, середня та нижче середньої	16729	116012	16138	70877	38421	258178
Усього		26739	207867	23721	196183	281985	736495

Джерело: розраховано за даними [3, 8].

Висновки. Як свідчать результати виконаних досліджень, при вимірюванні заробітної плати, дослідженні її взаємозв'язку з характеристиками працівників, встановленні закономірностей зміни заробітної плати в залежності від основних факторів дуже ефективним може бути комплексне використання інформації з різних джерел. При цьому можливість проведення аналізу на основі даних мікрорівня (рівня підприємств та працівників) суттєво розширює його рамки та забезпечує умови для консистентності результатів аналізу, здійсненого на основі комбінованого інформаційного забезпечення.

В Україні, в цілому, існує достатньо розвинена інформаційна база для досліджень у сфері оплати праці та робочої сили, яка формується відповідно до сучасних міжнародних стандартів. Основними джерелами інформації при цьому є результати обстежень з питань економічної активності населення, обстеження підприємств щодо рівня заробітної плати працівників та обстеження підприємств з питань статистики праці.

На основі даних обстеження підприємств щодо рівня заробітної плати встановлено основні закономірності зміни нарахованої суми оплати праці, основної заробітної плати та її окремих складових за віком працівників. Зокрема показано, що для більшості складових оплати праці спостерігається подібний характер зміни за віком працівників, а максимум виплат досягається для вікової групи 30–39 років.

Встановлено, що використання при вимірюванні та аналізі заробітної плати працівників матриць соціальних рахунків, орієнтованих на робочу силу, забезпечує можливість більш повного урахування макроекономічних процесів та подолання деяких обмежень окремих спостережень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ткаченко Л.Г.* Інформаційні можливості Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування / Л.Г. Ткаченко // *Статистика України*. — 2012. — № 1. — С. 59–62.
2. *Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили* / за ред. Е.М. Лібанової. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. — 205 с.
3. *Заробітна плата за професійними групами у 2012 році* : Стат. збірник. — К. : Державна служба статистики України, 2013. — 167 с.
4. *Powers D.A.* Statistical Methods for Categorical Data Analysis / Powers Daniel A., Xie Yu. — San Diego, California—London : Academic Press, 2000. — 305 p.
5. *Єріна А.М., Єрін Д.Л.* Статистичне моделювання та прогнозування : підручник. — К. : КНЕУ, 2014. — 348 с.
6. *Handbook on social accounting matrices and labour accounts* [Електронний ресурс] / Population and social conditions. — European commission, 2003. — Vol. 3. — 200 p. — Режим доступу : <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/F5AA0D6D-1257-48B1-9B07-72D6979FAB68/0/2011socialaccountingmatricesandlabouraccounts.pdf>
7. *Матрицы счетов для анализа социальных процессов* [Електронний ресурс] / Европейская экономическая статистика : Конференция европейских статистиков. — Женева, 6–8 октября 2008. — 17 с. — Режим доступу : <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.30/2008/15.r.pdf>.
8. *Національні рахунки України за 2012 рік* : [стат. зб.] / [За редакцією І.М. Нікітіної]. — К. : Державна служба статистики України, 2014. — 151 с.
9. *Сарюгло В.Г.* Проблеми статистичного зважування вибірових даних : [моногр.] / Сарюгло В.Г. — К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005. — 264 с.

REFERENCES

1. Tkachenko, L.H. (2012). Informatsijni mozhlyvosti Derzhavnoho reiestru zahal'noobov'iazkovoho derzhavnoho sotsial'noho strakhuvannia [Informational Capabilities of State Social Insurance Register]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, 1, 59-62 [in Ukrainian].
2. Libanova, E.M. (Ed.). (2012). *Analitychne doslidzhennia uchasti zhinok u skladi robochoi syly [Analytical Study of Female Participation in Labour Force]*. Instytut demohrafii ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. *Zarobitna plata za profesijnymy hrupamy u 2012 rotsi [Wages by the occupational groups in 2012]*. (2013). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
4. Powers, Daniel A., Xie Yu. (2000). *Statistical Methods for Categorical Data Analysis*. Academic Press [in English].
5. Yerina, A.M., Yerin, D.L. (2014). *Statystychne modeliuvannia ta prohnozuvannia [Statistical Modelling and Prognostication]*. KNEU [in Ukrainian].
6. Handbook on social accounting matrices and labour accounts : Population and social conditions. (2003). European commission. Vol. 3. Retrieved from: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/F5AA0D6D-1257-48B1-9B07-72D6979FAB68/0/2011socialaccountingmatricesandlabouraccounts.pdf> [in English].
7. Matrytsy schetov dlia analyza sotsyal'nykh protsessov [Social accounting Matrices for the social processes analysis]. *Paper presented in Konferentsiya evropejskykh statystykov «Evropejskaia ekonomycheskaia statystyka» – Conference of European Statistics «European Economic Statistics»*. Zheneva. (October 6–8, 2008) [in Russian].
8. *Natsional'ni rakhunky Ukrainy za 2012 rik [National Accounts of Ukraine in 2012]*. (2014). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
9. Sarioglo, Volodymyr (2005). *Problemy statystychnoho zvazhuvannia vybirkovykh danykh [The Problems of the Statistical Weighting of the Sample Data]*. IVTs Derzhkomstatu Ukrainy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.02.2015

SASKA HIN

**THE DEMOGRAPHY OF ROMAN ITALY:
POPULATION DYNAMICS IN AN ANCIENT CONQUEST SOCIETY**

This book provides a fresh perspective on the population history of Italy during the late Republic. It employs a range of sources and a multidisciplinary approach to investigate demographic trends and the demographic behaviour of Roman citizens. Dr. Hin shows how they adapted to changing economic, climatic and social conditions in a period of intense conquest. Her critical evaluation of the evidence on the demographic toll taken by warfare and rising societal complexity leads her to a revisionist «middle count» scenario of population development in Italy. In tracing the population history of an ancient conquest society, she provides an accessible pathway into Roman demography which focuses on the three main demographic parameters – mortality, fertility and migration. She unites literary and epigraphic sources with demographic theory, archaeological surveys, climatic and skeletal evidence, models and comparative data. Tables, figures and maps enable readers to visualise the quantitative dynamics at work.

Cambridge University Press, 2013. – 422 p.

Д.В. ЗЕРКАЛОВ

ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В книге обобщен и систематизирован зарубежный и отечественный опыт социальной защиты личности и общества. Рассмотрены теоретические основы и состояние социальной безопасности, социальная защита разных слоев населения в контексте Всемирной социальной декларации, Европейской социальной хартии и Международной организации труда. Описана международная правовая основа социальной безопасности.

К. : Основа, 2013. – 610 с.

О.С. СУХАРЕВ, С.А. ЛОГВИНОВ

УПРАВЛЕНИЕ СТРУКТУРНЫМИ ИЗМЕНЕНИЯМИ ЭКОНОМИКИ

В монографии на основе большого объема обобщенного эмпирического материала анализируются изменения в экономике России, закономерности экономического роста и кризиса, оцениваются структурные сдвиги и основные структурные проблемы экономического развития, даны рекомендации и предложения по совершенствованию структурной политики в РФ.

М. : КУРС: ИНФРА-М, 2013. — 352 с.

В.В. ОНІКІЄНКО

РИНОК ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: РЕТРОАНАЛІЗ, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Монографію присвячено проблемам соціальної спрямованості розвитку ринку праці та соціального захисту населення як необхідної умови та головних атрибутів соціально орієнтованої ринкової економіки. Досліджено фактори та передумови соціалізації ринку праці, методологічно обґрунтовано її сутність та показники оцінювання. Проаналізовано динаміку та якість економічного розвитку на етапі реформування соціально-економічної системи України з погляду впливу на ринок праці, зайнятість, рівень життя, соціальний захист населення, зокрема економічне становище людей похилого віку, інвалідів. Обґрунтовано концепцію модернізації системи соціального захисту населення, яка заснована на комплексному програмно-цільовому підході.

К., 2013. — 456 с.

Колектив авторів: Е.М. ЛІБАНОВА, О.М. ГЛАДУН, Л.С. ЛІСОГОР та ін.

ВИМІРЮВАННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ: АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

У процесі підготовки монографії були використані результати науково-дослідної роботи «Розроблення системи індикаторів оцінки якості життя населення України для здійснення комплексного моніторингу, у тому числі порівняння з іншими країнами» Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Результати досліджень можна використовувати у процесі розроблення стратегії управління якістю життя. Це надасть можливість підвищити ефективність та результативність державної політики у сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості, безпеки.

К., 2013. — 50 с.

OLENA SLOZKO (Executive editor)

SUSTAINABLE DEVELOPMENT

This monograph is a collective effort of researchers from Poland, Lithuania and Ukraine. The monograph provides the survey of human development in which resource usage aims to

meet human needs. Poland, Lithuania and Ukraine in the European Community Framework Programme 7 project PRORES present own way of sustainable development in the term of current and future needs. In other words this monograph analyzes today's growth that does not jeopardise the growth possibilities of future generations.

Kyiv – Kaunas – Szczecin : Institute of World Economy and International Relations, National University of Food Technologies, University of Szczecin, Vilnius University, 2013. – Bibliogr. – Ilustr. – 535 p.

І.С. МАРЧЕНКО

ІНФРАСТРУКТУРНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Монографію присвячено проблемам організації інфраструктурної підтримки гармонійного розвитку ринку праці України. Досліджено тенденції розвитку та особливості формування інфраструктурної підтримки ринку праці. Проаналізовано діяльність державної та приватної складових інфраструктури ринку праці України, досліджено їх взаємодію. Розроблено механізми регулювання інфраструктурної складової ринку праці України у відповідності до тих змін, які нині відбуваються в українській економіці.

К., 2013. – 150 с.

В. НОВИКОВ, В. СЕМЕНОВ

СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ: СУЩНОСТЬ, ОЦЕНКА, РЕАЛИЗАЦИЯ. ТЕОРЕТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Рассмотрены теоретические подходы к определению категории социальной справедливости в историческом контексте, проанализировано влияние функциональной концепции справедливости на поведение индивидуумов и социогуманитарное развитие общества, представлена статистическая модель качественной оценки уровня справедливости, обоснована математическая методология измерения неравенства в социально-экономических системах.

Saarbrücken, Deutschland : Plamarium Academic Publishing, 2014. – 72 p.

За ред. О.А. ГРИШНОВОЇ

ВЕЛИКЕ ЖИТТЯ ВЕЛИКОЇ ЛЮДИНИ

Ця книга присвячена пам'яті видатного науковця, доктора економічних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України, талановитого керівника, мудрого Вчителя, великої світлої Людини – Володимира Васильовича Онікієнка (17.04.1923–15.02.2013).

Вона написана виключно його учнями, які по життю стали його друзями, і його друзями, для яких він – незалежно від віку – був водночас Учителем по життю. Написана передусім для себе, щоб зберегти спогади, пов'язані з нашим Учителем, для того, щоб мати можливість знов і знов, гортаючи сторінки цієї книжки, пригадувати

його мудрі поради, наукові настанови, звіряти свої вчинки з його високими життєвими стандартами.

К., 2014. — 166 с.

Колектив авторів: Е.М. ЛІБАНОВА, І.О. КУРИЛО, С.Ю. АКСЬОНОВА та ін.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ІМПЕРАТИВИ ДЕМОГРАФІЧНОГО СТАРІННЯ

Монографія присвячена висвітленню низки актуальних питань, що стосуються глобального процесу демографічного старіння: еволюції уявлень про феномен старіння, новітніх особливостей перебігу цього процесу та його перспектив, специфіки способу життя та соціально-економічного становища літніх осіб, викликів для соціального й економічного розвитку, що їх зумовлює демографічне старіння. У книзі представлено результати дослідження стану здоров'я, соціально-економічного становища та якості життя літніх осіб в Україні, реалізації їх трудового потенціалу, проблем міжпоколінної взаємодії та соціальної інтеграції літніх тощо.

Видання містить результати вивчення й узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду політики, спрямованої на адаптацію суспільства до умов старіння населення. Дано оцінку стану виконання Україною зобов'язань міжнародних програмних документів у царині старіння населення. У монографії викладено також низку рекомендацій щодо вдосконалення і розвитку державної політики стосовно літніх осіб в Україні.

К. : ВД «АДЕФ-Україна», 2014. — 288 с.

Team of authors: E. LIBANOVA, I. KURYLO, L. SLYUSAR et al.

SITUATION OF OLDER WOMEN IN UKRAINE: ANALYTICAL REPORT

The main purpose of the research was to study features of the population ageing process in Ukraine as relevant to women, peculiarities and characteristics of the socio-economic situation of older women, to identify and substantiate their social and economic needs and challenges, to develop conceptual grounds and strategic directions of state policy concerning older women, to suggest practical and feasible actions at the policy and service delivery levels to improve the quality of life and social well-being of older women in Ukraine.

К. : Ukrainian Centre For Social Reforms, United Nations Population Fund, 2014. — 89 p.

За ред. Е.М. ЛІБАНОВОЇ

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Монографію підготував колектив науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Мета роботи — наукове осмислення історичних витоків та функцій соціальної держави, аналіз соціально-економічних наслідків трансформацій державної політики у різні періоди історії України, оцінка їхнього впливу на якість та швидкість суспільних перетворень. Історична обумовленість таких трансформацій відображена крізь призму результатів регулювання

соціально-демографічних процесів, забезпечення трудових, освітніх та соціальних потреб населення, змін у сферах охорони здоров'я і праці, соціального захисту та гендерної рівності. Розкрито витоки державного патерналізму й причини вкорінення утриманських настроїв в українському суспільстві; надано оцінку державних механізмів розподілу та перерозподілу суспільних благ; виявлено специфічні ознаки української бідності, обґрунтовано напрями політики протидії бідності та соціальному відторгненню.

К., 2014. — 380 с.

О.В. МАКАРОВА

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

У монографії представлені результати досліджень щодо принципових засад реалізації соціальної політики в Україні, необхідності врахування чинників глобального порядку та національних особливостей соціально-економічного розвитку, ціннісних настанов українського населення. Багато уваги приділено методологічним питанням розроблення та оцінювання державних соціальних програм, їх інформаційному забезпеченню. Обґрунтовано економічні передумови здійснення соціальної політики та необхідність пошуку міри державного втручання задля забезпечення справедливого перерозподілу благ у суспільстві, співвідношення між політикою доходів і соціальною політикою. Представлені можливості використання результатів оцінки регіонального людського розвитку для розроблення соціальної політики на національному та регіональному рівнях.

К., 2015. — 244 с.

ПОЗДРАВЛЯЕМ ЮБИЛЯРА!

Директору Института демографии Национального Исследовательского университета Высшая школа экономики, действительному члену Российской Академии естественных наук, доктору экономических наук, Заслуженному экономисту РФ

АНАТОЛИЮ ГРИГОРЬЕВИЧУ ВИШНЕВСКОМУ

Примите самые искренние поздравления по случаю Вашего славного Юбилея. От всей души мы выражаем глубокую признательность за Ваш вклад в развитие демографической науки!

День рождения — это не просто праздник, это повод задуматься о пройденном жизненном пути и наметить очередные планы на будущее, новые вершины, которые предстоит покорить.

Мы высоко ценим Вас как ученого с мировым именем, который обладает лучшими человеческими качествами: терпением и вдумчивостью, невероятным запасом знаний, эрудицией, умением анализировать и открывать новые горизонты научного поиска. Международная научная общественность благодарна Вам за колоссальные усилия по созданию и изданию «Демоскопа».

Ваши научные изыскания приносят большую пользу обществу, а Вам дарят моральное удовлетворение, благополучие, радость и уважение!

От всей души желаем Вам крепкого здоровья, бодрости, семейного тепла и уюта, активной плодотворной работы, новых творческих идей, выгодных вложений, широких возможностей и перспективных проектов, надежных партнеров и добросовестных коллег, плодотворной работы и полноценного отдыха, осуществления всех замыслов!!!

***Коллектив Института демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи Национальной академии наук Украины***

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 15–17 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розташовано на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код «УДК» (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 100–250 слів (не менш ніж 10–12 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (100–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; сумувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, що запропоновано, що виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 100–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПІБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПІБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал – рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» – світлим курсивом, а назву рисунку – напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» – точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. – напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА – джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147);

2) REFERENCES – той же список літератури транслітерований в романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках – англійською мовою.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література – у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках *курсивом* – *англійською мовою*). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (*за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення*): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Рецензування проводиться конфіденційно. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку вчена рада Інституту.

Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті журналу обов'язково проходять конфіденційне рецензування, яке здійснюють члени редакційної колегії та інші знані фахівці, одержуючи щонайменше дві (внутрішню та зовнішню) рецензії.

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
- потенціал соціалізації;
- соціальна відповідальність.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).
5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—» «;», « / », “ ”) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 15–17 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звания автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 100–250 слов (не менее чем 10–12 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (100–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератов), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, что предложено, что выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 100–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как ***постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении***, которые выделяют полужирным

шрифтом, *литература*, *References* (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно *коротко* описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал – рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» – *светлым курсивом*, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» – точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы – полужирным прямым шрифтом).

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА – источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147);

2) REFERENCES – тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках – на английском языке.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература – в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* – на английском языке). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (*по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение*): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляется членами редколлегии журнала, специалистами соответствующего научного направления. Рецензирование проводится конфиденциально. В случае негативной рецензии или наличия существенных замечаний статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала и рекомендует к печати ученый совет Института.

Для более объективной оценки научного содержания статей может проводиться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения вышеуказанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность информации, фактов и других сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, собственные имена, а также правильность перевода несут авторы публикаций.

Публикуемые в журнале материалы, отражают точку зрения авторов, которая не всегда может совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи журнала обязательно проходят конфиденциальное рецензирование, которое осуществляют члены редакционной коллегии и другие известные специалисты, получая минимум две (внутреннюю и внешнюю) рецензии.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА

- Теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д.** Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>

2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Nauk. dumka, 1983. — 182 с.

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

3. Копируем транслитерированный текст в готовящийся список References.
4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т.д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерированным названием).
5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190—199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — М.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190-199 [in Russian].

B References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//», «—» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерированную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—» «;», « / », “ ”) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерированным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190-199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 15–17 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the articles author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the fuoll postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 100–250 words (not less than 10–12 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 100–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, revealed, etc.);
- compact character (within 100–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References** (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N ____» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: ЛІТЕРАТУРА and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) ЛІТЕРАТУРА – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147);

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets.

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vosproyvodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—», «;», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.